

**BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM**

**RACIONÁLIS CSELEKVÉS
ÉS KOLLEKTÍV DÖNTÉS
A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSBAN**

SZOCIOLÓGIA Ph.D. ÉRTEKEZÉS

BALOGH GÁBOR

BUDAPEST, 2003.

RACIONÁLIS CSELEKVÉS ÉS KOLLEKTÍV DÖNTÉS
A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSBAN

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Témavezető: Dr. Szántó Zoltán

Bíráló Bizottság:

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem

Ph.D. program: Szociológia

Racionális cselekvés és kollektív döntés

a társadalombiztosításban

Szociológia Ph.D. értekezés

Balogh Gábor

Budapest, 2003.

Ábrajegyzék

- 0-1. ábra. Személyi és kockázati dimenziók folyamatábrája
- 0-2. ábra. Intézményi döntéshozatali súlypontok a társadalombiztosításban
- 0-3. ábra. Intézményi viselkedések magyarázata
- 1-1. ábra. Makroszintű magyarázó modell
- 1-2. ábra. A társadalombiztosítás szociológiai magyarázó modellje az átmenet paradigmája alapján
- 1-3. ábra. Strukturált helyzetsíkok
- 1-4. ábra. A viselkedés (cselekvés) szituációs logikai folyamatábrája
- 1-5. ábra. Igénylő (szolgáltató) célorientált cselekvése
- 2-1. ábra. A társadalmi kapcsolat szociológiai magyarázó modellje
- 2-2. ábra. A társadalmi kockázatközösség topológiája
- 2-3. ábra. A társadalmi kockázatközösség jogosultjainak hálószerkezete
- 2-4. ábra. Szerkezeti összetevők
- 3-1. ábra. Kollektív döntés extenzív formája
- 4-1. ábra. Újrokkantak létszáma korcsoporti bontásban
- 4-2. ábra. Éves keresetek és ellátások átlagai korcsoporti bontásban (1998)
- 4-3. ábra. Az mpt taglétszámának alakulása
- M1-1. ábra. Releváns gazdasági és szervezeti formák ideáltipikus áttekintése
(A FÜGGELÉK ábrái a Tartalomjegyzékben)

Táblázatok jegyzéke

- 0-1. táblázat. Társadalombiztosítás mint intézmény a személyi és kockázati dimenziók szerint
 - 0-2. táblázat. A racionális döntéselmélet és az intézményi döntéselmélet egybevetése
 - 1-1. táblázat. Szituációs logikai megközelítés strukturális mintáinak mátrixa
 - 1-2. táblázat. Viselkedési kockázatok összehasonlítása
 - 3-1. táblázat. Az opportunista viselkedés mátrixa
 - 3-2. táblázat. Az opportunista viselkedés komplex mátrixa
 - 3-3. táblázat. Többszereplős döntési modellek kétdimenziós alakzatai
 - 4-1. táblázat. Új véleményezettek és rokkantak létszáma
 - 4-2. táblázat. A gazdaságilag aktívak és pénztárgtaglétszám alakulása korcsoporti bontásban (1999)

 - 4-3. táblázat. Ügyféltípusok alapidimenziói cselekvéstípusok szerint (statisztikai adatok alapján)
 - 4-4. táblázat. Cselekvéstipológia a cselekvés jellege szerint
 - 4-5. táblázat. Ügyféltípusok a cselekvés típusa és jellege szerint (ideáltipikus megközelítés)
- (A FÜGGELÉK táblázatai a tartalomjegyzékben)

Szövegdobozok

- 1a. szövegdoboz. I. Intézményi axiómák (posztulátumok)
- 1b. szövegdoboz. II. Intézményi (intézményesített) posztulátumok
- 2. szövegdoboz. Négy tételcsoport

Rövidítések

ADOKEDVEZ	-	adókedvezmény
BEFI	-	biztosítás alanyai (biztosítottak), ellátások, finanszírozás, igazgatás
BEFIZ	-	befizetés valahová
Bizt.	-	biztosítás vagy biztosító
BIZTKOTES	-	biztosításkötés
CSGONDOSK	-	családról gondoskodás
DH	-	döntéshozó
Eü	-	egészségügy(i)
HAZTLETSZ	-	háztartás létszáma
IC	-	institutional choice
ICT	-	institutional choice theory
IDE	-	intézményi döntéselmélet vagy intézményi döntések elmélete
ISK	-	iskolavégzettség
KEDVAH	-	kedvező anyagi helyzet
KMO	-	Kaiser-Meyer-Olkin mutató
Mbibt	-	magánbiztosítás(i)
MPT, mpt	-	magánnyugdíjpénztár
MSD	-	másként strukturált disztribúció
NYGONDOSK	-	nyugdíjgondoskodás
OEP	-	Országos Egészségbiztosítási Pénztár
ONYF	-	Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság
orv	-	orvosi
PENZKEZ	-	pénzkezelés
RDE	-	racionális döntéselmélet vagy racionális döntések elmélete
TANTAKAREK	-	tanításra (tanulásra) takarékoskodás
TBSZOLGSZUKUL	-	társadalombiztosítási szolgáltatások köre szűkül
ún.	-	úgynevezett
ÜKRABESZ	-	ügynök rábeszél
UKTAJANL	-	ügynök ajánlotta

TARTALOMJEGYZÉK

Ábrajegyzék	4
Táblázatok jegyzéke	5
Szövegdobozok	5
Rövidítések	6
0. Bevezetés	9
0-1. Az értekezés témája	10
0-2. Paradigmatikus közelítésmód	13
0-2.1. A módszerválasztás értelme	14
0-2.2. A választott módszer jellemzői	15
0-3. Eljárásmodell-választás	16
0-3.1. A modellalkotás módszere	20
0-3.1.1. Hagyományos megközelítés	20
0-3.1.2. IDE-megközelítés	23
0-3.2. A magyarázó modell értelme	23
0-3.3. Fonák adaptáció	25
0-4. Az eljárási modell vázlata	27
0-5. Az értekezés struktúrája	31
1. A szociológiai magyarázat alapstruktúrája	35
1.1. A magyarázó modell logikáinak struktúrája	38
1.1.1. A szituáció logikája	38
1.1.2. A cselekvés logikája	42
1.2. A racionalitás megjelenése	46
1.2.1. A helyzeti struktúrák és racionalizáló jellegük	47
1.2.2. A racionalitás intézményesülése	51
1.2.3. Racionalitás az intézményesített cselekvésben	56
1.2.4. Szabályok és rendeletek	60
1.3. A racionalitás érvényességi köre	63
1.3.1. A racionális cselekvés releváns meghatározói	63
1.3.2. A racionális cselekvés szociokulturális meghatározói	65
1.4. A racionalitás érvényességének határai	66
1.4.1. Viselkedési kockázatok	66
1.4.2. Célkonfliktus	68
2. Közösségi cselekvés a társadalombiztosításban	72
2.1. A közösségi cselekvés kritériumai	74
2.1.1. A társadalmi kapcsolat értelmező megértése	75
2.1.2. A társadalmi kapcsolat közösségalapító ereje	77
2.1.3. A cselekvés közösségi jellege	79
2.2. A társadalombiztosítás kockázatközössége mint társadalmi cselekvő	81
2.2.1. Kockázatközösség társadalmi jellege topologikus megközelítésben	82
2.2.2. Kockázatközösség szociológiai definiálása infokommunikációs megközelítésben	87
2.3. Endogén és exogén tényezők a közösségi cselekvésben	89
2.3.1. Biztosításmanens tényezők	90
2.3.2. Exogén tényezők	91
2.4. A közösségi cselekvés modellezése	92
2.4.1. A közösségicselekvési-modell megalkotásának technikája	92
2.4.2. Modellaxiómák	93
2.4.3. A közösségi cselekvés strukturális modellje	96
Kitérő	100

3. Kollektív döntés a társadalombiztosításban	101
3.1. A kollektív döntés lehetősége a társadalombiztosításban.....	102
3.1.1. A választási lehetőség alapidimenziói.....	103
3.1.2. A kollektív döntés konzisztencia és adekvát jellege.....	105
3.2. A rendszerimmanencia érvényessége	107
3.2.1. Viselkedési kockázatok koordinációja	108
3.2.1.1. Bizalom mint koordinációs mechanizmus.....	109
3.2.1.2. Intézményi bizalom mint koordinációs elv.....	111
3.2.2. Az opportunista viselkedés modellje.....	112
3.2.2.1. Típusbizonytalanság.....	114
3.2.2.2. Megfigyelhetőség problémája	115
A) A szerződő fél viselkedése nem megfigyelhető.....	115
B) A szerződő fél viselkedése megfigyelhető.....	117
3.2.3. A kollektív döntés komplex modellje.....	118
3.2.3.1. Típusjegyek	118
3.2.3.2. A választás modelljellemzői.....	119
3.3. A kollektív döntés egyéb sajátosságai	121
3.4. Másként strukturált disztribúció modellje	125
3.4.1. Az MSD-modell alapstruktúrája	125
3.4.1.1. MSD-modell rendszerelemei.....	126
3.4.1.2. MSD-modell rendszerjellemzői	127
3.4.2. Az alapstruktúra extenzív modellje.....	130
3.4.3. Struktúrarétegek	132
3.4.3.1. Modelljellemzők	133
3.4.3.2. Modellstruktúrák	134
4. Ügyféltipológia modellje.....	137
4.1. Fontosabb statisztikai adatok	140
4.1.1. Statisztikai adatokból képzett ügyféltípusok	147
4.1.2. Vélelmek a statisztikai adatok alapján	148
4.2. Faktorelemzés	149
4.2.1. Faktorelemzéssel képzett ügyféltípusok.....	152
5.1. Összefoglaló áttekintés	157
5.2. Ügyféltípusok kiértékelése	159
1. számú MELLÉKLET	163
M1. Virtuális szervezet.....	163
M1.1. Szervezeti megújulás	163
M1.2. Ami virtuális	164
M1.3. Virtuális vállalkozás jellemzői.....	166
M1.4. Előnyök.....	168
M1.5. Társadalombiztosítási vonatkoztatás	168
F1. A biztosításkötés motivációi.....	172
F1.1. Regressziós modell-összesítés.....	172
F2. Faktorelemzés	173
F3. Faktorelemzés - Beállítódás a „B” minta alapján.....	174
Rotált faktor-mátrix.....	174
F3.1. Egészségbiztosítás - Rotált faktor-mátrix (4 faktor).....	175
F3.2. Egészségbiztosítás - Rotált faktor-mátrix (2 faktor).....	176
F4. Faktorelemzés - Rotált faktor-mátrix.....	177
Rotált faktor-mátrix.....	177
FÜGGELEK – TÁBLÁZAT.....	179
Felhasznált irodalom	181

0. Bevezetés

A társadalombiztosítás mint intézmény kockázatra és kockázatkezelésre épül. Kockázatnak *ismer el bizonyos esetkonstrukciókat*, amelyek - társadalmi hatásaik miatt¹ - társadalmi kockázatközösség alapítását teszik szükségessé.

Az elismert kockázatok (kockázati eseményeket) hagyományos megközelítésben *primer* kockázatoknak nevezzük; azok a kockázatok pedig, amelyek az elismert kockázatok „háttérében” húzódnak meg, a kockázatok bekövetkezésére és a kockázatközösség működésére külső tényezőként hatnak, a kockázatközösség fennmaradását vagy fennmaradásának formáját, tartósságát alakítják, illetőleg befolyásolják, *szekunder* kockázatoknak tekinthetők. Primer kockázat például az egészségkockázat (keresőképtelenség kockázata stb.), a nyugdíjkockázat (öregség, özvegység, árvaság stb.), szekunder kockázat a kockázatot szenvedő fél viselkedése, kockázattal szembeni attitűdje, kockázati (kockázatvállalási) hajlama, magatartása, jövedelmi viszonyai, élet-színvonala, társadalmi státusza stb.

¹ A megszorítással arra utalunk, hogy van a kockázatnak olyan fajtája, amely hatásai miatt teszi szükségessé a társadalombiztosítás intézményesítését. Ezzel azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a társadalombiztosítás intézményesülését nem az állam, hanem a kockázatközösség tagjait ért kockázati események társadalmi hatásai váltják ki. Az állam tevékenysége rendszerint pénzügyi és jogi garanciális feladatok ellátására szorítkozik.

0-1. Az értekezés témája

Egy-egy kockázat bekövetkezése valószínűségi alapon becsülhető, az egyes ember esetében viszont nem jelezhető előre.² E kitétel komoly következményekkel jár a társadalombiztosításban.

1. Egy-egy kockázat a társadalombiztosítás intézményében nem értelmezhető és kezelhető az egyes ember szintjén, annál „magasabb rendű” („szupraindividuális”) jelenségnek minősül. Ezért a társadalombiztosítás nem egyéni szintű, hanem közösségi vagy intézményi³⁴ kockázatkezelést folytat.

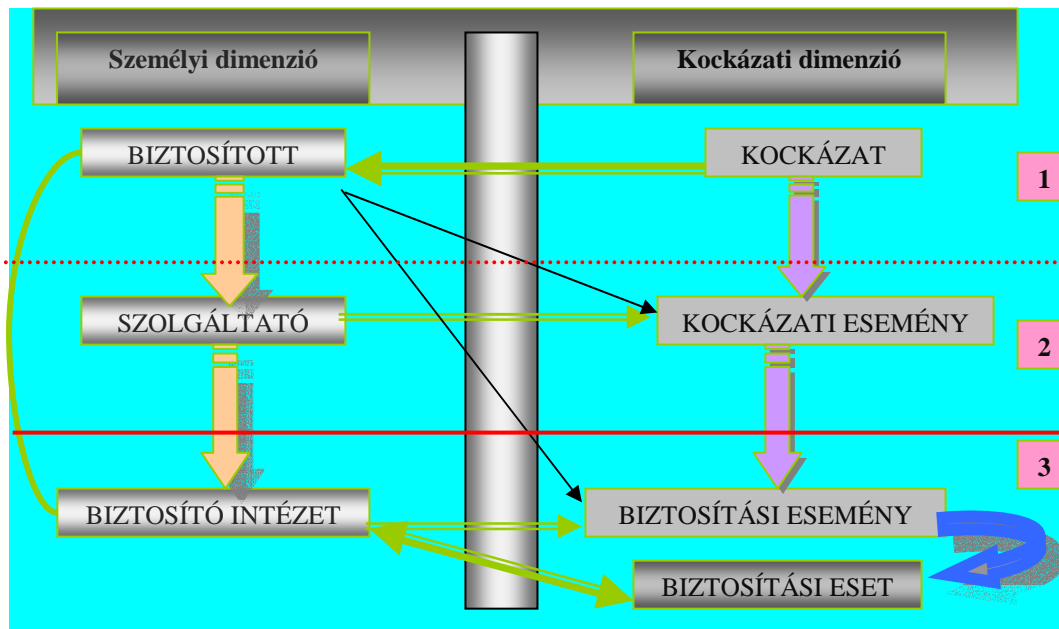
Bármely kockázat csak abban az esetben minősülhet biztosítási eseménynek, ha meghatározott dimenziókon, szinteken és szűrőkön átmegy: a kockázat a biztosított, valamint a szolgáltató elbírálása nyo-

² Nemcsak a kockázat, hanem a viselkedés is nem-előrejelezhetővé ('kaotikussá') válhat. A társadalombiztosítás - különösen az egészségbiztosítás - már eddig is megpróbálta a mikroszintű kockázatokat értelmezni és a mikroszintű kockázatkezelést beépíteni rendszerébe. Tipikus példaként említhető bármely viselkedési kockázat, valamint a kockázatközösségi tagok primer prevencióra ösztönzése, a mikroszintű kockázatkezelést (prevenciót) mulasztók szankcionálása bizonyos esetekben.

³ A 'közösségi vagy intézményi' kitévelt szociológiai értelemben használjuk. Mindkét közelítésmódnak vannak közgazdasági változatai is. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a közösségi vagy intézményi kockázatformafogás és kockázatkezelés során mi a viselkedésekben, szabályszerűségekből, szabályokban és normákban, valamint az intézményekben meglevő *társadalmi* jelleg figyelembevételével foglalkozunk. Ilyen vonatkozásban használjuk a 'szociológiai' kifejezést is. A közelítésmód statikusságát oldjuk azzal, hogy számításba vesszük adott jelenség lefolyását, s többnyire 'menetében', folyamatában igyekszünk megragadni.

⁴ Intézménynek számos definíciója létezik. Egyelőre elegendő, ha azt mondjuk, hogy intézmények a cselekvők várakozásaiban kifejeződő és társadalmilag kötelező érvénnyel bíró (s megsértése esetén társadalmilag szankcionálható) cselekvési szabályok vagy társadalmi képződmények, amelyek a cselekvés normatív keretét alkotják. „Ihre wichtigste Funktion ist die verlässliche Ordnung sozialer Prozesse und damit die Sicherung gewisser reproduktiver Leistungen, die anders nicht denkbar wären, etwa wegen Transaktionen oder wegen eines Problems der antagonistischen Kooperation. Die konkreten Aktivitäten zur Reproduktion des gesellschaftlichen Lebens vollziehen sich jedoch nicht in den – letztlich stets ja nur immer 'vorgestellten' – institutionellen 'Ordnungen', sondern in realen sozialen Gebilden und Abläufen ...” (Hartmut ESSER, 2000:237. oldal). Vagyis: amikor az 'intézmény' kifejezést használjuk, nem intézményi rendre, hanem – elsődlegesen – a cselekvések (viselkedések) normatív kereteire gondolunk, amelyek fönntartják és működtetik a társadalombiztosítást mint szociális biztonsági és eljárásjogi intézményt.

mán előbb kockázati esemény formáját ölti, s ezt követően a biztosító az adott kockázati eseményt biztosítási eseményként, s végül biztosítási esetként ismeri el⁵ (lásd: *0-1. folyamatábra*).

0-1. ábra.
Személyi és kockázati dimenziók folyamatábrája

Adott kockázat - bekövetkezése, észlelése után - csak abban az esetben vált szintet és tekinthető kockázati eseménynek, ha átmegy a biztonsági szűrőn (*1. szelekció*). A kockázati esemény biztosítási eseménnyé minősítésében a társadalmi védelmi szűrőnek (*2. szelekció*) van szerepe és hozzá kötődik az igénybejelentés (tercier feltétel). Az adott biztosítási esemény biztosítási esetté válik, ha átjut a jogosultsági szűrőn (primer és szekunder feltételeken)⁶ (*3. szelekció*).

Szociológiai szempontból nézve: a kockázatok a társadalmi ágyazódva intézményesülnek. Az egyes személyek (biztosított, szolgáltató,

⁵ Vö. BALOGH Gábor-SZÜCS László, 1998: II. Fejezet.

⁶ A primer, szekunder és terciér feltételekkel kapcsolatban vö. BALOGH Gábor - SZÜCS László, 1998. A későbbiek során a primer feltételt normatívnak, a szekunder feltételt formálisnak is nevezzük.

biztosító) az adott kockázat észlelésében, a kockázaterzékelésben, a kockázat minősítésében (megítélésében) és a kockázatkezeléskor (biztonság iránti igény teljesítésekor = igényérvényesítéskor) játszanak szerepet.

2. A társadalombiztosítás mint intézmény eredetileg kockázati, társadalmi és jövedelmi egyenlőtlenségekre épül. Magát az intézményt személyi és nem-személyi (másként: kockázati) dimenziók sajátos ötvöze alkotja. A személyi dimenzióba az egyes személyi viselkedési (cselekvési) alakzatok, a kockázati dimenzióba pedig a kockázatfajták tartoznak (vö. 0-1. táblázat).

DIMENZIÓK			
Személyi		Kockázati	
		Alanyi	Tárgyi
Szándékolt viselkedési (cselekvési) alakzatok	Egyéni	intézményesített	intézményesített
	Közösségi	intézményesített	intézményesített

0-1. táblázat
Társadalombiztosítás mint intézmény
a személyi és kockázati dimenziók szerint

Intézménylogikai megközelítés szerint az egyes viselkedési (cselekvési) módzatok a személyi (egyéni és közösségi) dimenziók mentén az előző (1.) pontban említett feltételeknek megfelelően (vagy azokra tekintettel) intézményesülnek a társadalombiztosításban.

Az intézményesülő viselkedési (cselekvési) módzatok célirányosak:⁷

- a *jövedelembiztonság* megteremtésére és

⁷ A kockázatközösség tagjainak célirányos viselkedését (cselekvését) adott helyzetekben és az értekezés adott tematikus helyein értelmesnek, szándékolt értelemmel bírónak, intencionálisnak, racionálisnak vagy nem-racionálisnak nevezük. (A nem-racionális nem azonos az irracionálissal.)

- az *egészségkockázatok* (egészségkárok) kezelésére irányulnak.⁸

3. Abban az esetben, ha az intézményesülő viselkedési (cselekvési) módok egyrészt megfelelnek a társadalombiztosítás mint intézmény alanyi és/vagy tárgyi dimenzióinak, másrészt célirányosak, akkor adott viselkedési (cselekvési) módokat intézményhez igazodóknak és intézménylogikai szempontból normakövetőknek (intézményi szabálykövetőknek) nevezzük.⁹

Ám mind az egyéni, mind a közösségi viselkedési (cselekvési) dimenziókban találhatók olyan módok, amelyek célirányosságuk ellenére nem intézményi szabálykövetők. Az ilyen típusú viselkedések (cselekvések) eltérnek a társadalombiztosításra jellemző intézménylogikai felfogástól. Sem koordinációs, sem pedig kooperációs szabályok (struktúrák) hatására nem válnak intézményi szabálykövetővé. Önálló szabályszerűség és intézményesülés jellemzi őket. Ezeket a viselkedési (cselekvési) módokat olyan célirányos viselkedési kockázatoknak tekintjük, amelyek adott esetben célkonfliktust generálnak.

0-2. Paradigmatikus közelítésmód

Jelen értekezés a fentiekben vázolt társadalombiztosítási modellnek egy másként strukturált disztribúciós modellként (a *továbbiakban: MSD-* modellként) való feldolgozását tűzi ki célul. Az *MSD-* modell megalapozása és jellemző súlypontjainak megadása során *nomologikus*

⁸ A társadalombiztosítás a jövedelembiztonságot *pénzbeli* ellátásaival alapozza meg, az egészségkockázatok (egészségkárok) kezelése többnyire *természetbeni* ellátásain (egészségügyi szolgáltatásain) keresztül történik.

⁹ Mind a norma, mind a szabály esetében feltételezzük annak 'társadalmi' jellegét, mert – felfogásunk szerint – a normákra és intézményekre alkalmazott szabályok orientációs és rendfunkciókat látnak el. A *társadalmi szabályok* a cselekvő céljait és érdekeit definiálják, a *társadalmi normák* pedig olyan intézményesülések, amelyek a cselekvés során szabványokként érvényesülnek (vö. Hartmut ESSER, 2000: 51. skk. oldalak).

elmélethez mint módszerhez,¹⁰ valamint az elméletalkotás - igyekezve a konstruktivista elméletalkotást meghaladni – *posztkonstruktivista* változatához folyamodunk.¹¹

0-2.1. A módszerválasztás értelme

4. Már a bevezetőben szükséges megindokolni, *miért* választottuk a *nomologikus elméletet mint módszert* az értekezés tárgyát képező téma kidolgozására.

Az érveket és a magyarázatot maga a téma, a társadalombiztosítás célja és feladata, más szóval: stratégiai és jövőbeni funkcionalitása adja. A társadalombiztosítás tematikus feldolgozását már elvégeztük.¹² Ezért „egyszerű” megoldás lett volna annak egyes elemeit és összefüggéseit kiemelni, értelmezni és magyarázni, illetőleg a társadalombiztosítást a rendelkezésre álló adatállomány (például TÁRKI, Gallup stb. által felvett adatállományok) feldolgozásával szociológiai-módszertani szempontból vizsgálni.

Bár egy értekezés hagyományos módszerekkel is számos új elemet tud felmutatni, mégis mind szociológiaelméleti, mind módszertani szempontból *paradigmatikus közelítésmódot* választottunk. Az elméletalkotás és intézményszociológia azon módszere mellett döntöttünk, amely az adekvát tudományos magyarázatnak mind a négy feltételét¹³ kielé-

¹⁰ Felfogásunkban a nomologikus elmélet a szabályszerűségek alapján szükséges vagy elégséges feltétel típusú magyarázatra törekszik, amikor az AKKOR komponensből (eredményből) kiindulva tárja fel az adott intézményi struktúrát. Az elmélet-módszer megválasztása magára az elméleti megalapozásra és feldolgozásra vonatkozik, a konkrét modellalkotáshoz az *intézményi választás elméletét* (*institutional choice theory – ICT*) mint eljárási módot használjuk.

¹¹ A választott módszernek több változata kezd elterjedni - különösen az információs társadalom térhódításával (vö. *Nina Degele [2002:8.1. Fejezet]*, *Werner Rammert [2000]*, *Bruno Latour [1996]*).

¹² Vö. az értekezés irodalomjegyzékét és a mellékelt publikációs jegyzékét.

¹³ Carl G. HEMPEL és Paul OPPENHEIM szerint a tudományos magyarázat adekvátságának feltételei: a) az *explanandum* az *explanans*ből logikusan következ-

gíti, ugyanakkor képes adott intézmény (esetünkben a társadalombiztosítás) dimenzióival és annak jövőbeli alakzataival összefüggő *magyarázat és előrejelzés* problémáit kezelni. Mindezen túl elvárásként fogalmazódott meg, hogy a választott módszer és eljárási modell a társadalombiztosítás szociológiai értelmezése és magyarázata vonatkozásában új elemeket is tartalmazzon. Úgy véljük, ezeknek a kritériumoknak a nomologikus elmélet mint a tudományos magyarázat módszere [és az *ICT* mint eljárási modell] messzemenően megfelel.

Tisztában vagyunk azzal, hogy az értekezés választott módszere és modellje hazánkban viszonylag kevésbe ismert és szociológiai vonatkozásban történő felhasználása viszonylag új fejleménynek számít.¹⁴ De egy információs és kommunikációs technikákon/technológiákon kiépülő társadalombiztosítási modell – meglátásunk szerint - szükség-szerűen olyan definíciós készlettel kell dolgozzon, amely meghaladja a hagyományos, 'klasszikus' értelmezési és magyarázati sémákat (mint például 'a társadalombiztosítás mint szolidaritási közösség', vagy 'a társadalombiztosítás alapfunkciója a társadalmi egyenlőség biztosítása').

0-2. 2. A választott módszer jellemzői

5. Választott módszerként *nomologikus* elméletet használunk. Annak is azt a változatát, amely a tárgyalandó jelenséget a társadalmi valóságon, esetünkben – magától értetődően koncentrálva az elismert koc-

zék, b) az *explanans* az *explanandum* levezetéséhez (származtatásához) szükséges általános törvény(ek)e)t tartalmazza, c) az *explanans* elvileg empirikusan kutatható legyen, d) az *explanans* tételei (empirikusan) igazak legyenek. Ez utóbbi az *explanans* empirikus adekvátságának feltétele. Vö.: FORRAI GÁBOR - SZEGEDI Péter, 1999: 111. sk. oldal.

¹⁴ G. H. von Wright: *Magyarázat és megértés* című művén [vö. BERTALAN László (Szerk.), 1987], valamint az utóbbi években megjelentetett tudományelméleti munkákon (HÁRSING László, 2002; FORRAI Gábor-SZEGEDI Péter, 1999;) kívül nem jelentek meg olyan munkák magyarul, amelyekből – közvetlenül vagy áttételesen - rekonstruálni lehetne a választott módszert.

kázatokra - *kockázathalmazokon értelmezett topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek* (például biztosított, igénylő, jogosult, foglalkoztató, szervezet, igazgatási szerv és sorolhatnánk az alanyokat) cselekvéseiként, választásaik következményeiként (eredményeiként), továbbá mint logikai összefüggéseket, röviden: *törvényszerűségek, szabályszerűségek*¹⁵ *struktúráiként*¹⁶ *közelíti meg*. Ennélfogva a tényleges cselekvések (például igénylés, biztosításkötés, elbírálás, folyósítás) struktúrái, valamint ezekhez rendelt (ezeknek tulajdonítható) cselekvések hálószerkezetei mint topológiai relációk, a hálószerkezetek egységei pedig mint topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek foghatók fel és ragadhatók meg.¹⁷

A társadalombiztosítás funkcionalitása – ebben a megközelítésben – axiomatikus egységek és topológiai relációk szerkezeti rendjét foglalja magában az elismert kockázathalmazon értelmezve.

0-3. Eljárásimodell-választás

A topológiai relációk intézményesülések (intézmények), amelyek strukturális korlátokként vagy ezek komponenseiként, szabályok vagy normák formájában (közbeiktatásával, hatására) szocializáló, orientáló, 'jutalmazó' vagy szankcionáló szerepet töltenek be. Röviden: túl-

¹⁵ Hartmut ESSER szerint: „Soziale Regelmäßigkeiten bestehen, ohne daß damit auf diese Struktur hin ausgerichtete, spezifische Erwartungen oder Sanktionen verbunden wären. ... Soziale Regelmäßigkeiten sind meist *unbeabsichtigte* Folgen von oft ganz anders motivierten und auf diese Strukturen hin eben nicht geregelten Handlungen, Gewohnheiten oder Reaktionen” (2000:5. oldal). (Vö. még jelen értekezés 1. Fejezet 1.2. alfejezetet).

¹⁶ Megközelítésünk szerint a struktúra mint helyileg önálló elemek rendezett (alkotóelemek), többé-kevésbé tartós összefüggésrendje, pontosabban: legalább két egység (elem, tényező, képződmény, intézmény) kapcsolódásaként, valamint közöttük fennálló relációként fogható fel. Ennélfogva a struktúra mint koordinációt és kooperációt fenntartó képződmény is interpretálható.

¹⁷ A társadalombiztosítás szociológiai vizsgálata hiányának és a szociálpolitika (a szociálpolitikai elemek) dominanciájának tudható be, hogy az eddigi kutatások elsődlegesen a kockázati, társadalmi és jövedelmi egyenlőtlenségek kutatását és elemzését tekintették fő feladatuknak. A szakirodalomban a topológiai relációk és axiomatikus egységeinek mint olyanoknak a vizsgálata háttérbe szorult vagy hiányzik.

mutatnak – és tényleges cselekvéskor túllépnek - a racionális, a társadalmi vagy közösségi döntések elméletének szokásos keretein, s kizárólag az intézményi választás (*institutional choice* - IC) elméletének megfelelő cselekvést és funkcionalitást tesznek lehetővé.

6. A viselkedési és cselekvési módozatok, döntési (választási) mechanizmusok, szabályszerűségek és intézményesülések tanulmányozására a szakirodalomban több elmélet terjedt el. Az egyik a *társadalmi* döntések (*social choice*) elmélete, amely feltevéseket fogalmaz meg azért, „hogyan létrehozza a politikai alternatívák sorba rendezését kollektív vagy társadalmi preferenciák alapján.” „A társadalmi döntések elméletének lényege nem más, mint lehetetlenségi tételek felsorolása, amelyek közül a leghíresebb Arrow lehetetlenségi tétele.”¹⁸ Az elmélet jellegénél fogva nem alkalmas jelen disszertáció végkifejletét képező másként strukturált disztribúciós (*MSD*) modell kidolgozására.

7. A másik elmélet szintén a módszertani individualizmus és a racionalitás posztulátumain alapul, de az ún. politikai piacok és cselekvések logikáinak magyarázatára törekszik. „Azt az elméletet, amely a politikai piacokat vizsgálja a közgazdaságtan (...) elemzési apparátusával, *közösségi döntések* elméletének hívják.”¹⁹

A közösségi vagy alkotmányos döntések (*public choice*) elmélete „három központi kérdés köré épül: a) az érdekek, a preferenciák, a vélemények aggregálásának problémája, b) a kollektív cselekvés sajátosságai és az azzal összefüggő nehézségek, c) robusztus szavazási rendszerek kidolgozása és a szavazás motivációjának megfejtése.”²⁰

¹⁸ CSONTOS László, 1999:70-71. oldal. Vö. még BALOGH Gábor, 1999:122. skk. oldalak.

¹⁹ CSONTOS László, ugyanott: 74. skk. oldalak. „A közösségi döntések elméletének egyik alapvető feltételezése szerint a politikai szereplők racionálisan, önérdüküket követő és hasznosságmaximalizáló döntéshozókként viselkednek.”

²⁰ TOPCU Katalin: *Társadalmi döntések*, in: Zoltayné Paprika Zita, 2002: 333-378. oldal. Idézet helye: 341. oldal.

A társadalmi döntések elméletével szemben ennek az elméletnek a nem-tiszta piaci viszonyok közötti, a közösségi (a 'köz') cselekvések és döntési mechanizmusok képezik elemzési tárgyát. Megközelítése szerint „a politikai cselekvés (...) nemcsak egyéni nyereményeken alapul, hanem a világ lehetséges jövőbeli állapotaira értelmezett preferenciákon, amelyek magukban foglalják mások nyereményeit, valamint szabályokra és intézményekre vonatkozó preferenciákon, amelyek garantálják ezeket a nyereményeket.”²¹

A közösségi döntések elmélete mellett a választás-, illetőleg döntéselméleteknek léteznek további változatai is: közülük számunkra a társadalombiztosítás szociológiai modelljének kialakítása szempontjából a racionális döntések elmélete (vö. *1. Fejezet, 2.1.2. pontja* - RDE) és az intézményi döntések elmélete lehet releváns. (Lásd 0-2. táblázat.)

²¹ CSONTOS László, 1999:81-82. oldal.

KRITÉRIUMOK	RDE (RCT) (RACIONÁLIS DÖNTÉSEK ELMÉLETE)	IDE (ICT) (INTÉZMÉNYI DÖNTÉSEK ELMÉLETE)
Cselekvési feltételek	A szűkösen rendelkezésre álló és kontrollálható erőforrások és várakozások mint restriktciók hatnak a döntésre	A cselekvés személyi és tárgyi dimenzióban megy végbe: szervezeti, helyzeti és eseti. A formális, informális és társadalmi intézmények restriktciók.
Cselekvők céljai és preferenciái	Maximák sokfélesége a jellemző. Változó preferenciastruktúrák, az alkalmazkodás időigénye és bizonytalanság (tudáshiány, akaratgyengeség stb.) befolyásolják a cselekvők céljait és preferenciáit. A cselekvők számos fogyatékosága miatt nem lehetséges: a) folytonos haszonmaximalizálás, b) a preferenciák stabilitásának és konzisztenciájának fenntartása, c) a helyzet tökéletes áttekintése.	A maximák közjóorientáltak és intézményesítettek. A cselekvők céljaikat következményorientáltan tűzik ki és eredményorientáltan cselekszenek, A cselekvők preferenciastruktúrái változnak és nem-szándékolt következményekkel is járhatnak. Főbb spontán keletkező (=organikus) problématerületek: a) tranzakciós költségek, b) megbízáselmélet, c) „potyautas”, d) ellentétes szelekció, d) morális kockázat
Társadalmi koordináció és kooperáció	A társadalmi koordináció és kooperáció csupán egyik lehetséges, de nem kizárólagos meghatározó jegye a piac és a csere. Más típusú mechanizmusok és intézményesülések érvényesülnek: a) interdependenciák sajátos formái, b) tulajdonjogok (jogosultságok), c) szabályok, d) közösségi cselekvés és választás vezérlési mechanizmusai.	A társadalmi koordinációt és kooperációt <i>formálisan</i> az intézményi szabályok, társadalmi és egyéni preferenciák harmóniája, valamint a szabálykövetés kötelezettsége, <i>informálisan</i> pedig az internalizált és implicit (belsőleg koherens) intézményesülések tartják fenn.

0-2. táblázat
A racionális döntéselmélet és az intézményi döntéselmélet egybevetése

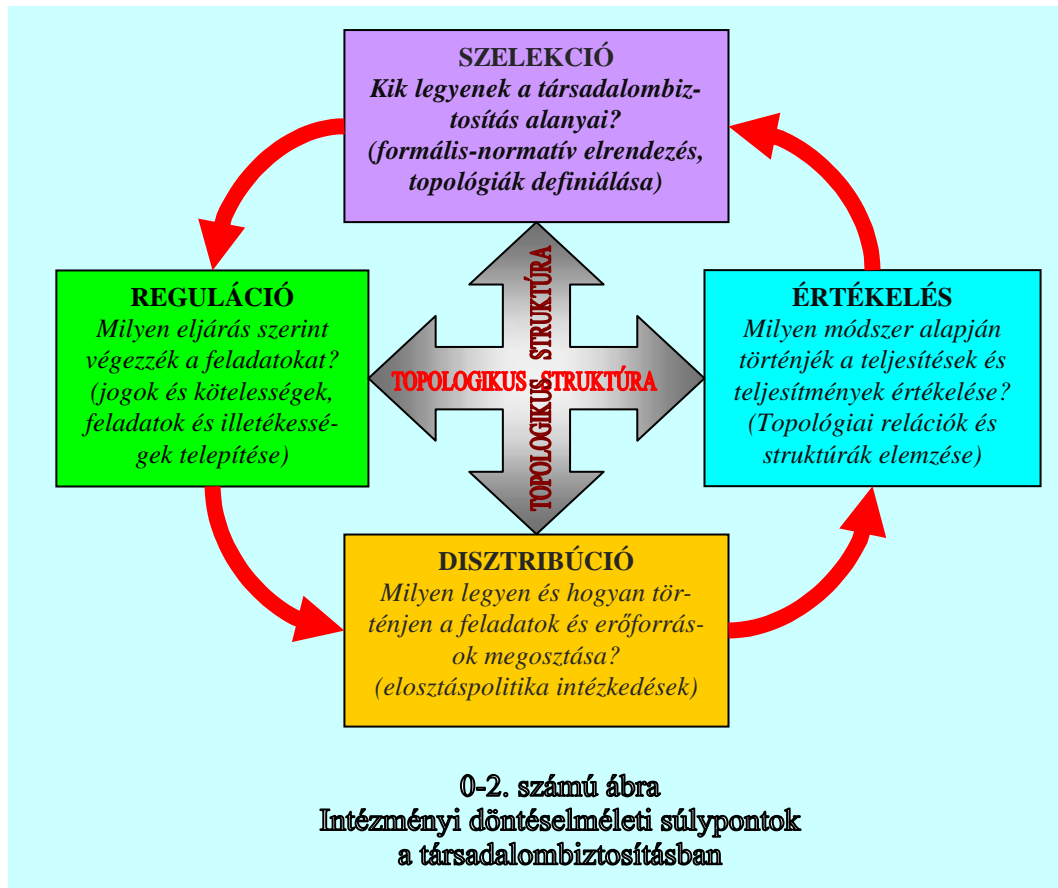
8. Az értekezés további újszerű eleme abban mutatható ki, hogy fokozatosan túllépünk az elméletalkotás és modellválasztás szokásos „megértés-magyarázás” sémáján. Bár kiindulásként még a gazdaság-szociológiában ismertté vált (racionális, közösségi, társadalmi) döntéseméleti eljárási modellek egyes elemeit, elsősorban feltevéseit, restrikcioit, posztulátumait, összefüggéseit használjuk fel, végkövetkeztetésben már a döntéseméleti (választáseméleti) változatok negyedik modelljét, az intézményi döntéseméletet alkalmazva vázoljuk a társadalombiztosítás intézményét és disztribúciós modelljét.

0-3.1. A modellalkotás módszere

0-3.1.1. Hagyományos megközelítés

9. A társadalombiztosítás *hagyományos* megközelítése szerint - információs és kommunikációs társadalmi környezetben - az intézményi döntésemélet súlypontjait a szelekció, a reguláció, a disztribúció és az értékelés (=hatáselemzés) intézményelemek képezik (vö.: 0-2. ábra). Az egyes elemek mint adott intézmény szerkezeti elemei önállóak, viszont adott intézményen²² (például az egészségbiztosítás, a táppénz, az igazgatási szerv) belül egymáshoz kapcsolódnak és folyamatot (folyamathálót) alkotnak: intézményi szinten rendezett hálórendszerre állva működnek (vö. a vastag nyilak) és fejtik ki hatásukat.

²² Számos intézményfogalom és definíció terjedt el. Mi részben Andrew SCHOTTER játékelméleti-közgazdasági intézményfelfogását, részben Viktor VANBERG, illetőleg Helmut LEIPOLD közelítésmódját használjuk. Itt mindkét fajta definíciós kísérlet elfogadható: intézmény mint 'korporatív képződmény', illetőleg intézmények mint 'sozial anerkannte Regeln für angemessenes Verhalten in mehrpersonellen und sich wiederholenden Entscheidungssituationen' (Helmut LEIPOLD, in: Jb fNPÖ 1989/8: 14. oldal).

A *szelekció* topológiákat definiál és topológiákat határol el, 'kiejt' cselekvéseket, intézményidegen megoldásokat és viselkedési formákat. Feladata: érvényes (hatályos) törvények, szabályok és egyéb szabályozó eszközök felhasználásával rendszerimmanencia fenntartása (megteremtése). A szelekció valóságos szűrő funkciót lát el: szűrőként elválasztja egyik intézményt és annak személyi körét más intézményektől és azok alanyaitól. Azaz: szűrést végez, kik (mik) milyen feltételekkel, milyen helyzetekben (esetekben), milyen körülmények között hová internalizálhatók (=tagolhatók és szerezhettek jogosultságokat) egyáltalán és a társadalombiztosítás intézményén belül, és ott milyen státuszt foglalhatnak el. A szelekció *érvényesülése* miatt beszélhetünk például a tagoknak adott intézményben elfoglalt 'társadalmi státuszáról', biztosítási eseményekről, biztosítási esetekről, viselkedési kockázatokról, jogellenes tagsági viszonyokról.

A *reguláció* eljárási szabályokat ír elő.²³ Feladata a cselekvések, jogosultságok és kötelezettségek definiálása, tevékenységek és illetékes-ségek telepítése, eset- vagy helyzetspecifikus viszonyrend és egyáltalán a társadalombiztosítás intézményi funkcionalitásának szabályozása. Ezért a reguláció határozza meg azokat a kereteket, intézményi formákat, amelyek kötelező erővel biztosítást keletkeztetnek, tartanak fenn és szüntetnek meg. A reguláció *következménye*, hogy a társadalombiztosítás racionális képződményként működik.

Harmadik elemként a *disztribúció* említendő. A disztribúció erőforrásokkal való gazdálkodás nem-tiszta piaci viszonyok között, a fogalom a nem-tiszta piaci erőforrások megosztását fedi le. Formális és normatív szempontból a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások és eszközök tervszerű, racionális felhasználását, elosztáspolitikai kritériumok alapján pedig jogok és jogosultságok teljesítését hivatott biztosítani. A disztribúció *hatása* megnyilvánul a kockázatot szenvedő fél jólétében és szociális biztonságának alakulásában.

Egy intézmény *értékelése*, *hatásvizsgálata* szintén fontos eleme a működésnek. A társadalombiztosításban mindenekelőtt a teljesítmények-ellenteljesítmények egybevetését, a topológiai relációk, valamint a topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek, struktúrák elemzését jelenti. Az értékelés visszajelzés, *visszacsatolás*. Hatása megnyilvánul adott intézmény „jóságában”, működésének stabilitásában, például a jogszabályok, adott intézményi szabályok módosításán, az elosztáspolitikai intézkedésekben, a „profiltisztításon”, valamint a zárszámadáson keresztül.

²³ A társadalombiztosítás bizonyos értelemben eljárásjogi intézmény. Minden releváns cselekvést, cselekvési módot, intézményesülést eljárási szabályok határoznak meg.

0-3.1.2. IDE-megközelítés

10. Az intézményi döntéselmélet mint eljárási modell – miként látni fogjuk – szükségszerűen vélelmezi és adott esetekben (helyzetekben) – például kötelezettségek, jogviszonyok elbírálásakor, ellátások megállapításakor - alkalmazza a társadalombiztosítás hagyományos megközelítésének előző pontban vázolt eljárásmódjait (strukturális intézményelemeit). Ugyanakkor *oldja* is a másik három elmélet mint eljárási modellek módszertani individualizmus és racionalitás posztulumaiból származó mikro-makro *átmenet nehézségeit*, sőt magának az intézménynek - a szintbeli elhelyezéssel összefüggő - besorolási és értelmezési (makro- vagy mikroszintű, bruttó vagy nettó költségvetési kapcsolódású intézmény-e) problémáit is.

Az intézményi döntéselmélet kiküszöböli a 'szintbeli különbségek áthidalásának, vagyis az átmenetnek a problémáját', javítja a magyarázat erejét, amikor egyidejűleg vonatkoztatható (alkalmazható) mind a makro-, mind a mikroszintű intézményekre (intézményesülésekre). Következésképpen mindkét szint intézményei értelmezhetők és magyarázhatók az *IC* segítségével.

0-3.2. A magyarázó modell értelme

Az *ICT* általános érvényű magyarázatot ad az intézmények létezésére és az intézményi viselkedésekre.

11. Az elmélet szerint²⁴ az intézményi minta megválasztását a rendelkezésre álló alternatívák közül a kezdeti feltételek biztosítják és a kiválasztás folyamata, a tulajdonképpeni kritériumok alkalmazása determinálja. A kritériumok megválasztásában hatékonysági és célszerűségi szempontok érvényesülhetnek. Más megközelítésben: a kiválasztás

²⁴ Az elmélet szerint a racionalitás és a módszertani individualitás posztuluma kettős szelekciós kritériummal egészül ki.

tás és az alternatíva megválasztása kettős kritérium szerint történhet: hatékonyság és célszerűség alapján.

12. A *hatékonysági* kritériumokat illetően az elmélet a következő feltételezésekkel él:

- a) a cselekvők a leghatékonyabb alternatívát választják, mert ezt tekintik racionálisnak (vö. *James Buchanan* és *Gordon Tullock* alkotmányos szerződéselméletét), vagy
- b) a cselekvők azért választanak úgy, ahogyan választanak, mert nem tehetnek másként.²⁵

A hatékonyság mint szempont intézményi keretek között alkalmazandó, kizárólag intézményi feltételek között érvényesülhet. Más megközelítésben: olyan korlátozások között, amelyek összehangolják adott személy viselkedésmód-választását és cselekvéseit adott intézmény által *elismert* viselkedésmódokkal és cselekvésekkel.

13. Adott személy viselkedésmódjának és cselekvésének megválasztásában a hatékonyság mellett a *célszerűség* szintén jelentős szerepet játszik. A célszerűség kritériuma a választás azon változatát jelenti, amely kizár minden más cselekvési, viselkedési lehetőség választását a kiválasztás folyamatában s ezáltal 'beáldozza' őket. Ebben az esetben a racionalitás az intézményi alternatíva megválasztásakor tudatosan vagy szándékosan vállalt önkorlátozást jelent.²⁶ Az önkorlátozás erőssége az intézményi berendezkedés hatékonyságára utal: minél erősebb a célszerűség kritériuma, annál 'intézményszerűbb' a cselekvő viselkedése, illetőleg annál hatékonyabban érvényesül adott intézményi berendezkedés.

²⁵ Karl-Ernst SCHENK: *Institutional Choice. Entwicklung und Hauptanwendungen*, in: JbfNPÖ 1983/2:70-85. oldal. Az értekezésben felhasznált ICT-változat ezen tanulmány jelentősen módosított adaptációját jelenti a társadalombiztosításra. A hatékonysági posztulátum második fordulata vö. R. H. COASE (1937), F. A. von HAYEK (1971) és O. E. WILLIAMSON (1975) stb.

²⁶ Vö. jelen értekezés 1.2. *A cselekvés logikája* című alfejezet (egyetlen kimenet – egyetlen ellátás választásának problémája), illetőleg BALOGH Gábor, 2000:8/4.4. *Ellátások egyidejűsége* című pont.

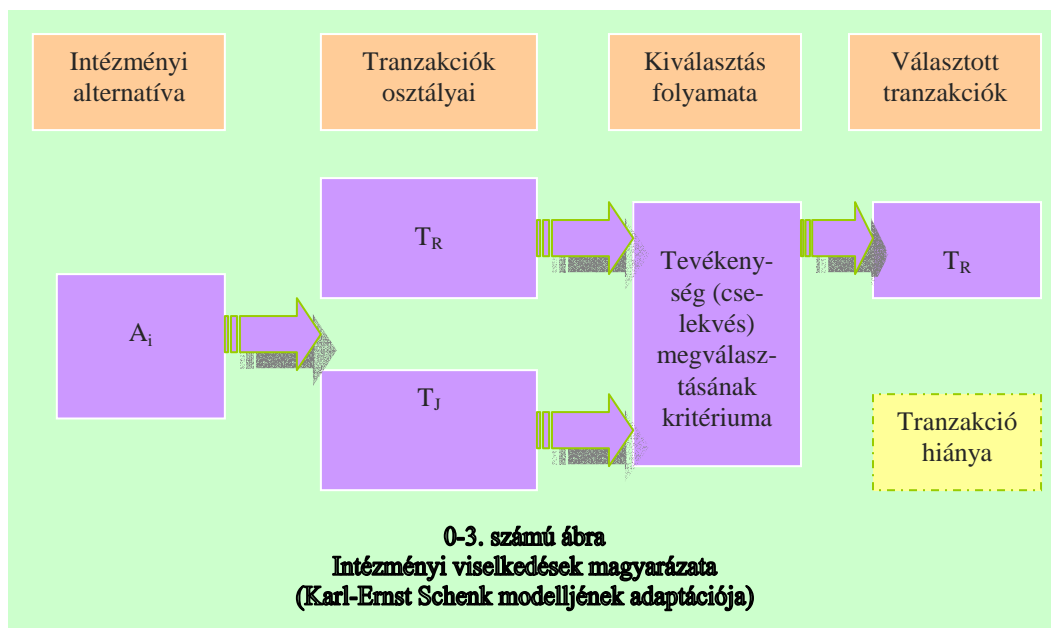
A kiválasztás folyamatában mindkét kritérium (külön-külön vagy együttesen) regulatív-restriktív funkciót tölt be és a választott alternatívát eredményezi. Hogy adott esetben vagy helyzetben mindkettőre szükség van, mi sem bizonyítja jobban, minthogy vannak esetek, amikor a hatékonyság mint egyetlen kritérium nem a kívánt eredményre vezet s ezáltal a modell előrejelző képessége kudarcot vallhat. Ezt a hibát a '(politikai) célszerűség', illetőleg a 'célszerű megfontolások' kritériumokkal lehet kiküszöbölni.

0-3.3. Fonák adaptáció

Általában célszerűségi és hatékonysági megfontolások tükröződnek adott intézményi alternatíva (például egészségügyi szolgáltatások) megválasztásában.

14. Egy-egy primer kockázat kezeléséhez a makroszintű „intézményi alternatíva” - a kockázat típusa szerint – eleve adott, ábrázolásunkban a „kiinduló feltételek” fogalmának felel meg (vö. 0-3. ábra). A konkrét kockázat kezelésére többféle tranzakció közül lehet választani (házi orvosi ellátás, kórházi kezelés stb.). A kiválasztás kritériumaként használhatjuk a hatékonyságot és/vagy a célszerűséget. Vegyük szemügyre az általános modellt.

Mikroszintű megközelítésünkben az „intézményi alternatíva” (például egészségügyi szolgáltatás mint intézmény) *eszköznek számít* bizonyos tranzakciók lebonyolításához.

A következő lépésben a tranzakciók osztályának *azonosítása* történik: melyik tranzakcióosztály (házi orvosi ellátás vagy kórházi kezelés?) felel meg, melyik a legalkalmasabb adott kockázat (például keresőképzetelenség) kezelésére. Ezt követően a tranzakcióosztály *kiválasztására* kerül sor: a kiválasztás folyamata magában foglalja a cselekvés megválasztásának két kritériumát: a hatékonyságot és a célszerűséget.

A helyes tranzakcióosztály választása az egyik megoldás, a másik lehetőség olyan tranzakcióosztály választása, amely tranzakcióhiányt okoz (helytelen tranzakcióosztály-választás). A tranzakcióhiányt fonák adaptációnak vagy ellentétes alkalmazkodásnak nevezzük, azaz olyan viselkedés- vagy cselekvésmódnak, amely a kiválasztás kritériumainak nem megfelelő 'súlyozásából' származik.²⁷

15. A *fonák adaptáció* valójában hiányt vagy működési hibát (hibás választást) jelez, amely a kiválasztás folyamatában a kritériumok között felmerülő esetleges konfliktusra vezethető vissza: a hatékonyság

²⁷ Mindez arra utal, hogy a viselkedési kockázatok a kiválasztás folyamatában ragadhatók meg empirikusan és a racionalitás érvényességének problematikájára nyúlnak vissza. E tekintetben lásd különösen az 1.3.3. *A racionalitás érvényességének határai* című pontot.

és a célszerűség közötti feszültségre vagy ellentétes érdekekre utal. Ha például egy természetbeni szolgáltatás mint konkrét intézményi alternatíva kategóriában tranzakcióosztályok (konkrét szolgáltatások mint háziorvosi vagy kórházi kezelés) megválasztásakor a hatékonysági vagy a célszerűségi szempontok között ellentét mutatható ki, akkor a döntés az egyik esetben „helyes” tranzakcióválasztást eredményez, a másik esetben (nem-megfelelően súlyozott kritériumválasztáskor) „helytelen” tranzakcióválasztáshoz vezet, azaz: tranzakcióhiány keletkezik.²⁸

A fonák adaptáció (ellentétes alkalmazkodás) lehetősége felveti az egész döntéseméleti modell általános érvényességének kérdését: hogyan lehet a kiválasztás kritériumainak konfliktusát feloldani, illetőleg milyen tényezők beiktatásával lehet biztosítani a döntésemélet alkalmazhatóságát.

A hibák (működési defektusok) megszüntetéséhez egyensúlyi tényezőkre van szükség, amelyek az intézményi alternatívák és a kiválasztás folyamata közé ékelődve feloldják a választás kritériumai közötti feszültséget. Ilyen egyensúlyi tényező lehet - piaci viszonyok között - a politikai (=nem-tiszta piaci) verseny intenzitása, a társadalombiztosításban pedig a politikai verseny erőssége és a kockázatstruktúra (kiegyenlítése).

0-4. Az eljárási modell vázlata

Az eddig vázolt összefüggések már elégségesnek mutatkoznak a társadalombiztosítás komplex eljárási modelljének megalkotására.

16. A választott nomologikus elmélet - cselekvéseméleti megközelítésben - általános szabályszerűségek érvényesülését feltételezi. Az általános szabályszerűségek – lévén szociológiaelméletről szó - axio-

²⁸ Más szavakkal az igénylő „helytelen”, nem-megfelelő igényérvényesítő eljárást (=tranzakciót) választott a kockázat kezelésére.

matikusak, illetőleg posztulátumok, amelyek adott viselkedés (cselekvés) környezetét alkotják és hatnak annak lefolyására: adott viselkedés vagy cselekvés menetében ezekhez igazodva valósul meg (vö. *1a.* és *1b. szövegdoboz*).

Más megközelítésben: az eljárási modell általános szabályszerűségei axióma- vagy posztulátumjellegűek és a konkrét viselkedés, cselekvés lefolyásában érvényességigénnyel lépnek fel. Mivel érvényességük van, szabályokként hatnak adott viselkedésre (cselekvésre).

17. Egy-egy axióma vagy posztulátum érvényességigénye kiinduló feltétele annak, hogy adott kockázat bekerüljön a társadalombiztosítás intézményrendszerébe, azaz: meghatározott szűrőkön keresztül biztosítási eseménynek lehessen tekinteni. Az érvényességigényt a kockázatkezelés során a bekövetkezett kockázatnak az adott intézmény strukturális feltételeivel való egybevetése kanalizálja és válthatja valóra. Vagyis a kiinduló helyzet önmagában nem elégséges 'oka' a bekövetkezett kockázat elismerésének. Szelekcióra van szükség. A szelekció egyrészt a cselekvési alternatívák megválasztása, másrészt a strukturális feltételek teljesülésének vizsgálata (döntés vagy választás) során megy végbe.

*Ia. szövegdoboz***I. INTÉZMÉNYI AXIÓMÁK (POSZTULÁTUMOK)****A) tárgyi axiómák (posztulátumok)**

1. *axióma*: a biztosítás kötelezettség
2. *axióma*: a biztosítási kötelezettség ex lege áll fenn
3. *axióma*: a biztosítási kötelezettség jogosultságokat keletkeztet
 - 3a. *axióma*: a jogosultság beváltható és érvényesíthető
 - 3b. *axióma*: a jogosultság nem ruházható át
4. *axióma*: a jogosultság érvényesítését eljárásjogi szabályok határozzák meg

B) alanyi axiómák (posztulátumok)

5. *posztulátum*: A biztosítás tagságot keletkeztet
 - 5a. *posztulátum*: A biztosítás ex lege keletkeztet tagságot.
 - 5b. *posztulátum*: A biztosítás megállapodás alapján keletkeztet tagságot.
6. *posztulátum*: A tagság társadalmi kockázatközösséghez tartozást hoz létre.
 - 6a. *posztulátum*: A tagság munkajogviszony alapján hozza létre a társadalmi kockázatközösséghez tartozást.
 - 6b. *posztulátum*: A tagság egyéb forma alapján hozza létre a társadalmi kockázatközösséghez tartozást.
7. *posztulátum*: A kockázatközösség tagjai jogokat és kötelezettségeket szereznek.
 - 7a. *posztulátum*: A tagok jogai és kötelezettségei ellátásdefiniáltak.
 - 7b. *posztulátum*: A tagok jogai és kötelezettségei járulékdirigálódefiniáltak.
8. *posztulátum*: A szerzett jogokat az állam garantálja
 - 8a. *posztulátum*: A jogszerzés és a szerzett jogok védelemben részesülnek
 - 8b. *posztulátum*: A jogok teljesítését az állam garantálja.
9. *posztulátum*: A kockázatközösség tagjának jogellenes vagy törvénysértő cselekedete szankcionálandó.
 - 9a. *posztulátum*: A jogellenes cselekedet tárgya szerint jogosultságvesztéssel jár.
 - 9b. *posztulátum*: A jogellenes cselekedet nem szankcionálható jogvesztéssel.

*1b. szövegdoboz***II. INTÉZMÉNYI (INTÉZMÉNYESÍTÉSI) POSZTULÁTUMOK****A) Alapintézményi posztulátumok**

- Funkcionalitás (funkcionális-strukturális) posztulátumai

BEFI-struktúra (=biztosítás alanyai, ellátás, finanszírozás és igazgatás)

- Kollektív döntés posztulátumai

Lásd jelen értekezés 3. Fejezet. *Kollektív döntés*

B) Személyi posztulátumok

- Egyéni cselekvés

Lásd jelen értekezés 1. Fejezet. *Cselekvés és racionalitás*

- Közösségi cselekvés

Lásd jelen értekezés 2. Fejezet. *Közösségi cselekvés*

18. A kiinduló feltételek teljesülésének vizsgálatakor elsődlegesen az intézményi axiómák vagy posztulátumok dominálnak. Az egyéni szempontok az eljárási folyamat megindításában (igénybe vegyem-e a társadalombiztosítást az engem ért kockázat kezelésére vagy sem) jelennek meg. Második lépésként a *cselekvési alternatíva*, a lehetséges *tranzakcióosztály* megválasztása történik. A cselekvési alternatíva választásában az intézményi meghatározók szabályozó feladatot látnak el, amelyekhez igazodni kell. A tranzakcióosztály tekintetében a választás kritériumai élveznek prioritást: célszerűség és hatékonyság. Ezek szintén intézményi meghatározóknak tekinthetők. A viselkedés egyéni determinánsai hangsúlyosabbá válhatnak, ha adott személy

egyéni viselkedési vagy cselekvési mintázatot követ. Ez az eljárásmód azonban rendszerint konfliktust generál és ellentétes alkalmazkodáshoz vezet.

A célkonfliktus és a '*fonák adaptáció*' veszélye miatt és elkerülése érdekében szükség van *egyensúlyi tényezők* beépítésére. Az egyensúlyi tényezők feladata, hogy makroszinten az alternatívaválasztást kanalizálják, mikroszinten pedig versenyegyensúlyt teremtsenek. Makroszintű egyensúlyi tényezők közé a 'politikai verseny erőssége' és a 'kockázatstruktúra' sorolandó, mikroszinten pedig a 'szervezetek közötti verseny' lát el egyensúlyozó feladatokat.

19. Az egyensúlyi tényezők nyomán a kiválasztás folyamata makroszinten a biztonság általános mintáját, mikroszinten pedig az általános mintát piaci viszonyok között hozza létre. Valójában kettős eredmény keletkezik: egy individuális vagy mikroszintű és egy intézményi vagy makroszintű. Sőt az eredmény - az *IDE* eljárási modell szerint - kettős értelemben minősül annak: egyrészt mint adott intézmény *strukturális-funkcionális* explananduma, másrészt mint adott intézmény *egzisztenciális* explananduma. Ez utóbbi a kockázatkezelés és egyáltalán a társadalombiztosítás mint intézmény tulajdonképpen célja és funkcionálitása.

0-5. Az értekezés struktúrája

20. A társadalombiztosítás kettős dimenzionáltságának és funkcionálisának²⁹ intézményszociológiai vizsgálata hazánkban viszonylag új fejleménynek számít. A nyolcvanas évekig megjelent tudományos munkák (tanulmányok) jellemzően szociálpolitikai szempontból köze-

²⁹ A társadalombiztosítás kettős dimenzionáltságával és funkcionálisával kapcsolatban lásd BALOGH Gábor, 1996:78. skk. oldal.

lítették meg. A kilencvenes évek közepétől viszont egyre jobban érezhető átfogó szociológiai vonatkozású magyarázatának hiánya.³⁰

A *nyugati* kutatások sem bővelkednek értekezésünk tárgyát képező intézmény szociológiai magyarázatával. A *német* szerzők lényegében az intézményreformot (állami intervenció indokoltságát) tárgyalták, munkáikban főként a biztosítási ágak (betegbiztosítás, a nyugdíjbiztosítás, a balesetbiztosítás stb.) vezérlési, önrészesedési stb. rendszerének sajátosságaival foglalkoztak (vö.: Peter Oberender, Gérard Gäfgen, Werner Mahr, Philip. Herder-Dorneich, J-M. G. von der Schulenburg, illetőleg Franz-Xaver Kaufmann, Winfried Schmähl, Dieter Cassel).³¹ Az *angolszász* szakirodalomban pedig a racionális (célirányos) cselekvés, az információeloszlás, az információk aszimmetria miatt keletkező magatartásbeli kockázatok (*morális kockázat, ellentétes szelekció* stb.) képezték a vizsgálódás tárgyát (vö: Kenneth J. Arrow, Mark V. Pauly, J. P. Newhouse).³² További jellemzője volt az eddigi kutatásoknak, hogy elsősorban a magánbiztosításból átvett

³⁰ A nyolcvanas években mindenekeelőtt FERGE Zsuzsa szociálpolitikai munkássága emelkedik ki. A kilencvenes években ANDORKA Rudolf, SEMJÉN András, TÓTH István György, CSONTOS László, illetőleg a TÁRKI monitor és célirányos kutatásai nyomán születnek meg azok a munkák, amelyek pótolni igyekeznek ezt a hiányt (vö.: GÁL Róbert Iván, JANKY Béla, RÓBERT Péter stb.).

³¹ Gabriele ROLF et alii (1988) az állami szociálpolitika gazdasági indokolásával kapcsolatban a következő tényezőcsoportokat emelik ki: „Hinsichtlich der Sozialpolitik sind (...) folgende Komplexe von besonderem Interesse: (i) die Eigenschaft bestimmter Güter und Dienste, nichtrival und nichtausschließbar im Konsum zu sein (öffentliche Güter); (ii) die Unmöglichkeit, bestimmte Produktions- und Konsumtionszusammenhänge so zu separieren, daß sie individuell zurechenbar werden („Externalitäten“); (iii) die Behandlung von Risiken und Ungewißheit bei unvollständigen Information; (iv) die Offenheit des Arrow-Debreu-Modells hinsichtlich des Verteilungsproblems, insbesondere bei der originären Ausstattung mit Ressourcen; (v) das Fehlen von Märkten oder durch Preisrigiditäten hervorgerufene Dysfunktionen bestimmter Märkte, insbesondere von Märkten zur Lösung intertemporaler Allokationsprobleme; weiterhin sind zu nennen (vi) die durch das Erheben von Steuern und Beiträgen hervorgerufenen Ineffizienzen („Zusatzlasten“ oder „excess burden“), wenn diese keine effizienzneutralen Finanzierungsinstrumente darstellen.” (21. oldal) Természetesen más tényezőcsoportokat is lehetne említeni (például természetes monopóliumok kialakulása), illetőleg más típusú megközelítések is voltak, például kollektív javak, meritikus javak (vö. R. A. MUSGRAVE) elméletei. Részletesebben vö. BALOGH Gábor, 1999.

³² Részletesebben VINCZE János (1991) BALOGH Gábor (1999) és BALOGH Gábor (2001) újít áttekintést a témaköréről.

fogalmakkal igyekeztek a társadalombiztosításra magyarázó modelleket alkotni, valamint a benne végbemenő társadalmi folyamatokat elemezni.

21. Jelen értekezésben szociológiai szempontból specifikált alapstruktúrákat tekintünk át és vitatunk meg. Mindenekelőtt a társadalmilag releváns intézményekre és az ezekkel összefüggő viselkedési kockázatokra helyezzük a hangsúlyt.

Mindegyik fejezetben szabályszerűségeket fogalmazunk meg. Ezekből a szabályszerűségekből mint viselkedési mintákból kiindulva specifikálunk alapstruktúrákat, intézményesüléseket és intézményeket. Az *1. Fejezetben* RDE eljárás módjával, de intézményi döntéelméleti szempontból értelmezzük és magyarázzuk a társadalombiztosítás 'cselekvés-racionalitás' dimenziójának főbb elemeit. Négy tételcsoportot alkotunk (vö. a 2. szövegdoboz). Ezeknek a tételeknek az érvényessége képezi bázisát a következő fejezetek (*2. Fejezet. Közösségi cselekvés* és *3. Fejezet. Kollektív döntés*) dimenzióiban tárgyalandó témaköröknek.

22. Eljárásunkkal egyértelműen túllépünk a biztosításmatematika tárgyi-technikai dimenzióin,³³ más szóval: a biztosíthatóság biztosításmatematikai összetevőin, és súlyponti kérdésként a társadalmilag releváns összetevőkkel foglalkozunk.

³³ Vö.: BALOGH Gábor, 1996:58-60. oldal. A biztosíthatóság biztosításmatematika feltételei alkotják a tárgyi-technikai dimenziókat, vagyis adott esemény, jelenség véletlenszerűsége, tér-időbeli függetlensége, homogenitása, operacionalizálható-e, valamint az adott eseménnyel, jelenséggel kapcsolatban alkalmazható legyen a nagy számok törvénye. Tehát jelen értekezésben nem ezeket a dimenziókat vizsgáljuk és tárgyaljuk, mivel szociológiai szempontból irrelevánsoknak tekintjük őket.

*2. szövegdoboz***Négy tételecsoport**

1. A cselekvések spontán módon a helyzeti struktúrák által válnak szabályszerűvé és intézményesülnek a társadalombiztosításban.
2. a) A spontán cselekvések koordinációja a helyzeti struktúrák következménye; b) a helyzeti struktúrák a kockázatközösség tagjait kooperálásra (együttműködésre) készítetik.
3. a) A cselekvés menetében információeloszlással és értelmi korlátokkal összefüggő defektusok, valamint koordinációs problémák merülnek fel. A defektusok és problémák leküzdésében a strukturális korlátok regulatív funkciót töltenek be.. B) A szabályokhoz igazodás (szabálykövetés) elősegíti a cél elérését és megteremti az egyensúlyt.
4. a) A szabályok normatív (szabálykövetés posztulátumának) ereje csökken, ha az egyéni viselkedések preferenciarendjei eltérnek egymástól. B) A preferenciarend intranzitivitása viselkedési kockázatokat feltételez. C) A viselkedési kockázatok célkonfliktust generálnak.

A társadalombiztosítást szociológiai szempontból az információs társadalmi követelményeknek megfelelően újraértelmezzük és egy más-ként strukturált disztribúciós (MSD) modellbe szerkesztjük.

E kihívásnak kíván értekezésünk közelítésmódjával és újszerű felvetéseivel megfelelni.

1. FEJEZET

CSELEKVÉS ÉS RACIONALITÁS

A kockázat véletlenül éri az embert. Az ember reagál: cselekvése helyzeti és eseti. *Helyzeti*, mert adott helyzet szükséges hozzá és *eseti*, mert a cselekvés nemcsak adott helyzethez, hanem adott esethez is igazodik.

A helyzet és eset ilyen egyszerű »értelmezésének« háttérében egy sokkal bonyolultabb és magasabb szintű összefüggésrendszer, a szituációk és a cselekvések logikai rendszere húzódik. Ebbe illeszthető a társadalombiztosítás szociológiai magyarázatának elméleti modellje.

Értekezésünk jelen fejezetében olyan elméleti modell megalkotására törekszünk, amely a »cselekvés-racionalitás« dimenzióban a társadalombiztosítás mint intézmény egyik lehetséges általános elméleti modelljeként és egyúttal intézményszociológiai magyarázataként használható.

1. A szociológiai magyarázat alapstruktúrája

A társadalombiztosítás szociológiai vizsgálatához a következő összefüggés szolgál alaphipotézisként³⁴:

1-1. ábra
Makroszintű magyarázó modell

Az alaphipotézis szerint a *TH* társadalmi helyzet (explanans) magyarázza a *TB* társadalombiztosítást (explanandum). Ezen makroszintű

³⁴ Vö. David McCLELAND (1961), Raymond BOUDON (1979), James S. COLEMAN (1990), Hartmut ESSER (1993)

összefüggés azt fejezi ki, hogy a társadalombiztosítás levezethető a társadalmi helyzetből.³⁵ Ha a társadalombiztosítás a társadalmi helyzetből származtatható,³⁶ akkor az alaphipotézisben megfogalmazott összefüggés valóban makroszintű modell szerepét tölti be.

A felvetett problémára a funkcionális megközelítés tűnik legkézenfekvőbbnek: a társadalombiztosítás alapfunkciója, hogy meghatározott társadalmi kockázatokat kezeljen.³⁷ A kockázatkezelés magában foglalja egyrészt a jövedelembiztonság szavatolását, másrészt a társadalmi integráció, valamint szociális biztonság szempontjából felmerülő egyes,³⁸ nem-kívánatos helyzetek, állapotok bekövetkeztének társadalmi szintű megelőzését, továbbá ilyen helyzetek, állapotok kezelését. Röviden: adott társadalmi helyzettel összefüggő, bizonyos integrációs és szociális létbiztonsági (megélhetési) kockázatok csökkentését és kezelését.

A társadalombiztosítás funkciói azonban nemcsak a makroszintű elméleti modell igazolására szolgálnak, hanem a szociológiai magyarázathoz szükséges alapmodell struktúrájának rekonstrukciójához is tartalmazznak elemeket.³⁹

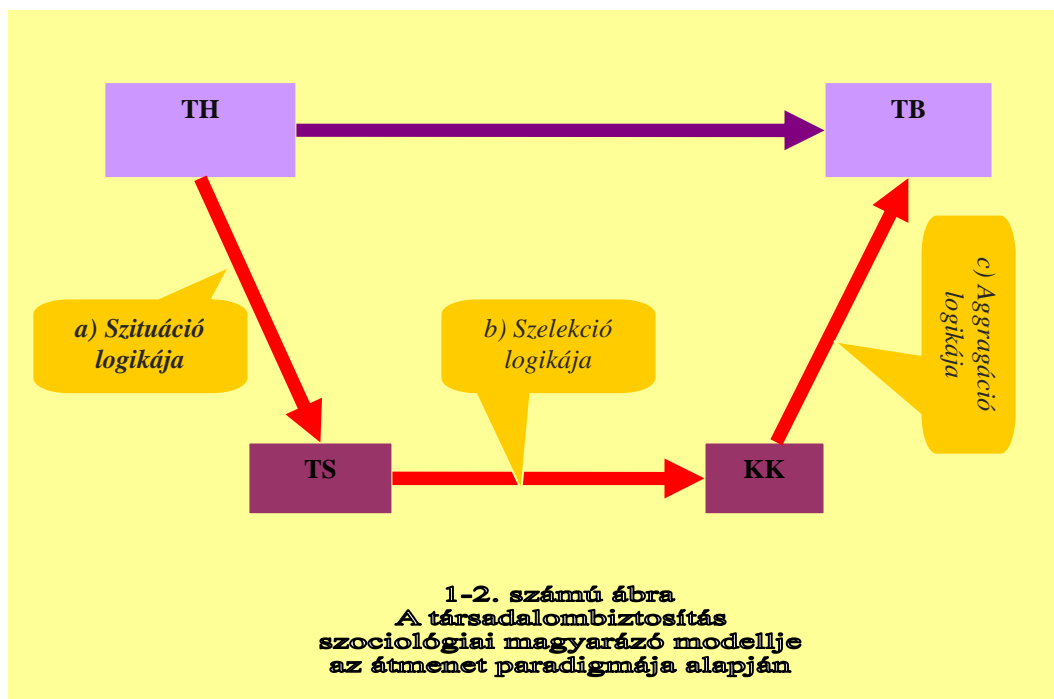
³⁵ Értelmezési problémát vethet fel a »társadalmi helyzet« kifejezés. Jelen esetben nem a - társadalom tagolódására, rétegződésére vonatkoztatva - pozíció értelemben, hanem szituáció értelemben használjuk. A társadalombiztosítás rendszerében érvényesülő »szituáció-pozíció« megkülönböztetést lásd BALOGH Gábor, 1996:140. oldal.

³⁶ A társadalombiztosítás keletkezésének és bevezetésének közvetlen társadalmi okaira lásd Gerhard A. RITTER (1983), illetőleg BALOGH Gábor, 1996:184-199. oldal.

³⁷ A társadalombiztosítás funkcióira és funkcionalitására vonatkozóan vö. BALOGH Gábor, 1996:78-85. oldal.

³⁸ A társadalombiztosítás fogalmába tartozó kockázatkatalógusra nem állítható fel »objektív« szabály. Vannak ugyan konvenciók, de a kockázatkatalógus döntően az adott ország politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyaitól függ. Hogy milyen kockázatokat kezeljen a társadalombiztosítás, végeredményben politikai alku függvénye.

³⁹ Jelen fejezetben eltekintünk a célmodell posztkonstruktivista megfogalmazásának követelményétől. Mindössze az elemzési dimenzió rekonstrukciójára helyezzük a hangsúlyt, vagyis nomologikus magyarázatunk célja adott dimenzió szintjén összefüggések feltárása és szabályszerűségek megfogalmazása.

A vázolt általános makroszintű összefüggés – ti. hogy a társadalmi helyzet meghatározott állapotai magyarázzák a társadalombiztosítás intézményének kialakulását és működését - tovább strukturálható egyrészt mikro- vagy közbülső szintű szocializációs mintákra (kulturális környezetre), másrészt kockázatkezelésre, amelyek a biztonság iránti igény kielégítése érdekében válnak szükségessé. (Vö. 1-2. ábra. A társadalombiztosítás szociológiai magyarázó modellje az átmenet paradigmája alapján.)⁴⁰

A modell magyarázó ereje abban áll, hogy társadalom tagjai észlelik és értelmezik a társadalmi helyzet sajátos körülményeit, cselekvésüket - szelekciót alkalmazva - a sajátos körülményekhez igazítják (kockázatkezelés) és a cselekvés hatásainak összegződéseként létrejön (mű-

⁴⁰ A teljes magyarázó modell két részre tagolódik: értelmező megértésre és oksági magyarázatra, illetőleg négy *strukturális komponens* [a társadalmi helyzet (TH) - a tag szocializációja (TS) - a kockázatkezelés (KK) - a társadalombiztosítás (TB)], valamint három *strukturáló szűrő* alkotja, amelyet – Hartmut Esser (1999, [1993]) nyomán – a) szituáció logikájának, b) szelekció logikájának és c) aggregáció logikájának nevezünk.

ködik) a társadalombiztosítás mint a biztonság iránti igény intézménye.⁴¹

Az elméleti és magyarázó modellt általánosítva:

- a) a társadalmi helyzet bizonyos érzékenységet és fogékonyságot fejleszt ki tagjaiban (szociokulturális aspektus – a helyzet logikája),
- b) a tagok adott helyzetnek megfelelő cselekvési alternatívát választják vagy megfelelő orientációt vesznek fel (kockázatkezelés – a szelekció logikája),
- c) meghatározott cselekvési alternatívák választása (orientációk) elősegítik, valamint erősítik a társadalombiztosítás mint szociális biztonsági intézmény működését, illetőleg működőképességét (funkcionalitását – az aggregáció logikája), tehát
- d) a társadalmi helyzet elősegíti vagy »előidézi« a társadalombiztosítás kialakulását (működését).

1.1. A magyarázó modell logikáinak struktúrája

A modell alapstruktúrájából két tényezőt emelünk ki (a helyzetet és a cselekvést) és azok logikáját külön vizsgáljuk. Első lépésben a társadalmi helyzet logikáját rekonstruáljuk, második lépésben pedig a cselekvés logikájának struktúrájával egészítjük ki magyarázó alapmodellünket.

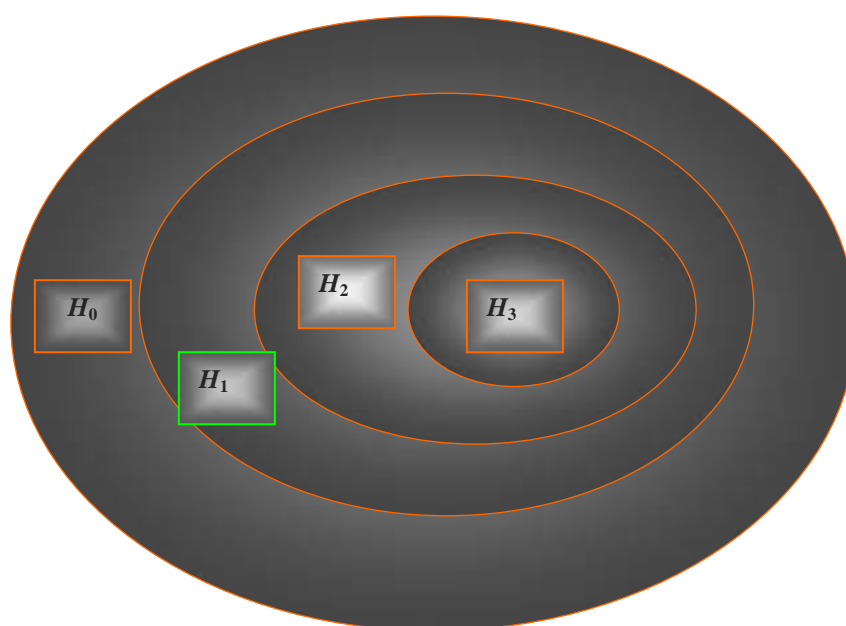
1.1.1. A szituáció logikája

A társadalombiztosítás szociológiai vizsgálata során a társadalmi helyzet négy jól definiálható »szintjét« különíthetjük el.

A helyzet első síkja - H_0 -al jelöljük - az alaphelyzet, amelynek csak azt követően vagy akkor lehetnek társadalombiztosítási vonatkozásai, ha a helyzet »kockázatos«; egyébként adott helyzet - elemzésünk

⁴¹ A teljesség érdekében szükséges utalni arra, hogy a modell nemcsak magyarázó modell funkcióját láthatja el, hanem gyakorlati szillogizmusként is használható. Gyakorlati szillogizmus sajátos magyarázatmodellnek minősül. Vö. G. H. von WRIGHT: „a gyakorlati szillogizmus (...) ugyanazt a szerepet játssza a teleologikus, valamint a történet- és társadalomtudományi magyarázatokban, mint a besorolásszerű magyarázatmodell az oksági és természettudományos magyarázatokban” [in: BERTALAN László (Szerk.), 1987:66. oldal].

szempontjából - irreleváns. Nagyobb relevanciával bírnak a H_1 - H_3 helyzetsíkok, amelyek a társadalombiztosítást magyarázó modellek érvényességi erejétől függően különböznek egymástól. A H_1 helyzetsík a második legheterogénebb szituációsík, s felfogásunkban a szociális biztonság síkjának felel meg. A H_2 és a H_3 helyzetsíkok egyre mélyebb társadalombiztosítás-specifikusságukkal - az előbbi - a funkcionális-strukturális kockázatok és - az utóbbi - a tipikus társadalombiztosítási kockázatok helyzetsíkjait jelenítik meg.⁴²

1-3. ábra
Strukturált helyzetsíkok

Szituációs logikai megközelítés szerint az egyes helyzetsíkok - társadalombiztosítás-specifikusságuktól függően - rendszerkorlátozókat tartalmaznak és orientációs hatást fejtenek ki. Általános szabályként megállapítható, hogy minél kevésbé társadalombiztosítás-specifikusan épül fel adott helyzetsík,

⁴² Intézményszociológiai vonatkozásban az egyes helyzetsíkok a társadalom, a társadalmi szerveződések, a szervezetek és a társadalmi kockázatközösségek strukturális intézményekkel is azonosíthatók.

- a) annál több információval kell rendelkeznie a cselekvőnek,
- b) annál heterogénebb és bonyolultabb cselekvésialternatíva-halmazból kell választani,
- c) annál jobban meg kell fontolni a hozandó stratégiai döntést,
- d) annál kevésbé fejt ki társadalombiztosítás-orientált nyomást vagy korlátozó hatást az adott helyzetsík és
- e) annál inkább a vezérlő funkciók (közvetett eszközök) határozzák meg a cselekvő viselkedését (cselekvését).

Következésképpen adott helyzetsíkra megfogalmazott elméleti modellek rendszerint csak adott szinten értelmezhetők megkötések nélkül és bírnak magyarázó erővel.

Bár az egyes helyzetsíkok szintben és - mint előbb említettük - a magyarázó modell érvényességi erejében eltérést mutatnak, mégis mindegyikben találhatók azonos vagy hasonló elemzési összetevők (intézményesülések). Értekezésünk szempontjából legfontosabbak a rendszerkorlátozások, illetőleg az orientáló nyomás. Rendszerkorlátozás annak a helyzetsíknak a következménye, amelyben a cselekvés végbemegy. Ezáltal definiálja a cselekvés mozgássíkját: minden egyes cselekvés helyzeti és eseti lehet. Vagyis a rendszerkorlát következtében a helyzetsík és a cselekvés mozgássíkjá (cselekvési sík) azonos dimenzióban helyezkedik el.

Az orientáló nyomás a cselekvés helyzetsíknak megfelelő végrehajtására vonatkozik. Míg a helyzetsík a cselekvési lehetőségek terjedelmét határolja be, addig a végrehajtás, illetőleg a cselekvés kivitelezése tekintetében orientáló nyomást maga a helyzet fejt ki, amit adott személy a cselekvés alanyaként - a társadalombiztosítás esetében - szándékosan vagy tudatosan vállalhat.⁴³ Ennélfogva adott személy adott

⁴³ „A teleologikus magyarázatok *explanandumát* többnyire valamilyen viselkedési megnyilvánulás – illetve valamilyen viselkedési megnyilvánulás terméke vagy eredménye - alkotja. ... A cselekvésnek rendszerint két – egy 'belső' és egy 'külső' – megjelenési formája van. Az első nem más, mint a cselekvés intencionalitása, a cselekvés külső megnyilvánulásai 'mögött' meghúzódó szándék vagy akarat. A másodikat viszont két mozzanatra bonthatjuk:” közvetlen és közvetett külső megjelenési formára. Intencionális a cselekvés, ha mindazt, amit

helyzetsíkon végrehajtandó cselekvése a »racionalitás« szempontjából intencionális vagy célracionális (célirányos) lesz.

CSELEKVÉS ALANYA SÍK		CSELEKVÉS		Intencionális cselekvő
		Helyzeti	Eseti	
		Intenció	IH (intencionális helyzeti)	
CSELEKVÉS ALANYA SÍK	Tudat (motivált)	CH (célirányos helyzeti)	CE (célirányos eseti)	Célirányos (tudatos) cselekvő
	cselekvési sík			

1-1. táblázat
Szituációs logikai megközelítés
strukturális mintáinak mátrixa

Szituációs logikai megközelítésünk szerint az egyes helyzetsíkokat intencionális helyzeti, intencionális eseti, célirányos helyzeti és célirányos eseti cselekvési síkokra strukturálhatjuk. Ezek a struktúrák, amelyek mindegyik helyzetsíkban azonosak, intencionális vagy célirányos (a kettő együtt: teleologikus) magyarázatokat adnak a cselekvők adott helyzetsíkban végrehajtott cselekvéseire.

Minthogy a struktúrák mindegyik helyzetsíkban azonosak, valamennyi helyzetsíkon - az egyes helyzetsíkoktól függetlenül - azonos logikai összefüggéseket mutatnak. Ez azt jelenti, hogy általános minták, amelyek általános érvényű magyarázó erővel rendelkeznek. Következésképpen alkalmasak arra, hogy az egyéni viselkedés (cselekvés) magya-

szándékunkban áll megtenni, meg is tesszük. (Vö. G. H. von WRIGHT: *Magyarázat és megértés*, in: BERTALAN László [Szerk], 1988:114. skk. oldal) Célracionális (célirányos, tudatos) a cselekvés, amikor nem a „belső” kapcsolatra helyeződik a hangsúly, hanem az eredményre, illetőleg a következményre, s a konzisztenciát a választás, a döntés folyamata mint logikailag konzisztens cselekvés tartja fenn. A társadalombiztosítás ritkán vizsgálja a cselekvés intencionalitását (kivéteklént említhető bizonyos esetekben a méltányossági szempontok bevonása az elbírálás folyamatába, például a méltányossági ellátások esetén, amikor fontos lehet a szándék feltárása és vizsgálata), a formális

rázó modelljeiként is használjuk őket.

Ettől kezdve az eltérő helyzetsíkok szintbeli különbözőségei és teljes modelljeinek - egyik helyzetsíkról a másikra - korlátozott átvihetősége nem akadályozza annak, hogy a szituációs logikai megközelítés strukturális mintáit (elemeit) felhasználva valamennyi szintre és az egyes esetekre érvényes szituációs modellt specifikáljunk.

Minthogy az *1-1. táblázat* magyarázó ereje - ide értve az *1-2.* és *1-4. ábra* változatait is - a »cselekvés-racionalitás« dimenzióban valamennyi helyzetsíkra kiterjeszthető, az egyes helyzetsíkok sértetlenségét megőrizve általános érvényű modellnek tekinthetjük, illetőleg az egyes helyzetsíkokra és esetekre is szinteket átívelő, általános érvényű »interpretációkként«, magyarázó modellekként használhatjuk őket.

Tehát a szituáció logikája rendszerszinten három, helyzetsíkokat átívelő szociológiai magyarázó modellt alakít ki: az egyik a társadalombiztosításra mint intézményre ad magyarázatot, a másik a cselekvési síkra vonatkozik, a cselekvés logikája kapcsán ismertetendő harmadik pedig adott helyzetre és esetre rendelkezik érvényes magyarázó erővel rendelkezik.

1.1.2. A cselekvés logikája

A cselekvés logikájának vizsgálatához válasszuk a *szituációs logikára épülő megközelítést*. Ennek nyomán vélelmezzük, hogy adott személy a) adott körülmények között *értelmesen cselekszik*, és b) a körülmé-

konzisztencia, illetőleg megfeleléség viszont nélkülözhetetlen eleme mindenféle igényérvényesítésnek.

nyek logikája *egyetlen* konkrét *cselekvést* (egyetlen kimenetet) enged számára.⁴⁴

a) A szituációs logikai megközelítés első fordulata (értelmes cselekvés) általános feltevés. Azt feltételezzük, hogy adott személy meghatározott helyzetbe kerülve képes a helyzetet értékelni, adott alternatíva halmazból a számára legjobbat kiválasztani és cselekvését meg tudja indokolni. Tehát az értelmes cselekvés *három feltevésen* alapul: helyzetértékelés, cselekvés optimalizálása és annak megindokolása, hogy adott helyzetben adott személy *miért* cselekedett úgy, ahogyan cselekedett.⁴⁵

Egy cselekvést valójában nem a feltevések,⁴⁶ hanem elemei és ezek kombinációi teszik értelmessé. Az értelmes cselekvés elemei:

- egy vagy több cselekvő,
- cselekvési alternatívák halmaza,
- egy vagy több elérendő vagy kitűzött cél, valamint
- olyan környezet vagy körülmények, amelyek befolyásolják vagy determinálják
- a cselekvési alternatíva megválasztását.

⁴⁴ Vö. Richard N. LANGLOIS -CSONTOS László: *Optimalizáció, szabálykövetés és a szituációs elemzés módszertana*, 49-68. oldal. Hivatkozási hely CSONTOS László, 1998:54-55. oldal,

⁴⁵ Azért, mert adott személy meg tudja indokolni, miért cselekedett úgy, ahogyan cselekedett, a szituációs logika felfogása szerint a cselekvést racionálisnak kell tekinteni. Vö. CSONTOS László: „Egy cselekvést értelmesnek tekintünk, ha a szereplő képes (vagy képes lenne) cselekvését vágyaira, vélekedéseire és preferenciáira hivatkozva igazolni” (Id. mű 59. oldal).

⁴⁶ A feltevések a cselekvő »racionalitására« utalnak. Mi nem a cselekvő, hanem a cselekvés racionális jellegét kutatjuk. Ezért nem a feltevésekből, hanem a cselekvés helyzeti logikája alapján - játékelméleti kifejezéssel - a cselekvés elemeiből és ezek kombinációiból állapítjuk meg, hogy adott cselekvés értelmes-e vagy sem.

Elemzésünk tárgyát képező társadalombiztosítás esetében posztulátumként fogalmazódik meg adott személy közvetlen, biztosítás-releváns státusza: adott személy

- (egy vagy több) társadalmi kockázatközösség tagja,
- meghatározott életformában él (egyedülálló, családos, közeli hozzátartozói vannak stb.) és
- viselkedési (cselekvési) mozgásterét intézményi eljárási szabályok határolják be.

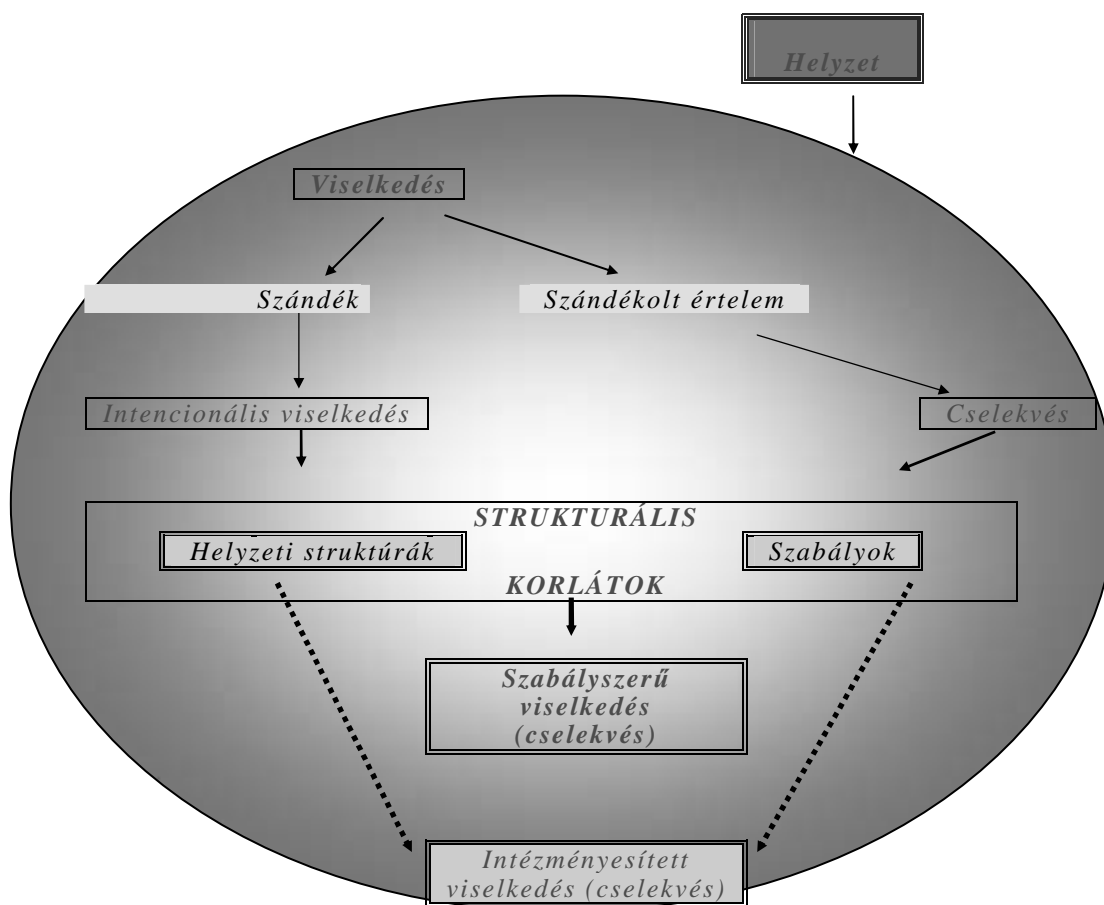
b) A helyzeti logika viselkedési (cselekvési) mintáit követő személyek viselkedési (cselekvési) lehetőségei igen széles horizonton valósulhatnak meg. Például adott személy *egyidejűleg* többféle társadalombiztosítási ellátásra, szolgáltatásra szerezhet jogosultságot.⁴⁷ A megközelítés második kitétele azonban csak *egyetlen kimenetet* (egyetlen ellátást, szolgáltatást) ír elő vagy enged meg.⁴⁸ A viselkedési (cselekvési) lehetőségek körét ezért szűkíteni kell. A szűkítés a rendszerbe épített strukturális korlátok vagy kényszermechanizmusok (*továbbiakban*: strukturális korlátok) segítségével történik: egyrészt spontán módon a helyzeti struktúráknak köszönhetően, másrészt kötelező erővel (rendszerint feltétlen posztulátumként vagy *ex lege*), szabály vagy norma formájában.

c) A strukturális korlátok a rendszer elemeiként hatnak. Vezérlő és szabályozó szerepet töltenek be: egyfelől a cselekvő viselkedését (cselekvését) szabályozzák (regulatív eszközök), másfelől a viselkedés (cselekvés) környezetét alkotják (szabályozó közeg). Tehát bizonyos értelemben intézmények és intézményesülések.⁴⁹

⁴⁷ Vö. BALOGH Gábor, 2000:8/4.5. alpont.

⁴⁸ Vö. CSONTOS László, 1999: 54. és 61. oldal. „A szituációs logikára épülő megközelítésben ... a szereplőt bármilyen szituációba helyezhetjük, az egyetlen kikötés az, hogy a szituáció logikája a szereplő számára csak egy kijáratot hagyjon szabadon” (Ugyanott, 57. oldal).

⁴⁹ Az intézmények és intézményesülések értelmezésére vonatkozóan vö. Hartmut ESSER, (1999[1993]); 2000.

1-4. ábra
A viselkedés (cselekvés)
szituációs logikai folyamatábrája

A strukturális korlátok intézményesülési fokától és az általuk kifejtett reguláció erősségétől függően a cselekvő viselkedése (cselekvése) egyrészt szabályszerűséget mutat, másrészt intézményesített lesz.⁵⁰

Bizonyos körülmények között a viselkedést (cselekvést) nemcsak strukturális korlátok, hanem *egyéni artefaktumok*⁵¹ (szabályok, szokás-

⁵⁰ Az intézményesített (intézményesült) viselkedéssel (cselekvéssel) kapcsolatban vö. még a 0-1. táblázatot, illetőleg a 0. Bevezetés 2. pontját.

⁵¹ Vö. CSONTOS László, 1999:35. oldal: „A társadalomtudományok „tényei” nem nyers tények, hanem inkább „artefaktumok”, mégpedig abban az értelemben, hogy a magyarázatot megelőző értelmezés során *hozzuk létre* őket” (Max Weber a gazdaságelmélet módszertani alapjairól című tanulmányban).

sok stb.) is alakíthatják. A viselkedés (cselekvés) racionalizációja egyéni artefaktumok alapján is megvalósulhat. Ezekben az esetekben szintén szabályszerű, de már egyéni szabályokhoz igazodó viselkedésről (cselekvésről) van szó.⁵²

Ha adott személy a társadalmi kockázatközösség tagja, akkor viselkedése (cselekvése) nem egyszerűen szabályszerű, hanem intézményi eljárási szabályokhoz igazodó, szabályvezérelt vagy szabálykövető lesz. Szabályvezérelt viselkedés (cselekvés) esetén az intézményi eljárási szabályok a kibernetikai vezérlésnek megfelelően irányítanak, szabálykövető viselkedés (cselekvés) esetén viszont a tagot aktivitás (tudatos követői magatartás) jellemzi.

A szabályszerű viselkedések alakulása komoly mértékben kihat a társadalombiztosítás funkcionalitására. Az intézményi eljárási szabályokhoz igazodó viselkedések dominanciája az adott intézmény funkcióképességét növeli, az egyéni szabályokhoz igazodó viselkedések túlburjánzása következtében viszont adott intézmény (a társadalombiztosítás vagy adott ága, szervezete) könnyen funkcióképességét veszítheti, illetőleg egy-egy intézmény (például táppénz, rokkantsági, öregségi nyugdíj) szociális biztonságot garantáló képességébe vetett bizalom megrendülhet. Ezt a defektust olyan eljárási szabályokkal lehet csökkenteni vagy megszüntetni, amelyek a társadalombiztosítás intézményeinek megfelelő szabályszerű cselekvéseket preferálják.

1.2. A racionalitás megjelenése

A helyzeti logika cselekvési mintái a szabályszerűség dominanciájának irányába mutatnak. Ez azonban nem szükségképpen vonja magával az intézményi eljárási szabályokhoz igazodó cselekvések aránybeli növekedését. Szükség van strukturális korlátokra, amelyek dominanci-

⁵² A szabályszerű cselekvés valójában izomorfizmus (leképeződés), az önszabályozó mechanizmus intézményesültségének kifejeződése.

ájuk és intézményesülésük révén kiszámíthatóvá és tervszerűvé teszik adott intézményt, javítják vezérelhetőségét és működőképességét (kiszámíthatóság, tervszerűség).

Értekezésünk tárgyát képező társadalombiztosítás kiszámíthatósága és tervszerűsége attól függ, milyen típusú racionalitás intézményesül benne a strukturális korlátok nyomán és ez mennyire hatja át a szabályszerű cselekvéseket. Alapjában véve tehát a cselekvés racionalitásának három összetevőjét vizsgáljuk: a racionalizációt, a racionalitás intézményesülését és az intézményesült racionalitásnak dominánssá válásának lehetőségét a szabályszerű cselekvésekben.

1.2.1. A helyzeti struktúrák és racionalizáló jellegük

A racionalizáció modellezéséhez tipikus példaként a kockázatközösségi tag szabadságát választjuk. Az a tény, hogy a biztosítási kötelezettség keletkezésében az *ex lege*-elv dominál, még nem jelenti azt, hogy a tag teljesen elveszíti cselekvési és választási szabadságát. Számos olyan helyzet létezik, amikor adott személy szabadon választja meg, *mit* tesz, *hogyan* viselkedik, *miért* teszi azt, amit tesz (például miért köt önkéntes biztosítást vagy miért a gyermekgondozási segélyt választotta a gyermekgondozási díj vagy a gyermeknevelési támogatás helyett).

A szituációs logikai megközelítés adott személyt „olyan szituációba helyezi, amely meghatározott vonalak mentén irányítja viselkedését, továbbá feltételezi, hogy [adott személy] képes értékelni a szituációt, és a számára leginkább kívánatos cselekvést ki tudja választani az észlelt alternatívák halmazából.”⁵³

Az adott helyzet a társadalombiztosítás vonatkozásában több mint egyszerű helyzet. Ugyanis maga a helyzet

⁵³ Richard N. LANGLOIS - CSONTOS László, id. mű; in: CSONTOS László, 1999:55. oldal.

- a) *szabályozó és irányító funkciót* lát el: cselekvési sítot jelöl ki a cselekvő számára,
- b) *korlátozó* hatást gyakorol, amikor tudatos vagy intencionális viszonyulást [rendszerint racionális viselkedést, stratégiai cselekvést (döntést)] mozdít elő,
- c) *interakciós helyzet*: adott személy meghatározott közösségbe (családba) tartozik és egy vagy több társadalmi kockázatközösségnek a tagja,
- d) *stratégiai helyzet*: amikor adott személy cselekszik vagy dönt, két vagy több személyhez kell igazodni.

Ebbe a szituációba illeszkedik első tételünk, amely szerint

- 1. a cselekvések spontán módon a helyzeti struktúrák által válnak szabályszerűvé és intézményesülnek a társadalombiztosításban.*

Más szóval: spontán módon a helyzeti struktúrák teszik szabályszerűvé és intézményesítik a szabályszerű cselekvéseket a társadalombiztosításban.

Várakozásunk a posztulátum logikai összefüggésének érvényességén, azaz feltevésen alapul, hogy a helyzeti struktúrák - implementálódásuktól, intézményesülésüktől függően - a cselekvésekre spontán módon vezérlő (orientáló) hatást fejtenek ki. A vezérlés (orientáció) következtében a spontán cselekvések szabályszerűvé, tervszerűvé (indokolhatóvá) és kiszámíthatóvá válnak s mint racionális cselekvések intézményesülnek.

Megközelítésünk sarokpontja azon állításunk, hogy a helyzeti struktúrák adott helyzet tárgyi, emberi és/vagy társadalmi követelményeknek megfelelő spontán (társadalmi) képződményei és intézményesülései. Lényegüket tekintve szabályozó mechanizmusok, amelyek nem vagy nem kifejezetten öltenek jogi formát.⁵⁴ Ilyen értelemben véve mint strukturális korlátok működnek közre s képesek adott személy cselekvésére, stratégiai döntésére és alternatívaválasztására hatni.

⁵⁴ A „kifejezetten ... jogi forma” kifejezéssel az írásban történő nyilvános közzétételre és hatályba léptetésre utalok. Vagyis a szabályszerű viselkedés nem jogi, hanem szociológiai értelemben veendő.

Ezen jellemzőkből (tulajdonságokból) következik, hogy a spontán módon végbevitt cselekvések szabályszerűségüket a *helyzeti struktúráknak* köszönhetik.⁵⁵

Mindezt adott személy oldaláról nézve: a cselekvések, döntések rendszerkorlátozások keretein belül valósulnak meg; rendszerkorlátozó hatást a maga a helyzet gyakorol, a struktúrák pedig a cselekvéseket intézményi (kényszerítő, mimetikus és normatív) izomorfizmusokká alakítják.⁵⁶

Tulajdonképpen maga az intézményi berendezkedés hoz létre *kényszerítő* izomorfizmust azáltal, hogy formális vagy informális nyomást gyakorol a cselekvőre. A társadalombiztosítás esetében az intézményi berendezkedés részét képezi és formális nyomást fejthet ki például a szekunder feltétel.⁵⁷ A szekunder feltétel korlátozó jellege akkor mutatkozik meg, amikor cselekvést vagy döntést „kiváltó” helyzet áll elő, például jogosultság feltételeinek teljesülése vagy jövedelemvesztés. A korlátozó hatást maga a szituáció (kockázati helyzet) fejt ki. A cselekvést (döntést) az előállt helyzet idézi elő: a bekövetkezett helyzetet kezelni kell. A kezelés eszköze az igényérvényesítés:

1. ellátást igényelek, mert rendelkezem a jogosultság feltételeivel; vagy
2. keresetpótló ellátást igényelek, mert keresőképtelenné váltam és jövedelemvesztés ért.

Míg az utóbbi esetben az igénylési kényszert a jövedelemvesztés vagy a jövedelembiztonság hiánya váltja ki, az előző esetben ilyen

⁵⁵ Institucionalista felfogásban a szabályszerűséget mutató viselkedések intézmények meglétét feltételezik. Az intézmények társadalmi szabályokból állnak. Az adott intézmény környezete a viselkedési alapszabályok halmazaként fogható fel, az alapszabályok rendszerén belül létrehozott struktúrák pedig az intézményi berendezkedést (belső intézményeket) alkotják. Ilyen belső intézményeknek minősülnek a szituációs vagy helyzeti struktúrák, amelyek közül a cselekvéstípusokra tekintettel csak a formális és normatív struktúrákat nevezzük meg.

⁵⁶ A kényszerítő, mimetikus és normatív izomorfizmusok kifejezést eredetileg Paul J. DiMAGGIO és Walter W. POWELL (1983) használta a szervezeti szinten érvényesülő spontán intézmények (önszabályozó mechanizmusok) értelemben.

⁵⁷ Vö. BALOGH Gábor - SZÜCS László, 1998:48. és 50. oldal

helyzet nem vagy nem feltétlenül fordul elő, de mindkét helyzet kockázatkezelésre motivál. Ez következik a társadalombiztosítás »járulékos« intézményi jellegéből.⁵⁸ Szintén maga az intézményi berendezkedés teszi lehetővé a kényszerítő izomorfizmust *ellentétes szelekció* vagy szabad pénztárválasztás esetében is - hogy csak néhány további példát említsünk.

A kényszerítő izomorfizmustól eltérően a *mimetikus* izomorfizmuson olyan viselkedési (cselekvési) alakzatot értünk, amellyel csökkenthető vagy leküzdhető a bizonytalanság, illetőleg az egyéni (mikroszintű) és intézményi szabályszerűségek közötti távolság. Különösen a szolgáltatók cselekszenek e szerint az izomorfizmus szerint: milyen betegséghez milyen gyógyszer javallott, milyen legyen a páciens-orvos kapcsolat, továbbá a szolgáltatók együttműködése és így tovább. Hasonlóképpen mimetikusságot fedezhetünk fel a páciensek viselkedésében a primer prevenció alkalmazásakor, ha azt nem jogszabály írja elő: primer prevenciót szolgál a tisztaság, preventív módszernek minősül a mentálhigiéne.

A *normatív* izomorfizmus érvényesülésével viszont azt jelezzük, hogy a szabályszerű viselkedés (cselekvés) intézményi szinten a kockázatközösség tagjai által gyakorolt, státuszorientált normatív elvárásoknak, nyomásnak megfelelően valósul-e meg. A normatív izomorfizmnak, az elvárásoknak megfelelő viselkedést tanúsít (vagy e szerint cselekszik) az igénylő az igényérvényesítés során, az ellátásban részesülő (például az ellátott jelenti, hogy a jogosultság feltételei, amikre tekintettel megállapították és folyósítják adott ellátását, megváltoztak - vö. rokkantnyugdíjas állapota romlott). Normatív izomorfizmuson alapulhat a kamarai tagság vagy a szolgáltatók, biztosítottak milyen szervezeteknek, szerveződéseknek legyenek tagjai stb.

⁵⁸ Vö. 0-1. ábra. A személyi és kockázati dimenziók folyamatábrája.

Tehát a szituáció természete (korlátozó jellege) és szerkezete (intézményi sajátosságai) együttesen hozza létre a várt cselekvési alakzatot. Magából a szituáció természetéből és intézményi sajátosságaiból adódik a kényszerítő jelleg, mimetikus viselkedést indukáló tulajdonsága, illetőleg normatív nyomás gyakorlása a cselekvőre, aki a helyzet típusától⁵⁹ függően adott izomorfizmusnak megfelelően cselekszik vagy hozza meg döntését.

1.2.2. A racionalitás intézményesülése

A helyzeti struktúrák társadalombiztosítás-orientált működésében, illetőleg működtetésében elemzési problémaként vetődik fel: képesek-e ezek a struktúrák hozzájárulni a spontán intézményesülés folyamatához. Másként fogalmazva: hozzájárulnak-e a koordinációs és kooperációs feladatok ellátásához, amelyek hatására a szabályszerű cselekvések a társadalombiztosításban anélkül intézményesülnek, hogy azt jogszabály előírná.

A probléma megfogalmazásából adódik a második tétel:

2a) a spontán cselekvések koordinációja a helyzeti struktúrák következménye;

2b) a helyzeti struktúrák a kockázatközösség tagjait kooperálásra (együtműködésre) készítetik.

Szituációs logikai megközelítés szerint a helyzeti struktúrák akkor járulnak a *koordinatív* feladatok ellátásához, ha

- a dominancia-elv nem vezet eredményre, mert nincs domináns stratégia és
- egyensúly (összhang) hozható létre, konvenció alakítható ki, mivel létezik a stratégiáknak olyan kombinációja, amelytől egyik félnek sem érdeke eltérni, ha a másik kitart mellette.

Kooperáció esetén viszont feltételezzük, hogy a feleknek kölcsönös érdekük fűződik ahhoz, hogy együttműködjenek:

⁵⁹ Vö. 1-3. ábra helyzettípusait (H_0 - H_3).

- érdekükben áll megállapodást kötni,
- a megállapodás betartása mindegyik fél számára kötelező;
- be nem tartása - nem-kooperatív magatartás - esetén kikényszeríthető.

A helyzeti struktúráknak mindenekelőtt koordinációs problémákat kell megoldaniuk. A koordinációs probléma abban áll, hogy „több olyan kimenetel is van, amelyet az érintettek a legkívánatosabbnak tartanak, és a problémát az jelenti, hogy melyiket válasszák mindannyian.”⁶⁰ Más megfogalmazásban: feltételezzük, hogy a helyzeti struktúrák képesek a kölcsönös várakozások rendszerében olyan kombináció eléréséhez hozzájárulni, amely megfelel a cselekvő érdekeinek, a többiek elvárásainak és preferenciáinak.

A helyzeti struktúrák közül ezeket a feltételeket a formális és a normatív struktúrák elégítik ki.

a) A *formális* struktúrák az egyes dimenziók között, illetőleg egyes dimenziókon belül koordináló szerepet töltenek be, azaz hozzájárulnak:

- adott kockázati esemény biztosítás- és rendszerimmanenciájának megteremtéséhez,
- az egyéni és intézményi viselkedési és cselekvési módozatok összerendezéséhez, illetőleg
- a tagok jogosultsági relevanciájának fenntartásához és erősítéséhez.

Már szóltunk arról, hogy a helyzeti struktúrák intézményi izomorfizmusokat idéznek elő: hatnak a kockázatközösség tagjainak viselkedésére (cselekvésére), hogy egyik tagnak sem fűződik érdeke eltérni adott egyensúlytól. Az egyensúlyi helyzetben - akár kényszerítő, akár mimetikus, akár normatív izomorfizmus alakjában jött létre - az egyéni viselkedések és cselekvések kölcsönösen egymáshoz igazodnak. Ugyanis maga az egyensúlyi helyzet olyan állapot, amelyben a visel-

⁶⁰ Edna ULMANN-MARGALIT: *Koordinációs normák*, in: CSONTOS László, 1998:166. oldal

kedések és cselekvések kölcsönös, a helyzeti struktúrák szabályszerűségeihez igazodva és a várakozásoknak megfelelően összerendeződnek.

A helyzeti struktúrák nemcsak az egyes személyek viselkedéseinek (cselekvéseinek) összerendezéséhez, hanem - a társadalombiztosítás spontán intézményeként - a társadalombiztosítás mint intézmény és az egyes tagok viselkedéseinek (cselekvéseinek) egyensúlyához is hozzájárulnak. Az egyensúly formális aktussorozat, formális koordináció eredménye.

Formális koordináció hatására válnak biztosítás- és rendszerimmanenssé az egyes kockázati események, formális koordináció alakítja ki a cselekvők viselkedési szabályszerűségeit (konvencióit), formális koordináció tartja fenn a jogosultsági relevanciát.

Ha a struktúrák biztosítás- és rendszerimmanenciát, valamint jogosultsági relevanciát ismétlődő helyzetekben azonos mintázat alapján idéznek elő, akkor a cselekvő viselkedését (és cselekvését) befolyásoló tényezőknek vagy konvenciónak is⁶¹ minősíthetők.

Jellemző példa az igényérvényesítés. Az igényérvényesítés (=a joggal való élés) önkéntes.⁶² Senki sem kényszeríthető arra, hogy bármely kockázati esemény bekövetkezésekor igényét érvényesítse. Következésképpen - formálisan - minden igényérvényesítés helyzetinek és esetinek tekinthető, illetőleg konvenció határozza meg, hogy adott személy él-e az igényérvényesítés lehetőségével vagy sem.

⁶¹ Tehát konvenció nemcsak formális koordináció eredményeként jöhet létre, hanem meghatározott esetekben maga a formális koordináció (formális struktúra) is konvenciónak tekinthető.

⁶² Az igényérvényesítéshez kapcsolódó számos aktus önkéntes és konvención alapul. Tipikusnak mondható az olyan eset, amikor a társadalombiztosítási rendelkezések lehetővé teszik az írásbeliség mellett a szóbeliség alkalmazását, az igény szóbeli bejelentését, szóbeli elutasítását, a szóbeli közléseket.

Másfelől viszont: az igényérvényesítés a tárgyi és alanyi követelmények koordinátarendszerében megy végbe. Vonatkoztatható ez az egyidejűleg igénybe vehető vagy az egymást kizáró jogosultságok érvényesítésére. Hogy az egymást kizáró ellátások közül a kockázatközösség tagja melyik ellátásra nyújt be igényt, első ránézésre a tag önértékkövető, intencionális vagy célirányos viselkedésétől (cselekvésétől) függ.

A tag önértékkövető cselekvését esetünkben például a *konvenció*⁶³ határozza meg. A konvenció adott helyzetekben azonos vagy hasonló problémák megoldására formálisan alkalmazott viselkedési szabályszerűséget jelent. Más szóval: konvención a formális struktúrák koordinációja révén létrejött egyensúlyi pontot értünk, amely hat a kockázatközösségi tag cselekvésére vagy a cselekvési alternatíva megválasztására. A koordináció eredményeként a kockázatközösség tagját az adott szituációra és adott esetre (esetkonstrukcióra) érvényes viselkedési szabályszerűség fogja jellemezni. A tag viselkedése (cselekvése) ismétlődő helyzetekben és esetekben a konvenciónak megfelelően fog alakulni. Köszönhetően a konvenció koordinációt igénylő helyzetekben és esetekben cselekvést szabályozó és irányító funkciójának.

Modellszerűen a társadalombiztosításra vonatkoztatva: a tag cselekvését külső hatás váltja ki (a cselekvéshez a kockázatnak be kell következnie). A cselekvés bizonyos esetkonstrukciónak és adott helyzetnek megfelelően megy végbe. A biztosítási esemény bekövetkezésekor az igénylő (igényjogosult) mint adott kockázatközösség tagja cselekszik, vagyis cselekvése affiliációs. Igényérvényesítő cselekvése koordinált: konvenciónak megfelelő (szabályszerű, szituatív és eseti). Diszkordi-

⁶³ Edna ULMANN-MARGALIT (*Koordinációs normák* című tanulmánya) szerint a konvenciók tipikus jellemzői: a) nem törvényen alapuló normák, nem kell őket elrendelni, szabályba foglalni és kihirdetni; b) személytelenek és névtelenek; c) általában nem intézményesített, nem szervezett, hanem informális szankciókat foglalnak magukban. In: CSONTOS László, 1998, 178. oldal.

náció⁶⁴ vagy a koordináció hiánya esetén az igényérvényesítő eljárás sikertelenül végződik.

b) A formális struktúrákkal szemben a *normatív struktúrák* a társadalmi követelményeknek megfelelő *kooperációra* alapozódnak. A társadalmi kockázatközösségi tagok együttműködését hivatottak megteremteni és erősíteni, s ezáltal előidézni vagy fenntartani a normatív szabályoknak megfelelő cselekvést.

Normatív struktúrák esetében adott szerveződés intézményi belső normákat alakít ki, intézményhez igazodó belső normák szerint működik. A kockázatközösség tagjai ezeknek a belső normáknak megfelelően kötelesek viselkedni és cselekedni.⁶⁵

Más szempontból: a normák adott intézmény normái s mindig társadalmi követelményeknek megfelelő normák.⁶⁶ E jellemzőre tekintettel orientációs szerepet töltenek be, orientáló normákként hatnak a kockázatközösségi tagok szándékolt értelemmel bíró viselkedésére. Hatásukra a kockázatközösség tagjainak viselkedései (cselekvései) - szociológiai szempontból is értelmezhető módon - státuszorientálttá válnak.

⁶⁴ A diszkordináció problematikája *de Montmort* XVIII. századi francia matematikus által felvetett döntési helyzetre megy vissza. A helyzet lényege, hogy míg az egyik fél koordinációra törekszik a másik féllal vagy a közösséggel, addig a másik fél vagy közösség megakadályozza a koordinációt. *De Montmort* azon a véleményen volt, hogy ebben a helyzetben nincs optimális viselkedés a játékosok számára, mai nyelven: a játéknak nincs megoldása. A probléma játékelméleti feldolgozását vö. Christian RIECK, 1993:53. skk. oldal.

⁶⁵ A normatív struktúrák meglétére számos példa hozható fel. A normatív struktúrák érvényesülésének tudhatók be a viselkedési illemszabályok; hasonlóképpen: ha az igazgatási szerv az egyidejűleg többféle (több jogcímen) ellátásra jogosultnak a jogosult számára kedvezőbb ellátást állapítja meg (kivéve ha a jogosult írásban a számára kedvezőtlenebbet kéri), vagy ha a kockázati eseményt szenvedett biztosított tudatosan nem veszi igénybe vagy nem meríti ki a jogosultságát.

⁶⁶ Egy társadalmi kockázatközösségben nemcsak társadalmi, hanem tárgyi követelményeknek megfelelő normák is kialakulnak. Ezeket egyszerűen instrumentális normáknak tekintjük, amelyek sikerorientáltan működnek, s mint ilyenek hatást gyakorolnak a tagok cselekvéseire. Mivel az instrumentális normák nem társadalmiak, ezért jelentőségükkel nem itt foglalkozunk.

Tehát a normatív struktúrák az adott kockázatközösség tagjai számára társadalmi státuszorientált viselkedési és cselekvési követelményeket (elvárásokat) jelentenek. Ha a kockázatközösség tagjai ezeknek a státuszorientált normáknak megfelelően viselkednek, cselekszenek, célorientált viselkedésük (cselekvésük) szabályszerű viselkedésnek (cselekvésnek) minősül.

1.2.3. Racionalitás az intézményesített cselekvésben

Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a helyzeti struktúrák milyen fontos szerepet játszanak a spontán cselekvések kivitelezésében. Mint szabályozó mechanizmusok sokrétű hatást fejtenek ki a cselekvésre. Sőt, adott helyzet struktúráiként (intézményi sajátosságaiként) létrehozzák a várt cselekvési alakzatot, valamint hatásukra a spontán megvalósuló cselekvések izomorf jegyeket mutatnak. A viselkedések (cselekvések) - a helyzeti struktúráknak tulajdoníthatóan - nemcsak egyszerűen szabályszerűségeket mutatnak, hanem viselkedési (vagy cselekvési) szabályszerűségekként intézményesülnek és hatnak a társadalombiztosítás működésére.⁶⁷

A spontán cselekvések intézményesülésére tipikus példának többször is a kockázatközösség tagjának cselekvési szabadságát, illetőleg az igényérvényesítést hoztuk fel. Mind a tag cselekvési szabadságát, mind pedig az igényérvényesítést - mint cselekvésfajtát - modellként használhatjuk annak feltárására és vizsgálatára, hogy milyen típusú racionalitás hatja át és érvényesül a már szabályszerűséget felvett, más szóval: a már intézményesített cselekvésekben.⁶⁸

⁶⁷ „Az intézményi struktúrák szisztematikus (rendszerezett) viselkedést hoznak létre.” Ezzel akadályozzák meg, hogy adott személy a racionalitástól eltérjen. Vö. James S. COLEMAN - Thomas J. FARARO: *Introduction*, in: Ugyanők (szerk.), 1992:xi. oldal.

⁶⁸ A racionalitásfajták azonosításával lehetőségünk nyílik a társadalombiztosításra másként strukturált disztribúciós (továbbiakban: MSD) modellt alkotni.

Modellszerű gondolkodásban nyúlunk vissza a helyzet kényszerítő hatásgyakorlásnak struktúráját feltáró táblázathoz (vö. *1-1. táblázat. Szituációs logikai mátrix*). A táblázat a »racionalitás és cselekvés« dimenzióban a társadalombiztosításra vonatkoztatva modellezi a helyzetsíkok cselekvőit és cselekvési síkjait. A 2×2 -es mátrix két cselekvő alaptípust és 2 cselekvési síkot vázol, illetőleg összesen $4!$, azaz: 24 lehetséges racionalitás-kombinációt tartalmaz. Közülük számunkra egyelőre csak két »cselekvő sík« és egy »cselekvési sík« irányultságú racionalitás-felfogás releváns (vö. a táblázat „peremeloszlásait”).

A »cselekvő«irányultságú racionalitás-felfogás a racionális döntés szempontjából intencionális és célirányos magyarázatot ad a cselekvő cselekvésére. A »cselekvési sík« jellegű megközelítés pedig a cselekvés típusára helyezi a hangsúlyt és magyarázza a cselekvést.

a) A racionális döntés elmélete (rövidítése a *továbbiakban*: RDE) szerint⁶⁹ a cselekvő alapvető célja az optimalizálás, illetőleg az optimális cselekvés megválasztása, amellyel maximalizálni tudja tiszta hasznát (költség-haszon különbséget). Ezen túlmenően további posztulátumként fogalmazódik meg, hogy - a cselekvő szándékától és az optimalizálástól függetlenül - az értelmes (racionális) cselekvések⁷⁰ társadalmi szintű követelményeket (*social outcomes*) eredményeznek.⁷¹ Mivel az emberek gyakran megszokásból, rutinból vagy hiányos információk alapján cselekszenek, »racionális« vagy értelmes viselkedésük nem minden helyzetben és esetben felel meg a „tökéletesen racionális” ember modelljének (vö.: *homo*

⁶⁹ Vö.: James S. COLEMAN (1992), Peter ABELL (1992), Victor VANBERG (1993), Christian KNUDSEN (1993) stb.

⁷⁰ „A legáltalánosabb, s ebben az értelemben a leginkább relevánsnak tekinthető definíció szerint egy cselekvés akkor racionális, ha egybeesik az érintett egyén értékeivel és meggyőződéseivel, vagy pontosabban, hogyha „logikus” vagy „konzisztens”, oly módon, hogy egy axióma rendszerben megfogalmazható.” Idézet helye: Helmut JUNGERMANN: *A racionalitás fogalmának kétféle értelmezése*, in: PÁPAI Zoltán - NAGY Péter (szerk.), 1991: 3. oldal.

oeconomicus). Az ember »korlátozott racionalitás« állapotában cselekszik. A »korlátozott racionalitás« a cselekvőnek heurisztikus, helyzeti és/vagy esetenkénti optimalizálást tesz lehetővé. Vagyis inkább szándék vagy szándékolt értelem szerint racionálisnak tekintett viselkedés (cselekvés)⁷² jellemzi a cselekvőt, aki intencionálisan vagy célirányosan cselekszik.

b) További problémaként vetődik fel, hogy az intencionális vagy célirányos cselekvő ismétlődő helyzetekben és esetekben azonos vagy hasonló módon viselkedik-e vagy sem. A probléma a tanulás jelen-ségében rejlik. Bizonyos vonatkozásban minden egyes helyzet egyedi, ezért a cselekvőnek minden egyes helyzetet külön-külön kell vizsgálni és külön-külön kell alkalmazkodni hozzá. Más szempontból viszont a helyzetek hasonlóak. Ezért a cselekvő viselkedésében, cselekvésében szabályszerűség figyelhető meg: a cselekvő visszatérő helyzetekben és esetekben szabályszerű, már bevált vagy bevett viselkedést fog tanúsítani. A viselkedési szabályszerűség egyfajta kiszámíthatóságot, tervszerűséget és tervezhetőséget kölcsönöz a várható cselekvésnek, s egyfajta racionalitás érvényesülését jelenti. A vázolt helyzethez alkalmazkodás, illetőleg viselkedési szabályszerűség »korlátozott, eljárásbeli vagy adaptív« racionalitást tételez fel a cselekvő intézményesülő cselekvésében.⁷³

c) A társadalombiztosításban érvényesülő cselekvési szabadságra vonatkoztatva a mondottakat: az igazgatás horizontális struktúrája⁷⁴ lehetővé teheti a pénztárválasztás szabadságát. Adott kockázatközösség tagja a racionális döntés elmélete szerint akkor felel meg az optimalizálás posztulátumának (akkor racionális a cselekvése), ha a

⁷¹ Vö. James S. COLEMAN - Thomas J. FARARO: *Introduction*, in: Ugyanők (szerk.), 1992:xi-xii. oldal.

⁷² Vö. 1-4. ábra. A viselkedés (cselekvés) szituációs logikai folyamatábrája.

⁷³ Vö. Herbert SIMON, 1965:88. skk. oldal; 1979:66. sk., valamint 84. oldal.

⁷⁴ Vö.: BALOGH Gábor - SZŰCS László, 1998:111. oldal.

jogosultság összege és járulék összege közötti különbséget maximalizálja, más szóval: ha olyan pénztárhoz megy át, ahol a szerzett jogosultságok és fizetett járulék összegei közötti különbség a legnagyobb. Ez a követelmény - ha a többiek is így gondolkodnak - komoly kihatással lehet az elhagyott (váltott) pénztár működésére (vö. társadalmi következmény). A pénztártag racionális cselekvése (áttagolódása) adaptív racionalitást tükröz: az állandó optimalizálás állandó kalkulációt és állandó alkalmazkodást kíván, a piaci viszonyokhoz (versenyhelyzethez) való adaptáció pedig a tanulási készség fejlesztését, illetőleg folytonos tanulást követel a tagtól. Az adaptív racionalitás lehetősége magában a pénztárrendszerben, mint intézményesült cselekvési síkban rejlik.⁷⁵

- d) Ezen szempontokra tekintettel a racionális döntés elméletének megfelelő cselekvő mindenekelőtt *célirányos* (céltudatos) *cselekvő*. A célirányos cselekvőt a kockázat kezelése arra ösztönzi, hogy érvényesítse jogosultságát. A biztonság iránti igény motiválja, hogy ellátást vegyen igénybe, amellyel maximalizálni tudja hasznát. A motívum a biztonság iránti igény, a cél kiváltja a cselekvést, amely az igénybejelentés. A kockázatközösség tagja célirányosan cselekszik: igényt nyújt be. A cselekvés akkor konzisztens, akkor »racionális«, ha érvényesíti az igényét. Tehát a célirányos cselekvő racionalitása procedurális (eljárási), cselekvésének értelmi célja az igényérvényesítés. A cselekvő akkor optimalizál, ha az igényérvényesítés sikeres. Ilyen célirányos cselekvőnek tekinthető például a „potyautas” is, akinek az intézményi struktúra teszi lehetővé, hogy egy cselekvést, amely egyébként mindenkinek hasznos, másokra hárítson, ha az neki költséges; következésképpen mások terhére érvényesíti igényét.

⁷⁵ Az adaptív racionalitásra vonatkozóan vö. Herbert A. SIMON, 1981, illetőleg James G. MARCH, 2000.

e) Az RDE másik alosztala intencionális magyarázatot keres az egyéni cselekvésre. Az intencionális magyarázat cselekvésének alanya az *intencionális cselekvő*, aki „az alternatív cselekvési lehetőségek közti választás során a világról meglevő valós és vélt ismeretei alapján mérlegel: a cselekvés végrehajtása előtt eldönti, hogy mely cselekedettel mozdítaná elő leginkább céljait. ... A döntést előkészítő mérlegelés *per definitionem* tartalmazza a racionalitás bizonyos elemeit, nevezetesen a célok, a vélekedések és az alternatívák konzisztens rendezésének és megfeleltetésének követelményét.”⁷⁶

Megközelítésünkben intencionális cselekvőnek tekinthető az igénylő, aki az egyidejűleg igénybe vehető ellátások közül arra nyújt be igénybejelentést, amelyet megfontolása szerint legalkalmasabbnak tart adott kockázat kezelésére. Így előfordulhat, hogy gyermekgondozási díj helyett gyermekgondozási segélyt igényel, mert azzal tudja előmozdítani céljait (például hasznát tudja maximalizálni).

1.2.4. Szabályok és rendeletek

A racionalitás vizsgálata során láttuk, hogy a racionalis cselekvő cselekvése nem-racionalis következményekhez vezethet. Bár a modellszerű gondolkodás tökéletes informáltságot, tökéletes cselekvőket tételez fel, legtöbb döntésünk és cselekvésünk hiányos és/vagy tökéletlen információs helyzetben születik. Vannak esetek, amikor nem tudjuk tökéletes biztonsággal meghatározni, melyik döntésünk maximalizáló. Ha pedig erre képtelenek vagyunk, nem vagyunk tökéletes cselekvők.

Ha pedig az előző pontban a racionalitás posztulátumaként említett mindkét követelmény sérül, mert nem vagyunk tökéletesen informáltak, akkor nem hozhatunk minden egyes esetben maximalizáló döntést. Szükségünk van olyan vonatkoztatási pontra, amely eligazít bennünket, hogyan viselkedjünk ismétlődő helyzetekben. Ha sikerül ilyen

⁷⁶ ORTHMAYR Imre: Módszertani individualizmus, in: *Szociológiai szemle*, 1997/2:9. oldal.

eligazító pontot találunk, csökkenthető a kockázat, amely egyrészt a döntési probléma vagy helyzet bonyolultságából adódik, másrészt a cselekvő »alkalmasságára« vezethető vissza (a helyzet bonyolultsága, illetőleg a döntési probléma nehézségi foka ugyanis meghaladja a cselekvő erejét).

Mindebből adódik harmadik tételcsoportunk:

3a) a cselekvés menetében információeloszlással és kognitív korlátokkal összefüggő defektusok, valamint koordinációs problémák merülnek fel. A defektusok és problémák leküzdésében a strukturális korlátok regualtív szerepet töltenek be.

3b) a szabályokhoz igazodás (szabálykövetés) biztosítja a cél elérését és megteremti az egyensúlyt.

Az egész problémakör mögött információs probléma húzódik meg. A racionális döntés elmélete ebben látja a szabályok bevezetésének ésszerűségét, illetőleg a szabálykövetés racionalitását.⁷⁷ A szabályok segítenek kiküszöbölni vagy csökkenteni az információval ellátottságra, valamint kognitív korlátokra visszavezethető negatív következményeket, illetőleg megoldást jelenthetnek a koordinációs problémákra. A szabályok bonyolult helyzetekben megkönnyítik a döntéshozatalt, orientáló normákként tehermentesítik értelmünket, bizonyos körülmények között kiszámíthatóvá teszik cselekvésünk következményeit.

Az igazodás a szabályokhoz, illetőleg a szabálykövetés olyan egyensúlyhoz is vezethet, amely eredetileg egyik cselekvőnek sem állt érdekében, ugyanakkor elősegítette a mindenki által vágyott cél elérését. Tipikus példának a társadalombiztosítás mint a szociális biztonság intézménye említendő. A szociális biztonság intézményét még egyik országban sem sikerült a tagok önkéntes társulása révén létrehozni és

⁷⁷ Vö. Viktor VANBERG: *Rational choice, rule-following and institutions. An evolutionary perspective*, in: James S. COLEMAN - Thomas J FARARO, 1992:176. skk. oldal.

működtetni, mert minden koordinációs kísérlet kirekesztéshez vezetett (például azért, mert a kockázatstruktúra kiegyenlítését nem sikerült konvencionálisan megoldani). Szabályozásra (rendeletekre) volt szükség ahhoz, hogy a társadalombiztosítás mint közjószág (meritorikus jószág) létrejöjjön és fennmaradjon. A racionális döntés eredményeként nem lenne társadalombiztosítás, mert ha mindenki egyetlen célként saját érdekét követi, (vagyis hasznát maximalizálni akarja) nem jönne létre harmónia.

Vannak korlátozó intézmények, amelyek „társadalmi érdeket” szolgálnak. A fentiekben tárgyalt helyzeti struktúrák - miként láttuk - képesek a spontán cselekvések egyensúlyát előmozdítani, de egy mindenki érdekeit szolgáló és önkéntes társuláson alapuló társadalombiztosítás kialakulása kétséges. Ezért hatékonyabb eszközök intézményesítésére van szükség. E célnak felelnek meg a *rendeletek*, amelyek képesek újszerű és visszatérő vagy folytonos helyzetekben koordinációs problémák megoldásához hozzájárulni. Szabályozó erejüknel fogva hatékonyabbá teszik az intézmény működését, amikor - nemcsak általánosságban, hanem konkrét irányba terelve – hatással vannak a tagok viselkedéseire és cselekvéseire. „Amennyiben a hozzájuk való igazodás biztosítja a koordináció elérését, minden egyes résztvevőnek érdeke az, amit az igazodás szolgál.”⁷⁸

A társadalombiztosítás esetében a kockázatközösség valamennyi tagjának érdekét szolgálja, ha mindenki a rendeletekhez igazodik. A rendeletek biztosítják a koordinációs egyensúlyt, amely valódi egyensúlynak tekinthető, mert ha bárki eltér tőle, mindenki csak veszítene. Ugyanis a rendeletektől való eltérés együttműködési kudarcnak minősül és egyensúlyi problémákat okoz. Ha viszont velük összhangban cselekszünk, a hozzájuk való igazodásból előnyünk származik.

⁷⁸ Edna ULMANN-MARGALIT: *Koordinációs normák*, in: CSONTOS László (szerk.), 1998:181. oldal.

1.3. A racionalitás érvényességi köre

Okkal vetődik fel a kérdés: miért tekinthető adott célirányos cselekvés (viselkedés, magatartás) az egyik esetben szabálykövetőnek, a másikban nem. Tehát a vizsgálódásunk arra irányul, milyen artefaktumok nyomán válik egy-egy cselekvés helyzeténél fogva szabálykövetővé vagy ennek ellenkezőjévé.

A racionalitás érvényességi területéhez kapcsolódik negyedik tételcsoportunk:

4a) A szabályok normatív (szabálykövetés posztulátumának) ereje csökken, ha az egyéni viselkedések preferenciarendezései eltérnek egymástól.

4b) A preferenciarendezés intranzitivitása viselkedési kockázatokat feltételez.

4c) A viselkedési kockázatok célkonfliktust generálnak.

1.3.1. A racionális cselekvés releváns meghatározói

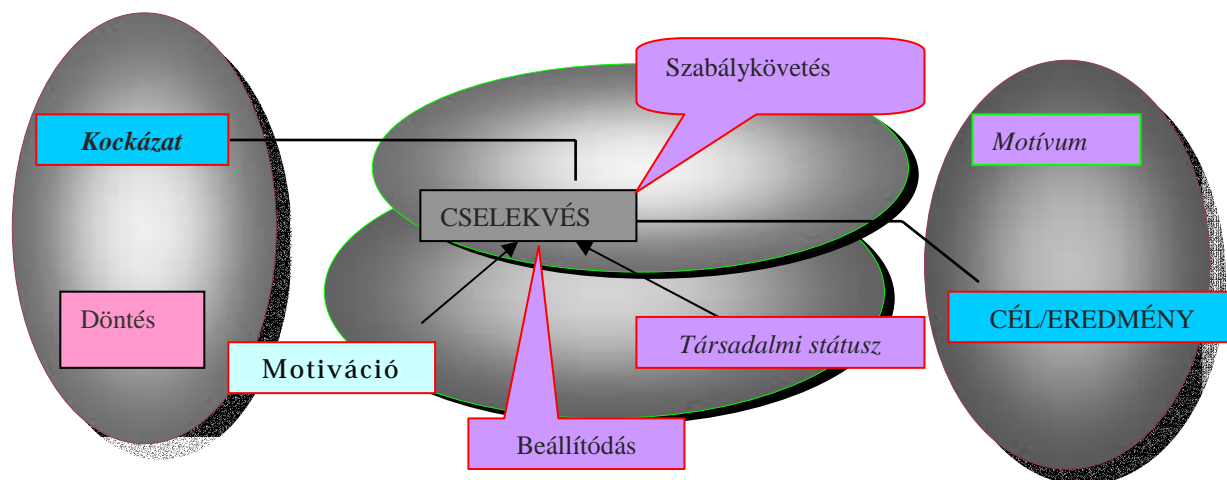
A fölvetett problémákra a választ elméleti szinten a releváns determinánsok formális logikai összefüggése adja: *szabálykövető* cselekvés esetén feltételezhető, hogy

- a szubjektív (alanyi) és az objektív (intézményi) cél megfelel egymásnak,
- a választott és az intézmény által elvárt cselekvési módok egybeesnek,

egyéb típusú cselekvés esetében viszont hiányzik az egyezőség, az objektív és szubjektív cél nem felel meg egymásnak, objektíve vagy szubjektíve létrehozott kapcsolat nem intézményi szabálykövető.

2. Egy-egy cselekvés szabályszerűségének, szabálykövető vagy szabálysértő voltának megállapításakor nem „cél-eszköz,” hanem intézménylogikai megközelítés szerint járunk el. Egyrészt adott intézményre érvényes logikai eljárási szabályok alapján vizsgáljuk (szaknyelven: bíráljuk el) az alanyi és tárgyi dimenziók szerinti kapcsolatok megfelelőségét (feltételek teljesülését):

- a célirányos cselekvési módozat mint eszköz megfelel-e az alaki kellékeknek (formális biztosításimmanencia);
- a választott célirányos cselekvésmód eljárás-technikailag megfelel-e az adott intézményre vonatkozó cselekvésmódnak (*szabálykövetés* intézményi rendszerrelevanciája), illetőleg
- a tényállás (az igénylőt ért kockázati esemény) megfelel-e adott intézmény jogosultsági követelményeinek (*jogosultsági relevancia*).⁷⁹

1-5. ábra
Igénylő (szolgáltató) célorientált cselekvése

Forrás: Balogh Gábor (2001)

Szabálykövető cselekvés esetén egyértelmű a kapcsolat megfelelősége, egyéb esetben viszont bármelyik elvárás sérülése (nem teljesülése) negatív eredményhez vezet.

Másrészt: az egyes célirányos viselkedések, cselekvések - a kockázatoknak megfelelő - intézményi szinteken (vö. 0-1. ábra. *Személyi és kockázati dimenziók folyamatábrája*) mennek keresztül. Az egyes szintek szűrők szerepét töltik be, s intézménylogikai séma szerint szűrik meg és kanalizálják az egyes célirányos cselekvési módozatokat.

⁷⁹ A szabálykövetés rendszerrelevanciáját és a jogosultsági relevanciát együttesen - az intézménylogikai séma szerint - rendszerimmanenciának nevezzük.

Az így megszűrt viselkedési (cselekvési) módzatok egyéni és intézményi szabálykövető kategóriákba sorolhatók.

Az intézménylogikai eljárásnak megfelelő szűrőszintek biztosítják az intézményi szabálykövető viselkedések (cselekvések) dominanciáját.

1.3.2. A racionális cselekvés szociokulturális meghatározói

A célorientált cselekvések szabályszerűségeit feltáró vizsgálatok ráirányítják figyelmünket a *szociokulturális szempontból releváns determinánsokra*, amelyek a viselkedések (cselekvések) mikroszintű alakításában meghatározó tényezőknek számítanak. Szociológiai szempontból releváns determinánsok közé tartozik:

- a motiváció,
- a beállítódás és
- a réteghez tartozás (a társadalmi státusz) (vö. 1-5. ábra. *Igénylő (szolgáltató) célorientált cselekvése*).

A *motiváció* az emberi viselkedés aktualizált mozgatórugója, amelyben emóció és cselekvésorientáltság figyelhető meg. A cselekvőt aktivitás kifejtésére, például a kockázat megelőzésére, a kockázat bekövetkezésekor az állapot kezelésére (igénybejelentésre, igényérvényesítésre, másodlagos vagy harmadlagos prevencióra stb.) ösztönzi.

Ezzel szemben a *beállítódás* (attitűd) viszonyulást fejez ki, s ezáltal a cselekvés hogyanjának, a szabálykövetés módjának megválasztásában dominál. Úgy is fogalmazhatunk, hogy „megjósolhatóvá” teszi a viselkedést (cselekvést), mert a beállítódásban együttesen van jelen a motiváció és adott objektum megítélése.

A társadalombiztosításban a beállítódás kognitív (vélekedés, sztereotípiák), affektív (kockázatterzékelés) és viselkedésre vonatkozó (szabálykövető, szabályellenes viselkedés, igényérvényesítés) összetevői emelkednek ki.

Harmadik elemként említendő a *réteghez tartozás*, amely esetünkben *társadalmi státuszként* is felfogható. A réteghez tartozás (társadalmi státusz) a társadalombiztosításban szituatív szociokulturális tényezőként (összetevőként) jelenik meg: normatív társadalmi szabályoknak (elvárásoknak) megfelelő társadalmi (szociális) helyzet, röviden: (státuszgenerációs)⁸⁰ kockázatközösségi tagsági viszony, amely a tagok részéről szolidáris magatartást és kooperációt kíván.

Meghatározott réteghez tartozik, meghatározott státuszt foglal el a biztosított, a jogosult, a foglalkoztató, a közeli hozzátartozó stb., aki az adott réteg normáinak megfelelően választja meg viselkedési (cselekvési) módozatát.

1.4. A racionalitás érvényességének határai

Mint láttuk, az általános intézményi keretek nem kedveznek az egyéni szabályokat követő (mikroszintű) viselkedéstípusok intézményesülésének a társadalombiztosításban. Mégsem zárhatók ki teljesen: rendszerint a biztosítás fennállása alatt, illetőleg önkéntes biztosítottak esetében a biztosításkötés után egyéni célirányos viselkedési kockázatok formájában fordulnak elő. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az egyéni szabályszerűséget felmutató viselkedések szabálykövető, de nem-intézményi viselkedések.

1.4.1. Viselkedési kockázatok

Egyéni célirányos viselkedési kockázat a megbízó-megbízott kapcsolatban, a *morális kockázatban*, az *ellentétes szelekcióban* és a *potyautas* magatartás formájában jelenik meg. A morális kockázat és a „potyautas” magatartásban a biztosított (igényjogosult) igényérvényesítő

⁸⁰ A státuszgeneráció kifejezéssel arra utalunk, hogy a kockázatközösségi tagság státuszaiknak, s nem életkoruknak megfelelően sorolható generációkba. Tehát sem a biztosított, sem a jogosult körre nem a kor szerinti generáció kifejezés, hanem a státusz szerinti generáció kifejezés a megfelelő. A különböző életformák (családi életformák) elterjedése és inkorporálása (társadalombiztosításba emelődése) miatt fontos ez az észrevételezés. Az életformákra vonatkozóan vö.: VASKOVICS László, 2000.

cselekvésekor mutatható ki, a megbízó-megbízott viszonyban a megbízói-megbízotti szerephez kapcsolódik, az *ellentétes szelekció* (ellentétes kiválasztódás) során azonban már kevésbé nyilvánvaló formáló szerepe, mivel ennél a viselkedési kockázatnál a biztosítottnak a kockázatközösséggel szemben támasztott elvárásaira helyeződik a hangsúly. (vö.: céltudatosság - Lásd 1-2. táblázat).

<i>Megnevezés Kritériumok</i>	<i>Megbízás- elmélet</i>	<i>Morális kockázat</i>	<i>„Potyautas”</i>	<i>Ellentétes szelekció</i>
<i>Alanyok</i>	<i>megbízó- megbízott</i>	<i>biztosított</i>	<i>igénylő, jogosult</i>	<i>biztosított</i>
<i>Viselkedésre vonatkozó feltevések</i>	<i>korlátozott racionalitás egyéni haszon maximalizálása céltudatosság cselekvő kockázati hajlama</i>		<i>korlátozott racionalitás haszonmaximalizá- lás mások kárára céltudatosság cselekvés kockázattal hajlam</i>	<i>korlátozott racionalitás haszon- maximalizálás céltudatosság</i>
<i>Információs feltételek</i>	<i>rejtett cselekvés, rejtett információ</i>		<i>rejtett jellemzők rejtett szándék</i>	<i>általános információs aszimmetria</i>
<i>Hatékonyság kritériuma</i>	<i>megbízási költségek</i>	<i>többlet- költségek</i>	<i>többlet- költségek</i>	<i>elmaradt nyereség</i>
<i>Kockázat csökkentés</i>	<i>jelzés szűrés ön- kiválasztódás érdekek össze- hangolása</i>	<i>jelzés, szűrés monitoring (=figyelés) önrészese- dés</i>	<i>jelzés szűrés bonus-malus önrészese- dés</i>	<i>Monitoring (=figyelés) bonus-malus</i>

1-2. táblázat
Viselkedési kockázatok összehasonlítása

Forrás: Balogh Gábor (2001)

A táblázatból kitűnik, hogy az egyes viselkedési kockázatok azért következnek be, mert

- az érintettek haszonmaximalizáló törekvésüket (egyéni céljaikat) az intézményi cél fölé helyezik (*viselkedésre vonatkozó feltevések*),
- az alanyok olyan „előnyökkel” rendelkeznek, amelyek információs aszimmetriából vagy az információk aszimmetrikus eloszlásából adódnak (*információs feltételek*)
- célirányos viselkedésük költségváltozást (költségnövekedést) indukál (*hatékonysági kritérium*),

aminek következtében viselkedésük, cselekvésük nemcsak fokozott kockázatot jelent, hanem szabályellenesnek is minősül.

A viselkedési kockázatok a) a mikroszintű preferenciarend érvényesítésére, b) az egyéni érdekek prioritására és c) az intézményi rendelkezésekkel (diszpozíciókkal) való szándékos szembehelyezkedésre alapozódnak. Minden esetben egyéni célokat szolgáló, egyéni érdekeket követő, szabálysértő viselkedések vagy szabályellenes cselekvések,⁸¹ s rendszerint *ex post* mutathatók ki.

1.4.2. Célfkonfliktus

A viselkedési kockázatok a célirányos viselkedések (cselekvések) megnyilvánulási formái, módzatai. Ha a célirányos viselkedések (cselekvések) egyéni szabályokat követnek, akkor a biztosított, fizetésre kötelezett, jogosult stb. viselkedési kockázatai - s ezt az empirikus és statisztikai adatok alátámasztják - célkonfliktust generálnak, vagyis olyan helyzetet idéznek elő, amely „szándékoltan” szemben áll az intézményi céllal.

Példaként hozható fel a kintlevőségek alakulása, amikor a fizetésre kötelezett inkább a nemfizetést, a dezertálást választja a járulékfizetés helyett valamilyen „kifizetődőbb” vagy számára „magasabb rendű” motívum (túlélés, életösztön, meggazdagodási vágy, fizetéseképtelenség stb.) hatására.

Hasonlóképpen az orvos és páciense összejátszása intézményesített célkonfliktust eredményez, amikor az orvos - bizonyos megfontolásból vagy érdekből - keresőképtelenné nyilvánítja a munkanélküliséggel fenyegetett személyt, illetőleg ha a munkavállaló a munkanélküliségtől való félelem miatt rokkantosíttatni akarja magát. Ezekben az esetekben a célkonfliktust az egyéni cselekvő (orvos, páciens) tudato-

⁸¹ A fent említett viselkedési kockázatokra példaként hozhatók fel az orvosi bizottságok által véleményezett rokkantosítási ügyek, valamint az igazgatási szervek által felülvizsgált és jogos kérelmek, panaszok számának alakulása. Részletesebben és az adatokat lásd a 4. Fejezetben.

san idézi elő.⁸² Az ilyen helyzet hazardírozásnak vagy szabályellenes cselekedetnek minősül.⁸³

A célkonfliktus feloldása a célirányos cselekvések intézményi célnak megfelelő választásával történik, vagyis olyan eljárás keretében, ahol

- a cselekvés eszköz és
- olyan szabályszerűség vagy peremfeltétel, amely

⁸² A célkonfliktust mikroszinten másodlagos kockázati tényezők váltják ki, ami felveti és a társadalombiztosításba emeli a *mikro-makro átmenet* problémáját.

⁸³ A hazardírozás, illetőleg a szabálykövetés tudatos megsértése (járulékfizetés elmulasztása, adócsalás, egyéni motívumok által involvált célnak az intézményi cél fölé való szándékos helyezése stb. formájában) a preferenciarend felborulására, a másodlagos kockázatok dominanciájára vezethető vissza. A szabályellenes eljárás (cselekvés) kielégítheti ugyan a racionalitás kritériumait, de nem jelent többet, mint a racionális cselekvés „cél-eszköz” sémára korlátozását. SEMJÉN A. - SZÁNTÓ Z. - TÓTH I. J. (2001:91. oldal) az adócsalás és adóigazgatás vizsgálata során kimutatták, „hogya a gazdasági szereplők rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseit alapvetően ...

- az adóráták nagysága;
- legális tevékenységből elérhető jövedelmek várható nagysága;
- adóellenőrzés gyakorisága (a feltételezett lebukási valószínűség nagysága);
- adócsalás büntetésének szigorúsága, és
- az adócsalással kapcsolatos morális költségek nagysága (az adómorál erőssége)” befolyásolja. A vizsgálat során mindvégig feltételezték, hogy „a gazdasági cselekvők rejtett gazdasággal kapcsolatos döntéseik során racionálisan viselkednek, és várható hasznaik maximalizálását tűzik ki célul.”

- összhangban áll az intézményi céllal;

az egyéni cselekvési szabály az intézményi céllal kompatibilis. Ezt az összhangot az intézmény által előírt szabálykövetés kötelezettsége teremti meg.⁸⁴

⁸⁴ A szabálykövetés formális előírás, amely azon alapul, hogy a cselekvő racionálisan viselkedik, illetőleg az egyéni cél eléréséhez megválasztott cselekvési módzata minden esetben szabálykövető. A racionális cselekvő cselekvését intézményi szinten a szabálykövetési kötelezettség vezérli, de az eljárás során az is vizsgálendő, hogy a cselekvő megfelel-e a jogosultság feltételeinek.

2. FEJEZET

KÖZÖSSÉGI CSELEKVÉS

A módszertani individualizmus követői szerint a társadalom cselekvő egysége az individuum, az egyén. Végso soron csak egyének cselekszenek. Mindenféle eredmény egyének decentrális döntéseként születik.

Amennyiben mégis társadalmi cselekvésről beszélnek, olyan cselekvést értenek rajta, „amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelmé szerint *mások* viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.”⁸⁵ Más szavakkal: egy cselekvést az teszi társadalmivá, hogy a cselekvő viselkedésekor ’szándékolt értelmé szerint’ figyelembe veszi, hogyan viselkedik a másik (vagy hogyan viselkednek a többiek) és menetében igazodik hozzá(juk).

„A társadalmi cselekvésen belül tényleges szabályszerűségeket figyelhetünk meg.”⁸⁶ A szabályszerűség nem azon alapul, hogy ’érvényesnek tartott normához’ vagy ’szokáserkölcshöz’ igazodik a cselekvő, hanem a szabályszerűség - adott szituációkba kerülve - a beállítottságban és a cselekvésben létrejövő kontinuitás formájában mutatkozik meg. Ennélfogva – bizonyos megszorításokkal - állítható, hogy a szabályszerű cselekvés, amennyiben a benne kialakult egyformaságok és szabályszerűségek nem az ’érvényesnek tartott normáknak’ vagy ’szokáserkölcshöz’ tulajdoníthatók (bár közrejátszhatnak), társadalmi cselekvésként interpretálható.⁸⁷

⁸⁵ Max WEBER, 1987:1 §.

⁸⁶ Max WEBER, 1987:4. §.

⁸⁷ A megfogalmazás érvényességéhez figyelembe kell venni, hogy M. WEBER a cselekvés lefolyására, illetőleg menetére utal. Alapvető feltétel tehát, hogy a szabályszerűség a cselekvés menetében legyen megfigyelhető. Ugyanis „a cse-

A cselekvés *menetében*, lefolyásában vonatkoztatott és igazodó, valamint adekvát. A lefolyás jelzi, hogy a cselekvés folyamat, nem befejezett tény, amelyet megpróbálunk *ex post* (utólagosan) összefüggésbe hozni mások viselkedésével. Magában a cselekvés lefolyásában fedezhető fel olyan értelmi vagy értelemösszefüggés (*Sinnzusammenhang*), amely biztosítja, hogy a cselekvés értelem szerint vagy okságilag adekvát legyen. *Értelem szerint* adekvátnak annyiban minősül egy V_1 , V_2 , ..., V_n összefüggő viselkedés (*ein zusammenhängend ablaufendes Verhalten*), „amennyiben összefüggő részeinek kapcsolatát átlagos gondolkodási és érzelmi szokásaink szerint mint tipikus ... értelmi összefüggést fogadjuk el.” *Okságilag* adekvátnak viszont az F_1 , F_2 , ..., F_n folyamatok egymásutánisága (*eine Aufeinanderfolge von Vorgänge*) nevezhető, ha fennáll az esély, hogy a tapasztalat szabályai szerint „a folyamatok csakugyan mindig ugyanabban a sorrendben következnek be.”⁸⁸

2. Közösségi cselekvés a társadalombiztosításban

A társadalombiztosításban megvalósuló cselekvés (például kötelezettségek teljesítése, igényérvényesítés) - kockázatközösségi szempontból⁸⁹ nézve - mindig motivált.⁹⁰ Motivált lehet például egy norma kö-

lekvés lefolyásának [tipikusan egyforma szándékolt értelemmel ismétlődő vagy tipikusan egyforma szándékolt értelemmel végbemenő] típusaival foglalkozik a szociológia, ellentétben a történetírással, amely a fontos, azaz sorsdöntő egyedi összefüggések között keres kauzális kapcsolatot” (1987: 4 §).

⁸⁸ Max WEBER, 1987:43. oldal (1. § I.7.) Anélkül, hogy a weberi gondolatok részletes kifejtésére törekednénk, csupán a disszertáció témájának megfelelő összefüggésekre és azok tárgyalására szorítkozunk.

⁸⁹ Azért indokolt a 'kockázatközösségi szempont' beiktatása, mert a tipikus biztosítási cselekvés 'normavezérelt', klasszikus értelemben vett spontán cselekvés nem tekinthető tipikusnak. De a spontán cselekvések is valamilyen mértékben racionálisak, azaz tervszerűek. A spontán cselekvések nem azáltal racionálisak, mert előre elhatározzuk, hogy racionálisan cselekszünk, hanem maga a spontaneitás - jellegéből adódóan - tartalmaz bizonyos fokú észszerűséget vagy számítást anélkül, hogy tudatos vagy nyilvánvaló motiváltsága, a szándék, az intencionalitás kimutatható lenne.

⁹⁰ Fontos megjegyeznünk, hogy – bár a cselekvés motivált – a motívum valójában a céllal (eredménnyel) helyezkedik el azonos dimenzióban, illetőleg eredmény- vagy célorientált. A megjegyzés értelmét a későbbiek során kifejtjük.

vetése a szankciótól való félelem miatt (*egyéni implikáció*), vagy a jövedelembiztonság (jövedelemszerzés) megteremtése, megőrzése, illetőleg az elismert kockázat megszüntetése, azaz: a jóléti állapot fenntartása és növelése (társadalmi *kockázatközösség implikációja*). Ezek az implikációk alapítják vagy idézik elő a cselekvő (igénylő, igényérvényesítő) viselkedéseinek motiváltságát. Ebben a vonatkozásban közömbös, hogy tényszerűen milyen indíték húzódik a háttérben, mi a cselekvés tényleges kiváltó motívuma. Szabályszerű cselekvés esetén elegendő a kockázatfajtának megfelelő funkcionális eljárási mozzanatok megléte.

Szociológiai szempontból nézve: a helyzet, amelybe a cselekvő került, például olyan V_2 viselkedést (viselkedés- és eljárásorozatot) vált ki benne, amely értelem szerint okát adja a cselekvő viselkedésének. Az értelem szerinti ok motívum, a cselekvés értelmi összefüggése vagy a cselekvés menetében rejlő értelemösszefüggés, amely magyarázatát adja a cselekvő viselkedésének: minden társadalombiztosítási cselekvéssel kapcsolatban kimutatható, hogy értelemösszefüggés (*Sinnzusammenhang*) áll fenn a cselekvés menetében, illetőleg ez az értelemösszefüggés tartalmazza a cselekvő viselkedésének értelem szerinti indítékát.⁹¹

Az értelem szerinti ok valójában *logikai összefüggést* jelent, amely a cselekvés lefolyásában rejlő (feltárható) *logikus cselekvésnek* felel meg.⁹²

⁹¹ Az értelemösszefüggés az intézményi döntéelméletben (IDE-ben) az inkonzisztencia feloldásának nélkülözhetetlen „kelléke”, illetőleg a logikus cselekvés érvényesülésének jele.

⁹² A cselekvő cselekvésének értelem szerinti indítéka valójában nem 'ok', hanem 'feltétel' funkcióját látja el a társadalombiztosításban végbemenő cselekvésnek. Ezt támasztja alá az, hogy a cselekvés cél- vagy eredményorientált, weberi kifejezéssel cél- vagy értékracionális. E tekintetben helyesebbnek és kifejezőbbnek tűnik a paretoi *logikus cselekvés* kifejezés használata.

Tehát amikor jelen fejezetben a közösségi cselekvést vizsgáljuk, a fentiek nyomán a háttérben mindig vélelmezzük, hogy az értelemadás és az értelmezés között alapvető (ontológiai) különbség áll fenn:

- az értelmet nem a megfigyelő adja az adott viselkedésnek, hanem az a személy, aki cselekszik (*ezért* szubjektív az értelem);
- az adott szituációt vagy jelenséget nemcsak a cselekvő, hanem a megfigyelő is értelmezi és igyekszik megérteni (értelmező megértés – vö. igényjogosultság megállapítása);
- amennyiben a cselekvő szubjektív értelemmel bíró viselkedése lefolyásában orientálódik és igazodik a másikéhoz, annyiban jön létre kapcsolat a két személy között, s annyiban tekinthető cselekvésük társadalmi (értelmi összefüggés és interdependencia - koordinált cselekvés).

2.1. A közösségi cselekvés kritériumai

Ha egy társadalmi cselekvés úgy megy végbe, hogy „többek magatartása értelmi tartalmának megfelelően kölcsönösen egymáshoz igazodik, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja”, M. Weber szerint *társadalmi kapcsolat* valósul meg.⁹³

Ez a társadalmi kapcsolat a kiindulópontja további vizsgálódásainknak. Kérdés, mennyiben vonatkoztathatók idézett weberi gondolatok a társadalombiztosításra. További problémaként fogalmazódik meg, hogy minősíthető-e a társadalombiztosításban végbemenő cselekvés társadalmi cselekvésnek, illetőleg mely kritériumok és feltételek nyomán minősíthető adott cselekvés közösségi cselekvésnek.

Ahhoz, hogy a kérdéseket meg tudjuk válaszolni, mindenekelőtt a társadalmi kapcsolat közösségteremtő voltát kell szociológiai szempontból megvilágítani.

⁹³ Max WEBER, 1987: 3. §.

2.1.1. A társadalmi kapcsolat értelmező megértése

A tisztánlátás végett tekintsük át tételszerűen a társadalmi kapcsolatra vonatkozó weberi felfogást. Max Weber kategóriatana szerint:

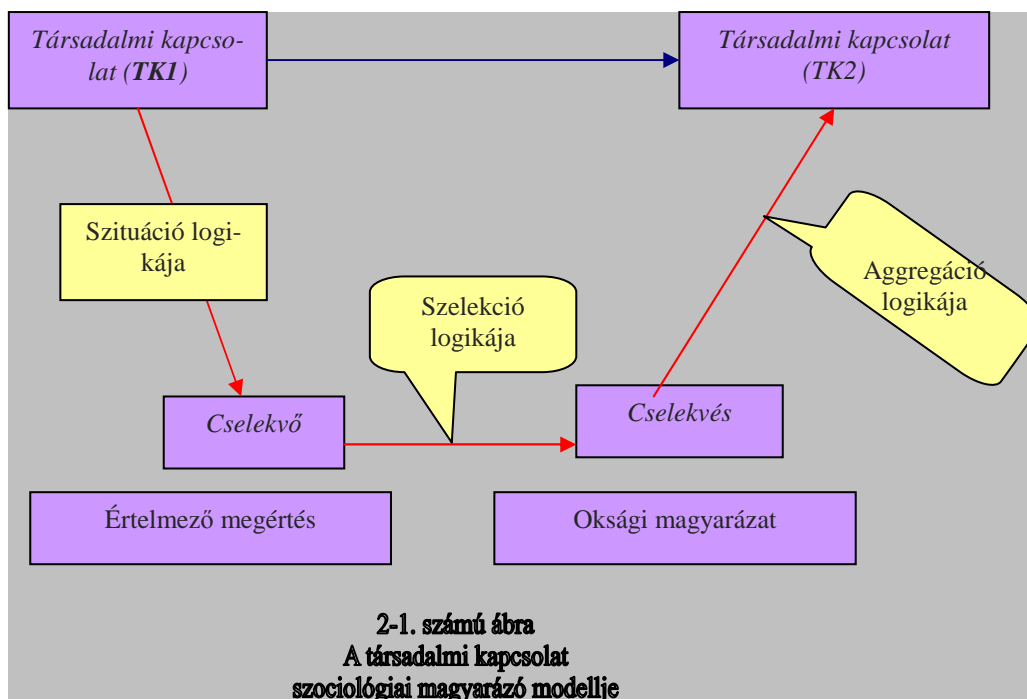
- *Ha egy cselekvés értelme szerint társadalmi cselekvésként játszódik le, megvan az esély, hogy adott cselekvés társadalmi kapcsolatként is interpretálható (értelmezhető).*
- *Nem minden társadalmi kapcsolat társadalmi cselekvés. Hogy adott társadalmi kapcsolat fölfogható-e társadalmi cselekvésként, annak feltétele, hogy 'a másik fél meghatározott módon viszonyuljon a cselekvőhöz és az ezzel kapcsolatos várakozásokhoz igazítsa a saját cselekvését.'*
- *A társadalmi kapcsolatnak nem feltétele az értelmi 'kölcsonosság', vagyis hogy minden résztvevő azonos értelmet adjon neki. Mindössze annyi szükségeltetik, hogy „bizonyos emberek bizonyos fajta beállítottsága folytán a cselekvés az esetek nagy átlagára jellemző értelem szerint megadható módon játszódik le.”⁹⁴*

Mindezek figyelembe vételével (mindezen restriktciókkal) a társadalmi kapcsolat szociológiai magyarázó modellje a következőképpen ábrázolható: vö. 2-1. ábra.

A modell szerint a *TK1* társadalmi kapcsolat magyarázza a *TK2* társadalmi kapcsolatot.

Első lépésben a kiinduló *TK1* társadalmi kapcsolat és a cselekvő közé beékelődik a szituáció logikája, amely tipizáló leírása annak a helyzetnek, amelyben a cselekvő található. „Ez a leírás ún. *hídhipotézisek* formájában” (in Form der sog. *Brückenhypothesen*) valósul meg. A hídhipotézisek kapcsolatot létesítenek egyrészt a cselekvők objektív helyzete, másrészt szubjektív motívumai, harmadrészt pedig szubjektív tudása között.

⁹⁴ M. Weber 1987:56. oldal

cselekvés szelekciója logikájának változóivá” alakítják, tehát a cselekvés szelekciója révén mint általános és nomologikus szabályokat a cselekvéselméletbe ültetik. S végül az egyéni cselekvés sajátos transzformációs szabály segítségével átalakul magyarázandó jelenséggé (*explanandummá*): az így konstruált kollektív helyzet levezetése, esetünkben *TK2* társadalmi kapcsolat valósul meg az előbb említett egyéni hatások és egyéb peremfeltételek következményeként.⁹⁵

Más szavakkal: a szituáció 'logikája' kapcsolatot hoz létre *TK1* kiinduló helyzet és a cselekvő között, a szelekció 'logikája' azokat a szabályokat és preferenciákat tartalmazza, amelyek befolyásolják a cselekvő cselekvési alternatívaválasztását, s végül az aggregáció 'logikája' a cselekvési következmények (aggregált eredménnyé) alakítását, transzformációját jelenti. Megközelítésünkben a *logikák* összekötő kapcsok és szűrők az egyes struktúrák, illetőleg komponensek között, *strukturális korlátok, amelyek formális vagy normatív strukturáló erővel rendelkeznek*. Az 1.2. alfejezetben megfogalmazott gondolatokkal kifejezve: a 'logikák' strukturális korlátok (vö. 1-4. ábra),

⁹⁵ Hartmut ESSER, 1999:15-16. oldal

amelyek - akár mint helyzeti struktúrák, akár mint szabályok - a rendszer elemeiként hatnak, vezérlő és szabályozó szerepet látnak el.⁹⁶

A társadalombiztosítás vonatkozásában a szociológus ezt a kijelentést úgy értelmezheti, hogy a társadalombiztosítás fennáll, ha megvan az esély meghatározott fajta, értelemhez igazodó társadalmi cselekvésre. Értelmet a résztvevők töltik meg tartalommal. „Nem valamiféle normatív 'helyes' vagy metafizikailag 'igaz' értelemről” van szó,⁹⁷ hanem pragmatikus-praktikus kockázatkezelésről: a jövedelembiztonság garantálásáról és az elismert kockázatok kezeléséről. Ez a társadalombiztosítás 'értelme', amely minden társadalombiztosítási cselekvésben kimutatható és amelyhez a társadalmi kockázatközösségi cselekvés igazodhat. A társadalombiztosítási cselekvés szociológiai mélymagyarázatban társadalmi kapcsolatként fogható fel és társadalmi kapcsolatot involvál ($TK1 \rightarrow TK2$).

2.1.2. A társadalmi kapcsolat közösségalapító ereje

A hatályos joganyag szerint a 'társadalombiztosítás ... természetes személyeket felölelő társadalmi kockázatközösség, amelyben törvényben megállapított szabályok szerint a részvétel kötelező.'⁹⁸ A társadalmi kockázatközösség résztvevői természetes személyek, indivi-

⁹⁶ Ha a vázolt jelenségnek szociológiai mélymagyarázatát akarjuk adni, akkor a 'logika' mint *Sinnzusammenhang*, mint 'értelem- vagy értelmi összefüggés' interpretálható, amely elősegíti a cselekvés lefolyásának tényleges magyarázatát. Az értelem „*subjektiv gemeinter Sinn*”, amely érthetővé ('*verständlich*') teszi a viselkedést.

A '*Sinnzusammenhang*' a kulcsszó a cselekvés lefolyásának magyarázatához: „*All dies sind verständliche Sinnzusammenhänge, deren Verstehen wir als ein Erklären des tatsächlichen Ablaufs des Handelns ansehen. 'Erklären' bedeutet also für eine mit dem Sinn des Handelns befaßte Wissenschaft soviel wie: Erfassung des Sinnzusammenhangs, in den, seinem subjektiv gemeinten Sinn nach, ein aktuell verständliches Handeln hineingehört.*”

Max WEBER, 1987: 41, 43. oldal, illetőleg a fordítás alapját képező német eredeti. Vö. még Alfred SCHÜTZ, 1993 (Suhrkamp).

⁹⁷ Max WEBER, 1987: 55. oldal

⁹⁸ Vö. BALOGH Gábor-SZŰCS László, 1998:89. sk. oldal.

duumok alkotják. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a társadalmi kockázatközösséget meghatározott osztatlan – axiomatikus – egységek (egyének, családok, közösségek, szervezetek, állam mint önálló entitások) kötelező részvétele alkotja és tartja fenn.

Elemzésünk szempontjából fontos kitétel, hogy a társadalombiztosítás társadalmi kockázatközösségeként funkcionál. A mindennapi tapasztalat szerint a közösség a társadalmi kapcsolattal hozható összefüggésbe. A közösség társadalmi kapcsolatból születik mégpedig úgy, hogy

- a társadalmi kapcsolat során bizonyos értékek internalizálódnak a cselekvőkbe, akik
- a rendelkezésre álló cselekvési alternatívákból e szerint az értékek, társas szabályok, normák szerint választanak.

A 'megszűrt', 'normalizált' cselekvések olyan új szerveződési formát (szervezeti egységet) alapítanak, amely adott helyzetben értelme szerint közösségnek tekinthető.⁹⁹

Max Weber azonban rámutat, hogy a társadalmi kapcsolat nemcsak közösséget, hanem társulást is teremthet. Ahogy ő fogalmaz: „a társadalmi kapcsolatok nagy többsége *részben* közösség-, *részben* társulásjellegű.”¹⁰⁰ A köztük levő különbség, hogy közösség esetében a hangsúly a 'résztevők szubjektíve *átérezett* (érzelmi-indulati vagy tradicionális) *összetartozásán* alapuló beállítottságon' van, társulás esetében viszont 'racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált *érdekkiegyenlítődé*sen vagy ugyanígy motivált *érdekkapcsolódá*son alapuló beállítottság jellemzi' a társadalmi cselekvést.

⁹⁹ Szituációs logikai megközelítésre tekintettel a fenti sorokat ki kell egészítenünk egy további weberi megjegyzéssel, mely szerint a szituáció közös volta 'semmiképpen sem mindig közösségképző.' Csak akkor beszélhetünk közösségről, ha a társadalmi kapcsolatban állók viselkedései egymáshoz igazodnak és átérezett összetartozásról tanúskodnak. Mondandóját a következő szemléltető példával világítja meg: míg a nyelv csupán az érintkezés eszköze, amely megkönnyíti a társulás kialakulását, addig a piac a cserepartnerek között nemcsak társulást hoz létre, hanem a csereére igényt tartók között társadalmi kapcsolatot, például konkurenciát teremt.

¹⁰⁰ Max WEBER, 1987:67. oldal.

2.1.3. A cselekvés közösségi jellege

A weberi felfogás csak egyik - s szempontunkból nem is a legmegfelelőbb - változata azon lehetséges közösségdefinícióknak, amelyek a társadalombiztosítás esetében megfelelők lehetnek. Maga az intézményi környezet azonban ennél 'enyhébb' kritériumok alapján is létesíthet és legitimálhat közösséget: sokkal tágabb és lazább követelményeket támaszthat a 'közösségalkotással' szemben, illetőleg 'szubjektíve átérzett összetartozástól' jelentősen eltérő, más típusú beállítódásokat és kapcsolódásokat is lehetővé tesz. Ezeket a weberi definíció – meglátásom szerint - számításon kívül hagyja: egy kockázatközösség tagjait nem vagy nem feltétlenül a 'résztevők szubjektív összetartozásán alapuló beállítottság' jellemzi. Az alapulhat érdekartikuláción is. Ebben az esetben viszont – a weberi definíció szerint – már társulásról van szó.¹⁰¹

Elviekben (és a társadalombiztosítás jogi definíciója szerint is)¹⁰² a cselekvés közösségi jellege a társadalmi kapcsolatból létrejövő közösség intézményén alapul. A gyakorlat azonban sokkal bonyolultabb. Könnyen belátható: az, hogy valaki adott közösség tagja, nem feltétlenül jelenti, hogy közösségi cselekvést végez, vagy cselekvése közösségi jellegű. A jogosult részére igénybejelentést, sőt igényérvényesítést sem csak a társadalmi kockázatközösség tagja végezhet, hanem bármely személy, aki (megbízottként) kompetens eljárni az ügyben. A benyújtott igényt viszont az ügyintéző a jog szerint a közösség nevében bírálja el. Míg az előző esetben az igénybenyújtó cselekvése –

¹⁰¹ Szükséges megjegyeznünk, hogy a társadalombiztosítás jogi definíciója kizárja annak tisztán társulás-jellegét, miközben rámutat a közösségfelfogás ambivalenciájára: a közösség egyszerre *kockázatközösség* és *társadalmi*. A társadalmi jelleg teszi szociológiai vonatkozásban relevánssá és a kutatás szempontjából különösen érdekessé.

¹⁰² Ez irányú gondolatmenetünket azonban megszakítjuk – a problémára a következő (2.2.) alfejezetben visszatérünk -, mert előtte a cselekvés közösségi jellegét és a közösségi cselekvés kritériumait kell megvizsgálni. Másként fogalmazva: a közösség ambivalenciájának értelmezéséhez szükséges tudnunk, mi teszi a társadalombiztosításban lezajló cselekvést közösségivé, milyen kritériumok biztosítják, hogy a társadalombiztosításban végbemenő cselekvés közösségi jellegű.

mivel csak normához igazodik - nem tipikusan közösségi, addig az ügyintéző cselekvésétől nem vitatható el a közösségi jelleg: nemcsak az illetékes kockázatközösség nevében, hanem értelmi tartalmának megfelelően a másakra vonatkoztatva és a másikhöz igazodva norma-vezérelten hozza meg döntését.

A példa rámutat arra a sajátosságra, ami a társadalombiztosítás esetében releváns: az, aki adott kockázatközösség *névében* kompetens eljárni, az igényelbírálás aktusával közösségi jellegű cselekvést végez. Annak cselekvése viszont, aki egy jogszerző nevében megbízottként jár el, tekinthető ugyan társadalminak, de nem feltétlenül közösségi jellegű. Felfogásunk szerint ugyanis a közösségi jellegű cselekvés sajátos kritériumaihoz a társadalombiztosítás esetében nem elégségesek, ha

- a cselekvő cselekvése társadalmi, illetőleg
- ő (vagy akinek nevében eljár) a társadalmi kockázatközösség tagja,
- meghatározott életformában él és
- viselkedését intézményi eljárási szabályok határolják körül.¹⁰³

Mindezen kritériumok alapján tételként állíthatjuk, hogy

nem minden társadalmi cselekvés közösségi cselekvés.

Társadalmi cselekvésnek tekinthető például a könyvelő cégek vagy a magánnyugdíj-pénztárak versenye a társadalombiztosítás igazgatási-vagyonkezelői piacán, viszont verseny-cselekvésük – számos vonatkoztatás és igazodás ellenére - nem közösségi. Számos olyan elem hiányzik belőle, amely a cselekvés közösségi sajátosságát alkotja.

¹⁰³ A felsorolt kritériumok megegyeznek azokkal a posztulátumelemekkel, amelyeket a cselekvés logikájának vizsgálata során adott személy biztosításreleváns státuszaként fogalmaztunk meg. (Vö. 1.2. alfejezetet.)

Felfogásunk szerint egy cselekvés közösségi jellegű, ha

- a cselekvés adott közösségre vonatkozó normák és szabályok szerint valósul meg;
- a cselekvés közösségi alanyainak jogviszonyai között strukturális ekvivalencia (szervezeti és szerkezeti horizontalitás) áll fenn;
- a tagokat ekvivalens kapcsolatok kötik egymáshoz;
- a közösség részéről a cselekvésekhez azonos (hasonló) erőforrások és mintázatok állnak rendelkezésükre, valamint
- cselekvő rendelkezik a közösség képviselőtére vagy nevében történő eljárásra jogosító kompetenciával.

Ezeket a szempontokat nevezzük a *cselekvés szigorú értelemben vett közösségi kritériumainak* (vagy a közösségi cselekvés sajátos kritériumainak). A felsorolt kritériumok összességükben nemcsak a racionális cselekvés releváns meghatározói, hanem rendszer- és formális biztosításimmanenciáját is meghatározzák (vö. 1. Fejezet 1.3.1. pont).¹⁰⁴

2.2. A társadalombiztosítás kockázatközössége mint társadalmi cselekvő

A cselekvés közösségi jellege csak előzménye annak a szociológiai elemzés szempontjából fontos vizsgálódásnak, amelyet a társadalombiztosítás kockázatközösség-jellege szükségszerűen felvet: milyen értelemben tekinthető a társadalombiztosítás kockázatközössége társadalmi cselekvőnek. Még egyértelműbben: mit értünk a kockázatközösség társadalmiságán?

¹⁰⁴ Vö.: James WADE: *Dynamics of organizational communities and technological bandwagons: an empirical investigation of community evolution in the microprocessor market*, in: Raghu GARUD- Arun KUMARASWAMY and Richard N. LANGLOIS, 2003:275-305. pp. Idézet helye: 278. oldal.

2.2.1. Kockázatközösség társadalmi jellege topologikus megközelítésben

A társadalombiztosítás kockázatközösségét mint társadalmi cselekvőt, illetőleg társadalmiságát a társadalombiztosítás mint társadalmi kockázatközösség strukturálásán keresztül tárjuk fel.

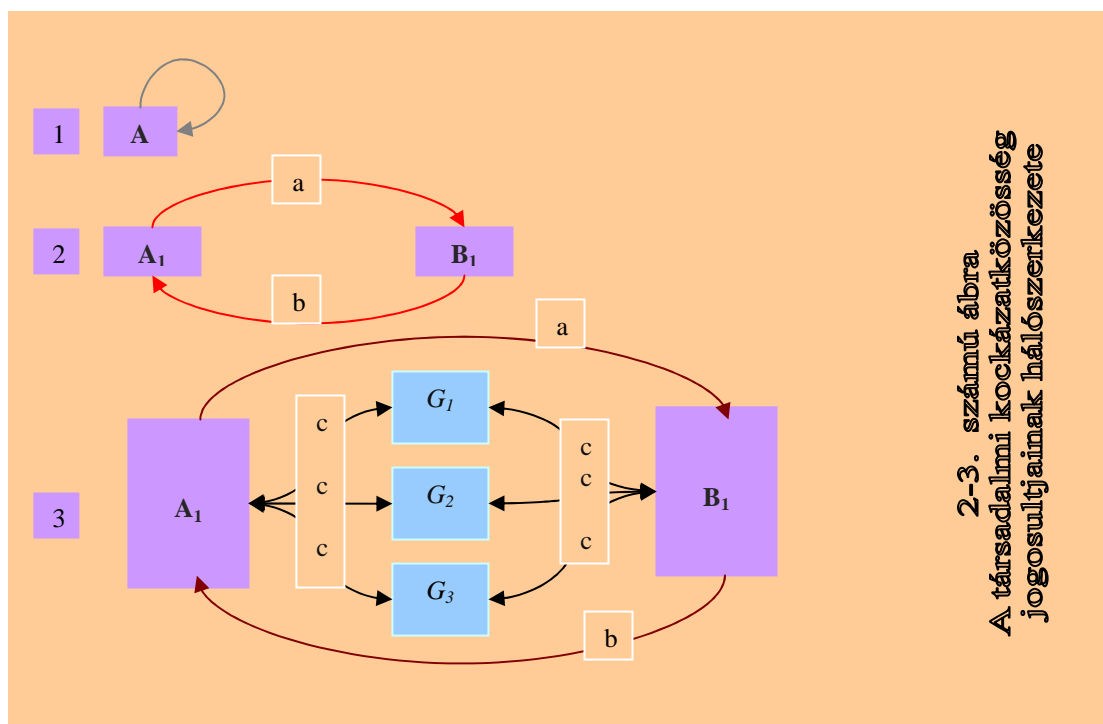
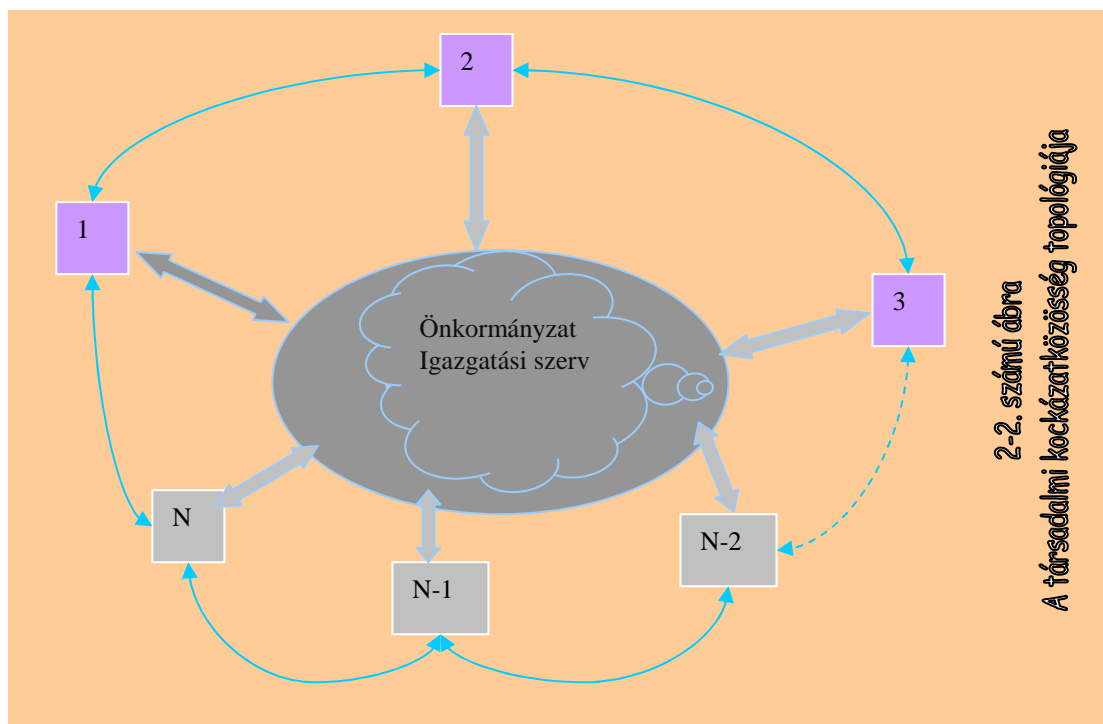
A társadalombiztosítás kockázatközössége, tagsága *ex lege* vagy megállapodás alapján keletkezik. Az *ex lege* tagság jogviszonyfüggő, de más kritériumok alapján is létrehozható.¹⁰⁵

Vizsgálódásunk elsődleges tárgyát, a kiinduló problémát a kockázatközösség társadalmi jellege képezi. Szociológiai szempontból a 'társadalmi' azt a módot jelöli, ahogyan a tagok egymással interakcióba lépnek. A kapcsolódás formáját a kockázatközösség topológiájának¹⁰⁶ nevezzük. Következésképpen társadalmi topológián azt a módot értjük, *ahogyan* a kockázatközösség tagjai egymással kapcsolatban állnak (statikus vagy *ex post* szemlélet), illetőleg a kockázatközösség működésekor-működtetésekor *ahogyan* egymáshoz kapcsolódnak (dinamikus szemléletmód vagy folyamatjellegű megközelítés).

A társadalombiztosításra jellemző legalapvetőbb kapcsolódási módokat stilizáltan a 2-2. és 2-3. ábrákon mutatjuk be.

¹⁰⁵ Németországban az elhelyezkedés feltétele a biztosítás megléte, azaz: biztosítotttnak kell lenni ahhoz, hogy adott személy munkát vállalhasson. Az *ex lege* tagság nem jogviszony alapján keletkezik, nem jogviszonyfüggő.

¹⁰⁶ Vö. BALOGH Gábor: Új társadalomelmélet: 2. Társadalmi topológia lehetősége a társadalomelmélet-alkotásban (2002, illetőleg előadás anyaga, 2003; *.ppt formátumban)

Értelmező megjegyzés: a nyilak a jogszerzők (biztosítottak) kapcsolatait, a kapcsolódások irányait és a jogosultságok transzferirányait mutatják. A kockázatközösség tagjai jellemzően

az igazgatási szervvel és az igazgatási szervben keresztül 'érintkeznek'.¹⁰⁷ Az érintkezés módjai (topológiai) a biztosított és a jogosult társadalmi státuszától függően alakulnak, ennek megfelelően különböző hálószerkezetet vehetnek fel.

A társadalombiztosításban a transzfer bizonyos ekvivalencia alapján valósul meg (vö. a nyíl irányát vagy irányait).

Jelölések: Az *A*, *B* és *N* betűkkel jelezzük a tagokat, illetőleg azon személyeket, akik részt vesznek a jogszerzésben (például *G* mint gyermek) vagy az intézmény fenntartásában. Számokkal, illetőleg az *N* vagy *N*-(szám) jellel látjuk el a társadalmi kockázatközösséget alkotó önálló entitásokat, akik topológiai relációban állva szerzett joguk erejéig jogosultságot transzferálhatnak (jogosultságot keletkeztethetnek közeli hozzátartozónak vagy örökíthetnek általuk megnevezett személyekre, örökösökre: vö. a, b, c). A nagybetűk és számok tehát a topológiai relációban elhelyezkedő egységek jelölései.

Az ábrákról látható, hogy a kockázatközösség tagjai a topológiai relációkban elhelyezkedő egységek.¹⁰⁸ Az egységek kétféleképpen ölthetnek társadalmi jelleget: közvetlen érintkezés (kapcsolódás), illetőleg 'közvetített jelenlét'¹⁰⁹ formájában. A közvetlen érintkezés tipikusabb helye a család, a személyes kapcsolat, a kifizetőhely, az igazgatási

¹⁰⁷ Részletesebben vö. BALOGH Gábor-SZŰCS László, 1998:36-38. oldalt a társadalombiztosítás jogviszonyairól.

¹⁰⁸ A 'topológiai relációban elhelyezkedő egységek' terminust (eredetileg Daniel BELL-től származik, 2001) általános értelemben használjuk. A kifejezést vonatkoztatjuk mindazokra, akik (amik) a társadalombiztosítás kockázatközösségét alkotják, függetlenül jogviszonyuk jellegétől és társadalombiztosítás kockázatközösségében elfoglalt státuszuktól, minőségüktől. Vö. BALOGH Gábor, 1996:119 skk. oldalak, illetőleg BALOGH Gábor-SZŰCS László, 1998:112. skk. oldalak.

¹⁰⁹ Klasszikus megközelítésben adottak tételezték fel vagy zavaró tényezőnek tekintették a közvetlen érintkezéstől eltérő kapcsolatfelvételi és kapcsolattartási módokat. A közvetlen érintkezés hiánya hátráltatta a társadalombiztosítás kialakulását és hatékony szervezeti működését. Vö.: BALOGH Gábor, 1996: 197. és 242. oldalak.

szerv ügyfélszolgálat. A topológia - bár a közvetlen kapcsolat létrehozásában is megjelenik - viszont ennél 'kevesebbet' tételez: olyan jelenlétet, amelyben a 'közvetlen érintkezés' másodlagos lehet, azaz: 'közvetített jelenlét.'

Jól prezentálják a topológia fontosságát a társadalombiztosításban az olyan tercier feltételek mint az igénybejelentés, a járulékebevallás formái, valamint egyéb formális kellékek (keresőképtelenség folytonosságának igazolására a „nyelv”), az ún. aktaszerűség és annak helyszíne, a területi illetékesség. Ezek prioritása háttérbe szorítja a 'társadalmi' hagyományos képzetét, s az 'artefaktumoknak', vagyis a mesterséges közvetítőknak (vények, iratok, okiratok, hálózat, internet stb.) tulajdonít jelentőséget. Ezáltal a közvetlen érintkezés, a személyes kapcsolat veszít jelentőségéből s átadja helyét a 'közvetített jelenlétnek', aminek nyomán

*a 'társadalmi' jelleg egyrészt topológiai relációként értelmezhető,
másképp a 'társadalmi' jelleg a topológiai reláció
technológiai struktúrája mintázza és közvetíti.¹¹⁰*

Az utóbbi kijelentés komoly kihívást jelent a hagyományos szociológiai megközelítés számára. Max Weber eredeti definíciója szerint ugyanis a cselekvők hozzák létre a társadalmat:

*„'Soziales' Handeln aber soll ein solches Handeln heißen, welches
seinem von dem oder den Handelnden gemeinten Sinn nach auf das
Verhalten anderer bezogen wird und daran in seinem Ablauf
orientiert ist.”¹¹¹*

¹¹⁰ Az 1990-es években végzett osztott mesterséges intelligencia-kutatások jelentős teret szentelnek az eredmények szociológiai szempontból történő interpretálásának. Már részben túlléptek a klasszikus felfogáson, amikor metaforákat használtak a „társadalmi” jelenségek adekvát leírására. A multiágens rendszerek a mesterséges szocialitás prototípusaiként nemcsak közvetítik, hanem mintázzák a társadalmat.

¹¹¹ In: Alfred SCHÜTZ, 1993:204. oldal.

(Szószerinti fordításban:

„Nevezzünk azonban 'társadalmi' cselekvésnek egy olyan cselekvést, amely a cselekvőtől vagy cselekvőktől szándékolt értelme szerint mások viselkedésére vonatkoztatódik és menetében ahhoz van irányítva.”)

M. Weber számára egyértelmű volt:

- csak „*ein menschliches Verhalten*” (*emberi viselkedés* – Kiem.: BG.) minősülhet cselekvésnek.
- Hagyományos felfogásban a cselekvők nem gépek vagy mesterséges ágensek.
- Gépek, mesterséges intelligenciával rendelkező ágensek (multi-ágensek) nem képesek társadalmi cselekvésre.

Következésképpen a topológiai reláció technológiai struktúrája nem társadalmi, legfeljebb közvetítheti a társadalmi jelleget.

A társadalmi topológia segítségével tehát túllépünk a hagyományos közelítésmódon. A társadalmi jelleg megragadására olyan közelítésmódot használunk, amely a társadalmi kockázatközösség

- alkalmazkodóképességét és interaktivitását (virtuális struktúráját), illetőleg
- fizikai, térbeli, földrajzi szerkezetét (testületi-területi formáját)

folyamatában képes strukturálni.

Más szavakkal: bár a későbbiekben is használt szemlélet- vagy megközelítésmód teljesíti a 'társadalmi' weberi értelemben vett kritériumait, valójában túlmutat rajtuk: a topológiai eljárás társadalmi jelleget nem csak nem-társadalmi eszközök¹¹² beiktatásával hoz létre, hanem társadalmi technológiai struktúrával, illetőleg multiágensekkel

¹¹² Posztszociális eszközök társadalmi vagy viszonylétesítő tulajdonságaira vonatkozóan vö.: Philipp HERDER-DORNEICH, 1977:577-597. oldal (vények), Bruno LATOUR, 1995: 189-194. oldal (nem-emberi dolgok), BALOGH Gábor, 1999:94. skk. oldal, BALOGH Gábor, 2002b.

mintáz meg. Ezek a sajátosságok például egy közösségi cselekvés és választás esetén, illetőleg egy másként strukturált disztribúciós (MSD-)modell kiépítésekor a hagyományoshoz képest jelentős változásokhoz vezetnek (lásd 3. Fejezet).

2.2.2. Kockázatközösség szociológiai definiálása infokommunikációs megközelítésben

Felvetett problémánk még világosabbá válik, ha – ránézésre ártalmatlannak tűnő - újszerű megközelítésben a kockázatközösség szociológiai definiálására törekszünk. Etimológiailag a kockázatközösség két komponensre vezethető vissza: a kockázat és a közösség fogalmakra. Egybeírva viszont önálló entitássá válik és önálló értelmet kap. Mint önálló entitást strukturálhatjuk: *kockázatközösségre* és *kockázatközösségre*.

A *kockázatközösség* társadalmi képződmény, amelyet azok a személyek alkotnak, akik társadalombiztosítás által elismert kockázatoknak vannak kitéve.¹¹³ Az elismert kockázatokat a *BEFI*-struktúra *E* ellátások komponense tartalmazza (például egészségkockázat, nyugdíjkockázat).¹¹⁴ Ennélfogva a kockázatközösség előtagja a kockázatok azon fajtáit foglalja magában, amelyek a társadalombiztosítás funkcionálítása szempontjából meghatározóak. A relevanciát az 'ellátások' mint önálló intézmények (intézményesülések) tartják fenn.

Tehát nem a társadalombiztosítás mint makrointézmény, de még a biztosítási kötelezettség, a finanszírozás, illetőleg az igazgatás sem. A

¹¹³ A kockázatközösség etimológiailag nem feltétlenül személyekre vonatkoztatható. Erre példaként a kockázatszerkezet kiegyenlítése vagy a biztosíthatóság biztosításmatematikai kritériumai (feltételei) említhetők. Ezekben az esetekben a kockázat dologi vagy tárgyi jelenség, viszont a közösség általános szokás szerint személyekkel hozható összefüggésbe. Jelen disszertációban az általános fel fogást követve személyekre vonatkoztatjuk.

¹¹⁴ Részletesebben lásd BALOGH Gábor, 1996; 2001: 9. fejezet 1. pont. A BEFI-struktúra azt a szerkezetet prezentálja, amely a világ valamennyi társadalombiztosítását jellemzi: B – biztosítottak, E – ellátások (=elismert kockázatok), F – finanszírozás és I – igazgatás (tág értelemben vett adminisztráció, szervezet, igazgatási szerv).

biztosítási kötelezettség a tagsági viszony létesítése és fennállása szempontjából, a finanszírozási előírások a jogosultságok és működés vonatkozásában, az igazgatás pedig a szervezeti keret (személyi és tárgyi dimenzió) miatt bír jelentőséggel: önállóan vagy együttvéve egyik strukturális komponens sem rendelkezik közvetlen kockázatrelevanciával.

Felfogásunk szerint a kockázatközösség második komponense szociológiai entitás. Miként Paul Spicker szociálpolitikai szempontokat is figyelembe vevő körülírása tartalmazza:

„a community might be seen as a social network which comes about through a set of interactions between people; this does not have to be geographical ... Welfare systems in Europe often depend heavily on this kind of community, or 'solidarity', which offers the opportunity to use existing social network as a basis for developing mutually supportive arrangements.”¹¹⁵

[A közösség társadalmi kapcsolathálónak tekinthető, amelyet emberek közötti interakciók hoznak létre; az interakciók nem szükségszerűen térbeliek. ... Az európai jóléti rendszerek gyakran erősen függnek ilyen jellegű közösségtől, vagy olyan 'szolidaritástól', amely lehetővé teszi, hogy meglevő társadalmi kapcsolathálót alapként használjanak kölcsönös segélyező rendszerek kifejlesztéséhez.]

Említett definíciós jellemzők figyelembe vételével a társadalmi kockázatközösséget szociológiai szempontból úgy foghatjuk föl, mint egymással kapcsolatban álló tagok hálószerkezetét elismert kockázatok fölött értelmezve. Ez a hálószerkezet egyrészt virtuális, vagyis: logikai kontrollszerkezet, másrészt fizikai-térbeli alakzat. A tagok hálószerkezete általánosságban a társadalombiztosítás topológiáját,

¹¹⁵ Paul SPICKER, 1995:23. oldal.

más szóval: a társadalmi kockázatközösség fizikai és logikai felépítését (strukturális összefüggéseit) mutatja.

Ezzel a megközelítésünkkel túlléptünk a társadalmi jelenség hagyományos konstruktivista elméletén.¹¹⁶ Részben posztkonstruktivista fel fogást követünk, amikor azt állítjuk, hogy

- a kockázatközösség társadalmisága a tagok topológiai relációját (viszonyrendjét) jelenti a társadalombiztosítás által elismert kockázatokon értelmezve,
- a társadalmi kockázatközösség pedig a tagok topológiai relációt alkotó kockázatközösségeként fogható fel, illetőleg
- a társadalombiztosítás kockázatközössége mint a tagok topológiai relációt alkotó entitása válik társadalmi cselekvővé.

A posztkonstruktivista megközelítésmód hozadéka, hogy a topológia módszer általánosításával a társadalmi kockázatközösségnek mind társadalmi jellege, mind kockázatközösségi volta, mind a társadalmi kockázatközösség mint önálló entitás másként strukturált vizsgálatnak vethető alá.

2.3. Endogén és exogén tényezők a közösségi cselekvésben

A társadalombiztosítás tagjai jogokat és kötelezettségeket szereznek. Községi cselekvésük ebben a környezetben realizálódik.

A társadalmi kockázatközösség cselekvése intézményesített és közöségi. A közöségi cselekvés normavezérelt. Normavezérelt és/mert társadalmi. A tag mindig egy közöség tagjaként a közöségben érvényes normák szerint cselekszik. A normáknak érvényességük van,

¹¹⁶ A konstruktivista megközelítés jeles képviselője, Maturana (1982) konstruktivista társadalomelméletet alkotott a folyamatok alábbi specifikálásával:

- magyarázatra szoruló jelenség megfigyelése,
- determinisztikus rendszer keretében a megfigyelttel izomorf jelenség produkálása (hipotézis megfogalmazása),
- a folyamat generálása úgy, hogy a hipotézisnek megfelelően kapjunk eredményt,
- az így módon előidézett társadalmi megfigyelése.

ezért a közösség valamennyi tagja elvárhatja a másiktól, hogy adott helyzetben a normáknak megfelelően viselkedjék. Normavezérelt cselekvés tehát nem egy elvileg magányos cselekvő viselkedéséről szól, akinek környezetében más cselekvők is találhatók, hanem azt jelenti, hogy a cselekvő egy közösség tagjaként cselekvését a közös értékekhez (normákhoz) igazítja.

Közösségi cselekvés esetén a cselekvés lefolyását endogén és exogén tényezők alakítják. Az endogén tényezők biztosításimmanensek, az exogén tényezők pedig azokat a jellemzőket foglalják magukban, amelyek kívülről befolyásolják a közösségi cselekvést és annak kimenetelét.

2.3.1. Biztosításimmanens tényezők

Értekezésünkben endogén tényezőknek nevezzük azokat a tényezőket, amelyek a társadalmi kockázatközösség, illetőleg a társadalombiztosítás mint intézmény funkcionalitását hivatottak biztosításimmanens módon fenntartani. Ezek a tényezők – modernebb felfogásban - a topológiai relációkban elhelyezkedő egységek célirányos cselekvési módzatait belülről orientáló formális feltételek, amelyek rendszer-specifikusan épülnek a társadalombiztosítás adott szerkezeti rendszerébe és működtetik azt. Ezek idézik elő adott intézmény belső 'identitását', kompetenciáit és biztosítják (garantálják) integritását.

A közösségi cselekvés legfontosabb biztosításimmanens tényezői alkotják és tartják fenn a BEFI- struktúrát, s magát a társadalombiztosítást mint intézményt.

Biztosításimmanens tényezők közé számítanak mindenekelőtt a rendszerbeli *strukturális korlátok*, intézmény-releváns cselekvési *szabályszerűségek*, amelyek intézményekként meghatározzák a kockázatkö-

zösség tagjainak mozgásterét, mozgásformáját és egymáshoz való viszonyát. Továbbá közéjük tartoznak a *jogosultságok és kötelezettségek*.

Másrészről a biztosításimmanens tényezők *restrikciók*, amelyek mintegy keretül szolgálnak a kockázatközösségi tagok cselekvéseihez: szabályszerűvé és racionálissá (kiszámíthatóvá és tervszerűvé) teszik a cselekvők viselkedését. A restrikciók miatt válik tervezhetővé adott intézmény működése.

2.3.2. Exogén tényezők

Az endogén tényezőkkel szemben a közösségi cselekvés exogén tényezői közé sorolandók azok a tényezők, amelyeket a társadalombiztosítás rendszerimmanens módon nem internalizált, saját intézményként nem épített belső rendszerébe. Ezek a tényezők továbbra is külsőleg hatnak adott intézmény működésére.

Az exogén tényezőket a társadalombiztosítási szakirodalom másodlagos kockázatoknak vagy externáliáknak tekinti. Leggyakoribb másodlagos kockázatok a viselkedési kockázatok, jövedelem-színvonal, kockázatvállalási hajlam, beállítódás stb.

Az exogén tényezők fokozott kockázatot jelentenek a rendszer számára. A fokozott kockázat a kontrollálhatóság problematikájára vezethető vissza: a másodlagos kockázatok nem kontrollált vagy nem-kontrollálható tulajdonságokkal rendelkeznek.

Tehát e tekintetben nem az jelenti a problémát, hogy adott esemény, történés pozitív vagy negatív kimenetet egyaránt felvehet, hanem az, hogy adott esemény (történés) kimenete azért bizonytalan, mert a cselekvő – információs hiányosságok miatt - nem képes az eseményt teljesen kontrollálni, ellenőrzése alatt tartani vagy megfelelő módon an-

ticipálni. Más szóval: cselekvéskor a cselekvő nem rendelkezik tökéletes és teljes információval, aminek következtében „veszteség” éri. Az exogén tényezők miatt olyan költségek merülnek fel, amelyek jelentősen befolyásolhatják a rendszer vagy intézmény gazdaságos működését. Legismertebb költségek közé sorolhatók a tranzakciós költségek, a megbízási költségek, az opportunizmus költségei, az 'elmaradt nyereség' stb.¹¹⁷

Ahhoz, hogy az exogén tényezők által felmerülő költségeket vissza lehessen szorítani, javítani kell a kontrollmechanizmust. A kontrollmechanizmus erősségétől függően csökkennek az exogén tényezőkre visszavezethető kockázatok, illetőleg alacsonyan tartható az ilyen típusú bizonytalan esemény bekövetkezésének valószínűsége. A kockázatsökkentés következményalapú és eredményorientált közösségi cselekvést (fellépést) igényel.

2.4. A közösségi cselekvés modellezése

A közösségi cselekvés elméleti-módszertani modellezéséhez az ember-gép paradigmából, majd annak axiomatikus-strukturális modelljéből indulunk ki. Ezt követően alkotjuk meg a közösségi cselekvés modelljét.

2.4.1. A közösségicselekvési-modell megalkotásának technikája

A modellezés érdekében osszuk tárgyalandó területünket - az ember-gép paradigmának megfelelően - két részre. Az információs és kommunikációs társadalom modelljét¹¹⁸ figyelembe véve tekintsük a kockázatközösséget egy többszintű többszereplős rendszernek, amelynek infrastrukturális szintjén technikai, illetőleg multiágens rendszerek

¹¹⁷ Vö. 1-2. táblázat. *Viselkedési kockázatok összehasonlítása* Hatékonyság kritériuma rovatot.

találhatók.¹¹⁹ A technikai rendszer részben az ember tudása által létrehozott ártefaktumok „hardverjét”, műszaki vázát foglalja magában. A „hardverösszetevők és jellemzők” tárgyalása alapvetően az informatika feladatát képezi, modellezésük meghaladja jelen értekezés tárgyát.

A technikai rendszer jelentésének másik fordulata viszont nemcsak gépi (mechanikai) elemeket, hanem a közösségi cselekvés modellezésére alkalmas komponenseket is tartalmaz. Ezek a technikai rendszer-elemek¹²⁰ biztosítják a kockázatközösség tagjai számára az affiliáció, valamint a jogosultságok és a működés szempontjából nélkülözhetetlen komponenseket ahhoz, hogy a kockázatközösség fennálljon és működjön. Az infrastrukturális rendszernek ezt a részhalmazát olyan tulajdonságokkal rendelkező rendszerelemek alkotják, amelyek egymástól el tudnak különülni, önállóak és más ágensekkel interakciót (‘kölcönhatást’) képesek előidézni. Metaforát használva: „élő” ágenseknek tekinthetők, szakkifejezéssel: multiágens rendszerek.

2.4.2. Modellaxiómák

A közösségi cselekvés modelljének megalkotásához az első lépést a modellaxiómák leírásával tesszük meg. Modellaxiómáknak nevezzük az olyan állításokat, amelyek feltételei annak, hogy a közösségi cselekvéshez szükséges koordináció a tagok, valamint az egyes cselekvések között létrejöjjön, illetőleg – szükség esetén - a cselekvés tartamára a kooperáció megvalósuljon.

A modellaxiómák megalkotásához fontos kritérium, hogy a közösségi cselekvésben

- egymástól jogilag független, ugyanakkor egymással horizontális kapcsolatban álló alanyok vesznek részt, akik számára

¹¹⁸ Vö. BALOGH Gábor, 2002a, illetőleg *eVilág* 2002/3. szám.

¹¹⁹ Vö. TATAI Gábor: *Ágensek és multi-ágens rendszerek*. In: FUTÓ Iván (Szerk.): 1999:709-754. oldal.

¹²⁰ Ezeknek a technikai rendszerelemeknek a hibás működése vagy hiánya a kockázatközösség funkcionalitását veszélyezteti.

- a közösség a kooperáció és az ellenőrzés alakzataként jelenik meg.

E kettős kritérium axiomatikus egységei a következők:

a) A társadalombiztosítás kockázatközössége többszereplős. Az egyes szereplők egymástól jogi szempontból függetlenek. Jellemzően nincsenek közvetlen és állandó személyes kapcsolatban egymással. Kapcsolat csak akkor jön létre adott személy és egy másik szereplő (például a kockázatközösség) között, ha olyan kockázat következik be, amely reakciót kíván a másik fél részéről.

A modellalkotáshoz *első axiómánk* tehát, hogy

a személyek közötti kapcsolat szituatív és eseti.

b) Mindegyik személy jogviszonya önállóan áll fenn és önállóan bírálható el. Ez azt jelenti, hogy módszertani szempontból a rendszer individualista alapokon nyugszik, a személyek nem állnak egymással hatalmi (például alá-fölérendeltségi) viszonyban, kapcsolatuk helyzeti, eseti és *ex lege* egyenrangú.

Ezért a kockázatközösségi cselekvés modelljének *második axiómája* a következőképpen hangzik:

az egyes személyek között a kapcsolat horizontális.

c) Ha a jogilag önálló személyek közötti horizontális kapcsolat azonos vagy hasonló helyzetekben és esetekben ugyanúgy vagy hasonlóan ismétlődik, azonos alakzatok (izomorfizmusok) keletkeznek.

A modell *harmadik axiómája*:

az egyes személyek ismétlődő horizontális kapcsolatai izomorfizmusoknak (azonos alakzatoknak) tekintendők.

d) Az egyes alakzatok egymástól különböznek, önálló jellemzőkkel rendelkeznek. Az alakzatok egymáshoz viszonyított különbözőségei halmazt alkotnak.

Negyedik axióma:

a horizontális kapcsolatokon alapuló alakzatok halmazt alkotnak.

e) Adott halmaz jellemzői az adott halmaz struktúráját jelenítik meg. A struktúráknak adott halmazban érvényességük van.

Ebből adódik a modell *ötödik axiómája*:

a személyek közötti kapcsolatok struktúrát alkotnak.

f) Ez azt jelenti, hogy a kapcsolattal szemben elvárások (várakozások) fogalmazhatók meg. Elvárásként fogalmazható meg a másikkal szemben, hogy a másik fél adott szituációba kerülve és adott esetben a struktúrájának megfelelő viselkedést (cselekvést) tanúsítson.

Hatodik axióma:

Adott személyek közötti kapcsolatok

a várakozásoknak és struktúrájának megfelelő viselkedést idéznek elő.

A várakozásoknak megfelelő viselkedés

ex lege kikényszeríthető vagy önként vállalható.

g) Módszertani szempontból a struktúrát alkotó tagok (egységek) közötti kapcsolatok a kockázatközösség szerveződési elvének minősülnek, a kapcsolódások alakzatai pedig strukturális rendszerként értelmezhetők.

Ebből következik a *hetedik axióma*:

a kockázatközösség koordinációs és kontrollmechanizmusnak

tekinthető, illetőleg

koordinációs- és kontrollmechanizmusként funkcionál.

A kockázatközösség levezetett axiómáiból logikailag következik, hogy *a közösségi cselekvés egyenértékű a tagok koordinációs és kontrollmechanizmusként funkcionáló cselekvésével.*

2.4.3. A közösségi cselekvés strukturális modellje

A közösségi cselekvés strukturális modelljét az utóbbi időket jellemző paradigmaváltásra építjük. Az információs és kommunikációs technológiák elterjedésével az alkalmazás terén komoly változások következtek be. A változások lényegesen átírják a – hagyományos értelemben vett - közösségi cselekvésnek és magának a társadalombiztosításnak az intézményi rendszerét (vö. 2.2. alfejezet, illetőleg az 1. Melléklet).

A paradigmaváltás az ember-gép (*továbbiakban: EG*) kapcsolatra alapozódik. Az utóbbi évek mesterségesintelligencia-kutatásai oldották az EG-kapcsolatot korábban jellemző feszültségeket, amikor multiágens rendszerekkel és az osztott mesterséges intelligencia alkalmazási lehetőségeivel foglalkoztak. Modellezésünk szempontjából a mesterségesintelligencia-kutatások és multiágens rendszerek azért fontosak, mert bizonyos értelemben az emberi társadalmakéhoz hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek és írhatók le, amennyiben funkcionalitásukban többé-kevésbé célirányos cselekvések és társadalmi jelenségek szintjei mutathatók ki.¹²¹

Mindezek figyelembe vételével a társadalombiztosítás három fázisra strukturálható: egy input, egy közösségi cselekvés és egy output fázisra. Az *input*fázisban kapja az adottságokat (törvényi kötöttségeket, exogén tényezőket, mozgásteret). Az *output*fázis a társadalombiztosítás közösségi cselekvése által kibocsátott hatásokat foglalja magában, amelyek befolyásolják azt a környezetet, amelyben a társadalombiztosítás található és a közösségi cselekvés zajlik. A közösségi cselekvés a *középső* fázis, amelynek alanyai természetes személyek és mesterséges ágensek (multiágensek).

¹²¹ A multiágens rendszerek, illetőleg az osztott mesterséges intelligencia társadalmi metaforáival foglalkozók, valamint a mesterséges társadalmak létrehozásának lehetőségét kutatók köztes helyet foglalnak el a szociológia és az informatika között, ami miatt ezt a területet többen „szocionikának” is nevezik

2-4. ábra. Szerkezeti összetevők

A második fejezetben előzményekként leírt jellemzők és tulajdonságok alapján – a strukturálás szempontjából – a közösségi cselekvés hármas EG-paradigmás szerkezete különíthető el:

- a közösségi cselekvés koalíció jellegű;
- a közösségi cselekvés szervezeti jellegű és
- a közösségi cselekvés intézményjellegű.

1. *Koalíció jellegű* közösségi cselekvés alatt azt értjük, hogy azonos vagy hasonló státuszú személyek horizontális kapcsolódásai nyomán olyan alakzat formálódik, amely képes egységakarat megjelenítésére és kifejezésére. A koalíció tagjai vállalják, hogy ennek az egységakaratnak megfelelően cselekszenek. A koalíció jellemzője, hogy bármely tagjának cselekvése befolyásolni tudja a koalíció milyenségét, működését és eredményét. Ezért a vállalás érvényessége politikadeterminált: *ex lege* vagy megállapodás alapján valósul meg. A vállalás megsértőit a közösség szankcionálja. A koalíció jogosultságokat (jogosítványokat) és kötelezettségeket keletkeztet mind befelé, mind kifelé. Emiatt mondhatjuk, hogy a koalíció jogképes. A közösségi

cselekvés alapjellemzője: jogképes viszonyok halmazaként áll elő, más szóval – a jogképesség.

2. A közösségi cselekvés strukturális jegye a *szervezeti jelleg*. A szervezet alakzat, amely kompetenciaszinteket hoz létre (tartalmaz). A kompetenciák strukturális egységelemek, amelyek hálózata alkotja és működteti a közösségi cselekvést. Azonos tulajdonságú és típusú kompetenciák azonos kompetenciaszinthez tartoznak. A közösségi cselekvés esetében több kompetenciaszintet különíthetünk el. Legjellemzőbb közösségi cselekvést befolyásoló és szervezeti jellegű kompetenciaszintek a képvisleti, a társadalmi, a közösségi és a gazdasági kompetenciaszintek. A kompetenciaszintek hálózata a közösségi cselekvésnek virtuális jelleget ad. - A közösségi cselekvés alanyai a kompetenciaszinteknek megfelelően különíthetők el és részesei a társadalmi kockázatközösségnek (vö. 2-2. ábra). A képvisleti kompetencia az igazgatási szervet illeti meg; a társadalmi kompetencia a kockázatközösség társadalmiságát (a kockázatközösség mint társadalmi szervezet), a közösségi kompetencia a kockázatközösség integrációját és a gazdasági kompetencia a kockázatközösség gazdasági alanyiságát fejezi ki.
3. A közösségi cselekvés *intézményjellege* egyrészt a cselekvés intézményi relevanciájára, másrészt a kooperáció intézményesített formájára, harmadrészt pedig a cselekvés közösségi jellegére vonatkozik. *Egyrészt*: a társadalombiztosítás mint intézmény adott helyzetek és esetek konstrukciója. A cselekvések relevanciája helyzeti és eseti, amely a társadalombiztosításban intézményesül. A cselekvések a társadalombiztosításban intézményi relevanciával rendelkeznek *Másrészt*: a cselekvések normák és szabályok szerint mennek végbe. Alakzatuk a kooperáció, a kockázatközösség tagjainak együttműködése. Emiatt a közössé-

gi cselekvés a kooperáció intézményesített formájaként fogható fel. *Harmadrészt:* a kockázatközösség tagjai nemcsak cselekvési mintázatokat alakítanak ki egy kooperáción belül, hanem viszonyrendet alkotnak, és kapcsolatháló formájában intézményesülnek. A kapcsolatháló tagjai egyrészt természetes személyek, másrészt technikai (technológiai) ágensek, amelyek egységes intézménnyé formálódnak. Következésképpen a közösségi cselekvés mesterséges és természetes személyek kapcsolathálójaként intézményesül.

Kitérő

A közösségi cselekvés strukturális modelljében fontos szempontként veendő számításban, hogy egy közösségre – amennyiben a közösséget és a csoportot szinonim fogalomként használjuk - érvényes és alkalmazandó a „telítettség” törvénye (vö. J. L. Moreno). A „telítettség” törvénye kimondja, hogy

- a csoport szükségszerűen alcsoportokra bomlik, ha létszáma meghalad bizonyos határértéket (méret nagyság);
- „ha a csoport bizonyos szempontból nem egynemű (vagyis heterogén), feltehető, hogy abban az esetben, ha a csoportban kisebbségben levő tagok száma túlmegy bizonyos ponton, a csoport mindkét része kezdi magát ugyanazon egység két önálló összetevőjének tekinteni” s bekövetkezik szociometrikus elkülönülésük, vagyis a csoportosztódás.¹²²

Minél kisebb a csoportlétszám, annál kevesebb a lehetséges kapcsolatok száma és annál nagyobb fokú integráció érhető el. A szociometriai vizsgálatok szerint az I integrációt alkotók létszáma, illetőleg a P társas preferált kapcsolatok száma „egyszerűbb esetekben” a következőképpen alakul:

$$2 - (1) \quad I = P = \frac{n(n-1)}{2},$$

illetőleg ha a P társas preferált kapcsolatok lehetséges kombinációinak számát is figyelembe vesszük:

$$2 - (2) \quad P = \frac{(3^n - 2^{n+1}) + 1}{2},$$

ahol: n – kapcsolatban résztvevők létszáma.

¹²² Miroslav PETRUSEK, 1972:324. skk. oldalak.

3. FEJEZET

KOLLEKTÍV DÖNTÉS

Eddigi vizsgálódásainkban a szociológiai magyarázó modell három problémahalmazára összpontosítottunk. A társadalmi helyzetből kiindulva a cselekvés, a 'logika', valamint a racionalitás problematikájára. A magyarázó modellt a döntési (választási) mechanizmus teszi teljessé, amely nyomán az egyéni cselekvések közösségi döntésekké válnak és végül társadalombiztosítás formájában intézményesülnek.

3. Kollektív döntés a társadalombiztosításban

Az értekezés *1. Fejezete* az RDE alapján mutatta be a társadalombiztosítás individualisztikus modelljét, amelyre az elméletalkotáshoz van szükség. A prezentáció a szituációs logika cselekvési feltételei között tárgyalja a cselekvő céljait és preferenciáit, és végkövetkeztetésként megállapítja, hogy

- gyakran nem lehetséges haszonmaximalizálás,
- a preferenciastruktúrák változhatnak, 'tudatlanság' vagy külső hatások miatt módosulhatnak;
- a várakozásokat gyakran bizonytalanság vagy kockázat jellemzi.

A közösségi cselekvés formális alakzatára koncentráló *2. Fejezetben* elsődlegesen azt kívántuk bemutatni, hogy a viselkedéseméleti megközelítések közül a közösségi cselekvés valójában a kockázatközösségi tagok - elismert kockázathalmazon értelmezett - intézményi vagy intézményesített cselekvése.

Az értekezés előző fejezeteiben komoly hangsúlyt fektettünk még a társadalombiztosítás intézményi funkcionalitásának megvilágítására.

Ezért gyakran átléptük a döntéselméletek individualista megközelítésmódjainak kereteit:

- nem csak mikrointézményeket (intézményesüléseket) tárgyaltunk, hanem alapjában véve a társadalombiztosítás mint makrointézmény képezte értekezésünk tárgyát;
- különösen a közösségi cselekvés tárgyalásakor gyakran szándékosan eltekintettünk (vagy figyelmen kívül hagytuk) az intézmény szerződéselméleti elemzésétől;
- nem a tranzakcióra összpontosítva, hanem tulajdonjogok (= jogosultságok) rendszerének segítségével értelmeztük és foglalkoztunk a makrointézmény sajátos cselekvési és biztonsági minthaival.

Mindezt annak tudatában tettük, hogy társadalombiztosítás működése és funkcionalitása szempontjából valójában nem a piac, a csere vagy a hierarchia a legfontosabb intézményesülés, hanem a jogosultságok, szabályok, valamint a viselkedési- és strukturális összefüggések (például alakzatok mint stratégiai cselekvések, intézményi következmények, bizalmi kapcsolatok stb.).

3.1. A kollektív döntés lehetősége a társadalombiztosításban

A társadalombiztosítás mint makrointézmény rendszerimmanens tárgyalása során – mintegy vezérfonalként - feltételeztük, hogy

- létezik társadalmi kockázathalmaz, amely politikai cselekvést igényel.
- A politikai cselekvés során nemcsak az egyéni, hanem a lehetséges jövőbeni eredményeket is figyelembe kell venni.
- A politikai cselekvés résztvevői érdekeik és „a világ lehetséges jövőbeli állapotaira értelmezett” preferenciák alapján koordinálják viselkedésüket és együttműködnek.
- A koordinációt és kooperációt a 'politikai' közösség preferenciáinak megfelelő szabályok és intézmények kanalizálják.
- Szabályok és intézmények garantálják a 'nyereményeket', a jogosultságokat.

Mindezek a makrointézményi rendszerjellemzők szervesen épülnek a társadalombiztosítás és a kollektív döntés alapidimenzióiba.

3.1.1. A választási lehetőség alapidimenziói

A kollektív döntés szempontjából a társadalombiztosítás funkcionálisát meghatározó alapidimenziók: a) a kockázat, b) a participáció, c) a koordináció és d) a kooperáció. Döntéelméleti szempontból a *kockázat* típus- és megfigyelhetőségi bizonytalanságként, mindenekelőtt információval, információeloszlással összefüggő problémaként merül fel, a *participáció* a tagok státusz- és identitáskonvizitenciája vonatkozásában releváns, a *koordináció* az inkonzisztenciák megszüntetése terén, valamint a funkcióképeség fenntartása és javítása érdekében nélkülözhetetlen. A tagok között – magasabb szinten - kooperáció válsul meg. A *kooperáció* feltételezi a résztvevők α) koordinációját, továbbá hogy β) valamennyien közös cél elérésére törekednek és γ) tevékenységüket ennek érdekében összehangolják.

Az alapidimenziók közül a kockázatközösség választási¹²³ lehetőségét a koordináció biztosítja. A tulajdonképpen értelemben vett kollektív döntés a koordinációs opcióktól (formáktól és módoktól) függ.¹²⁴

A koordináció célok, cselekvések, cselekvők, erőforrások és kölcsönös függőségek sajátos elrendezéséből áll. Jelentősége a kollektív döntés során abban mutatkozik meg, hogy eredményeként a cselekvések (a feladatok) megvalósítása szinkronizáltan, a célokkal összhangban történik.

¹²³ Az egyértelműség kedvéért: a kollektív döntés és a koordináció elhatárolása nem annyira elemei alapján, hanem folyamatában indokolt. Ugyanis mindkét intézményesülés tartalmaz célokat, cselekvéseket, cselekvőket. Kollektív döntés esetén választási lehetőségek, koordináció esetén erőforrások és interdependenciák merülnek fel. Folyamatszinten viszont a kollektív döntés jellemzője az alternatívák állítása, azok értékelése és konkrét döntéshozatal, a koordinációt pedig célkitűzések, feladattelepítések, cselekvések összhangjának megteremtése jellemzi.

¹²⁴ Az RDE alkalmas volt annak bemutatására, hogy a társadalmi koordináció és kooperáció *egyik* lehetséges típusa a csere és a piac. Egy többszereplős döntési modellben vannak *más* koordinációs mechanizmusok is, például a szervezeti hierarchia, tekintély, megállapodások, hatalom és koalíció alakítása.

Kollektív döntés során a kitűzött célok¹²⁵ elérésének összehangolt tevékenységek (koordinált cselekvések) az előfeltétele. A tevékenységek összehangolása cselekvési művelet, pontosabban: maga a koordináció olyan folyamat, amelyben a cselekvések összehangolása megvalósul. A művelet sajátos struktúrát kíván: elvárásként fogalmazódik meg, hogy a cselekvés és a művelet strukturálisan adekvát és konzisztens legyen a társadalombiztosítás funkcionalitásával.

Ha a koordináció a társadalombiztosítás funkcionalitásának megfelelő struktúraként létezik és működik, a strukturális egységek kapcsolódásai formálisan a kollektív döntés strukturális modelljét eredményezik. Minthogy a kollektív döntés alapegységei a topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek, ezen axiomatikus egységek többszereplős modellként a strukturális modellnek feleltethetők meg és az axiomatikus egységek - éppen topológiai helyzetük miatt - viselkedéseiket (identitásukat) a kívánt cél elérésére vonatkoztatják és folyamatban ahhoz igazítják. Ezáltal a topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek tevékenységüket (cselekvésüket) nemcsak koordináltan végzik, hanem az megfelel a kollektív döntés kritériumainak is.

Más megfogalmazásban: éppen a kollektív döntés előfeltételezi, hogy a topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek közös preferenciastruktúrát hozzanak létre, amely megfelel az elérendő célnak (vö. lefedí a társadalombiztosítás funkcionalitását), illetőleg az egyes axiomatikus egységek identitásukat az így megalkotott preferenciastruktúrával konzisztens módon alakítsák ki.

Mindezek nyomán a *társadalombiztosítás* közösségi (intézményi) döntéelméleti szempontból részvételi kötelezettségen alapuló *koordinációs mechanizmus*nak minősül *elismert kockázathalmazon értelmezve*,

¹²⁵ A kitűzött cél preferenciaként is felfogható. Abban az esetben, ha nem okoz értelmezési zavart, a továbbiakban a kitűzött célokat és a preferenciákat szinonim (vagy helyettesítő) fogalomként használjuk.

amelynek funkcionalitását topológiai relációkban elhelyezkedő axiomatikus egységek kapcsolódásai tartják fenn és működtetik.

3.1.2. A kollektív döntés konzisztencia és adekvát jellege

Felfogásunk szerint a kollektív döntés részvételen alapuló koordinációs tevékenység vagy koordinációs tevékenység eredménye,¹²⁶ melynek magasabb szintjén kooperáció érvényesül (vö. 3-1. ábra). Az elmélet mindegyik résztvevőnek saját identitást és preferenciát tételez. Következésképpen a modellben az integráció résztvevőinek számával egyező identitással lehet számolni. Hasonlóképpen a kockázatközösség tagjainak kapcsolatai, illetőleg a cselekvések¹²⁷ halmazt alkotnak és preferenciastruktúrába rendezhetők.

1. Egy többszereplős döntéseméleti modell feltételezi, hogy a preferenciáknak és identitásoknak megfelelően hoznak döntéseket az érintettek. A társadalombiztosítás intézményi döntéseméleti megközelítésében a preferenciák adottak: a célok (eredmények) törvények, rendeletek (*továbbiakban*: intézményi diszpozíciók) formájában politika által meghatározottak. Ez azt jelenti, hogy a preferenciák mint célkitűzések közösek, beazonosításukon kívül a racionális eljárás nem kíván egyebet. A személyiségnek a preferenciákkal konzisztensnek kell lenni.

Mindezekre tekintettel intézményi szinten az identitások és preferenciák között adekvátság és konzisztencia vélelmezhető. A koordináció során mindkét követelmény teljesül: a megfelelés a szabálykövetés

¹²⁶ Ha a társadalombiztosítás részvételi kötelezettségen alapuló koordinációs tevékenység, akkor a társadalombiztosítást folyamatmodellként közelítjük meg. Ha a társadalombiztosítást koordinációs tevékenység eredményének tekintjük, akkor állapotmodellként értelmezzük.

¹²⁷ A kockázatközösség tagjainak kapcsolatai kifejezés adott kockázat megszüntetésére kialakított vagy használatos kapcsolatrendszert (például beteg-orvos, páciens-patika, páciens-kórház), illetőleg a cselekvések fogalom az igényérvényesítést, a vizsgálatot vagy bármilyen ennek minősülő tevékenységet (kockázatkezelést) fedi le.

posztulátumai (axiómái) miatt jön létre, a következetesség pedig ezen posztulátumokhoz (axiómákhoz) való következetes alkalmazkodásnak tulajdonítható.¹²⁸

2. Módszertani individualista megközelítésben társadalombiztosítás mint intézmény közösségi „játék.” A „játék” résztvevői az intézmény alanyai (teljes körű biztosítottak és az egyes ellátásokra jogosultak – ún. részbiztosítottak –, valamint szolgáltatók és szervezetek), akiknek státuszai horizontális viszonyban állnak. Módszertani individualista szempontból természetesnek tekinthető, ha – a horizontalitás miatt – a preferenciák és személyiségek (*továbbiakban*: identitások) szintjén inkonzisztencia (koordinációs differencia) jelenik meg. Sőt az is nyilvánvaló, hogy „a személyek közötti inkonzisztenciák szintje a preferenciák és személyiségek keveredésével, az elérhető erőforrások szintjével és az erőforrások megszerzésére való törekvéssel együtt változik” – fogalmaz James G. March.¹²⁹

Más szavakkal: ez azt jelenti, hogy az egyes státuszok a társadalombiztosítással jogviszonyban állók identitásaival egyenértékűek, illetőleg a horizontalitás szükségszerűen inkonzisztenciát eredményez. Státuszinkonzisztencia nemcsak a különböző szintekhez tartozó identitások között jön létre, hanem adott identitásszinten belül is megvalósulhat (identitás-inkonzisztencia).

3. Döntéselméleti szempontból a problémát az inkonzisztenciák feloldása jelenti: hogyan feleltethetők meg a viselkedések a várakozásoknak, mikor alakulnak a viselkedések a várakozásoknak megfelelően. Az inkonzisztencia megszüntetése koordinációval érhető el. Viszonylag egyszerűbb a helyzet, ha inkonzisztenciák az identitásszintek különbözőségei miatt állnak fenn: azonos szintű identitások egymáshoz rendelése feloldja a különböző szintű identitásokra visszavezethető inkonzisztenciákat. Hasonlóképpen azok a preferenciák is, amelyek

¹²⁸ Vö. 0-4. pont 1a. és 1b. szövegdobozát.

státuszbeli különbségek miatt váltak inkonzisztensekké, megfelelő strukturálással konzisztensekké tehetők és ezáltal megszűnik a státuszbeli különbségekre visszavezethető inkonzisztencia.¹³⁰

Az adekvátság és konzisztencia kritériumaira, a várakozásoknak megfelelő viselkedésekre épül a társadalombiztosítás biztosításmatematikai modellje: a társadalombiztosítás intézményének tervezésekor ki-
elégítő megoldáshoz vezetnek a biztosíthatóság biztosításmatematikai feltételei (mindenekelőtt az események függetlensége és a nagy számok törvénye), amelyeket a szabálykövetés kötelezettsége koordinál.

3.2. A rendszerimmanencia érvényessége

Fentiekben tárgyalt összefüggések az eredményt „fedik le” és az eredményt szem előtt tartva értelmezik az intézmény funkcionalitását, ezért következményalapú közelítésmódnak, illetőleg következmény-
alapú intézményi döntésméleti modellnek nevezhető.

A társadalombiztosítás funkcionalitása (működőképessége) cselekvés-
elméleti vonatkozásban ténylegesen nem az egyes identitások és preferenciák konzisztenciájától függ, hanem a viselkedések kockázatos jellegétől.¹³¹ A rendszerimmanencia érvényessége a viselkedési kockázatok alakulásán múlik, a rendszerimmanencia a viselkedési kockázatok előre jelezhetőségétől és a viselkedési kockázatok bekövetkezési valószínűségeitől függően áll fenn vagy veszít erejéből.

¹²⁹ James G. MARCH, 2000:116. oldal.

¹³⁰ Valódi megoldást – miként az *1. Fejezet*ben kifejtettük - a szabálykövetés kötelezettsége jelenti: a szabálykövetés kötelezettsége mint koordinációs mechanizmus feloldja az egyes inkonzisztenciákat. A koordinációs mechanizmus eredményeként az egyes alanyok viselkedései (cselekvései) következményeikben valószínűsíthetően a várakozásoknak megfelelően alakulnak.

¹³¹ Nem véletlen, hogy kockázathalmazon, pontosabban: elismert kockázathalmazon értelmezhető a társadalombiztosítás funkcionalitása, valamint a participáció. A kollektív döntés lényege a viselkedésekben táru-
l fel: milyen viselkedések jellemzik a társadalombiztosítás alanyi körét. Vö. *4. Fejezet. Ügyfél-típusok a társadalombiztosításban.*

3.2.1. Viselkedési kockázatok koordinációja

A rendszerimmanencia érvényesülése a viselkedések koordinációját feltételezi. Az egyes viselkedések ún. kapott vagy hozott tulajdonságokkal rendelkeznek. Ez azt jelenti, hogy a társadalombiztosítás másodlagos kockázatok formájában olyan jellemzőket (tulajdonságokat) internalizál a participáción keresztül, amelyek a horizontalitás elvén keresztül viselkedési kockázatok formájában befolyásolják a rendszer működését.

Döntéelméleti szempontból a viselkedési kockázatok jelenlétét a preferenciák és identitások inkonzisztenciája jelzi. Az inkonzisztenciák nagysága a viselkedések kockázatos voltának erősségére utal. Minél nagyobb az inkonzisztencia, annál kockázatosabbadott személy viselkedése, és fordítva.

A társadalmi struktúrával foglalkozó elemzések rámutatnak arra, hogy az inkonzisztenciák koordinációs hiányosságokra vezethetők vissza. Minél gyengébb a koordináció, annál nagyobb az inkonzisztenciák negatív befolyása adott struktúrára. Következésképpen a koordináció erőssége és az inkonzisztencia, valamint a kockázat nagysága között fordított viszony áll fenn.

A társadalombiztosítás koordinációjának alakulása a kockázatközösség tagjainak viselkedéseitől függ. Egyrészt ahhoz, hogy a tagok az $U(X)$ hasznosságukat maximalizálni tudják, a bizonytalanságot csökkenteni kell. A *bizonytalanság csökkentése* mindenekelőtt azt jelenti, hogy anticipáljuk a B bizonytalan események bekövetkezésének p valószínűségeit és a cselekvés $E(\pi)$ várható következményeit. Minél kisebb a véletlen lehetőségek bekövetkezésének valószínűsége, annál megbízhatóbb az anticipáció, illetőleg akkor és csak akkor minimalizálódik a komplexitás, ha a véletlen lehetőségek bekövetkezésének valószínűsége is minimálisra csökken.

$$\begin{aligned}
 &U(X) \xrightarrow{\max} \max E(\pi); \\
 3-(1) \quad &\text{ahol:} \\
 &E(\pi) = \frac{\sum p \cdot B}{n} \quad | \quad E(\pi) \succ \{\min\{\text{véletlen}\}\} \Leftrightarrow \min\{\text{komplexitás}\}
 \end{aligned}$$

A 3-(1) egyenlőtlenség-összefüggés aritmetikai modellje - viselkedési kockázathalmazon értelmezve - azt mutatja, hogy egyszerre kell csökkenteni a véletlen bekövetkezési valószínűségét és a bizonytalan helyzet komplexitását ahhoz, hogy a cselekvés várható következményét maximálni lehessen. A bekövetkezési valószínűségeknek szigorúan kisebbnek kell lenni a cselekvés várható következményénél. Ami nem egyszerű feladat. A véletlen valószínűsége és a komplexitás a bizonytalan események (viselkedések) számával arányosan nő, az ember információbefogadó és feldolgozó kapacitása viszont korlátozott.

Másrészt a viselkedési kockázatok csökkentésének feltétele a *rendszerbiztonság*. A rendszerbiztonság érdekében olyan viselkedési módokat kell bevezetni és elterjeszteni, amelyek hatására fokozódik a rendszer stabilitása és növekszik a várakozásoknak megfelelő viselkedések aránya. A rendszerbiztonság javulásával csökken a komplexitás, és csökkennek a viselkedési kockázatok miatt felmerülő költségek (mindenekelőtt a tranzakciós költségek).

3.2.1.1. Bizalom mint koordinációs mechanizmus

Az utóbbi évek kockázatirodalma a viselkedési kockázatok csökkentésének lehetőségét mindenekelőtt a bizalmon alapuló viselkedések terjedésében látja. A bizalom sajátos koordinációs mechanizmusként hat közre a viselkedési kockázatok csökkentésében.

Niklas Luhmann (1989, 1991) és Tanja Ripperger (1998) szerint a *bizalom* rendszerimmanens endogén tényező. Főként személyek közötti kapcsolatban jelenik meg, amikor a bizalomadó fél önként lemond kifejezett szerződéses biztonsági és ellenőrzési előírásokról, intézmé-

nyi diszpozíciókról, amelyek védelmet nyújtanak neki a másik (bizalomvevő) fél esetleges *opportunist*a (vagy *nem-kooperatív*) viselkedésével szemben. Mindezt annak reményében teszi, hogy a másik (bizalomvevő) fél motivált abban, hogy önként lemondjon opportunist (vagy nem-kooperatív) viselkedéséről.¹³²

A bizalom a társas kapcsolat létrehozásának és fennmaradásának az a formája, amely összehangolja a cselekvők viselkedéseit. Jellemzően a jövőre irányul, jövőorientált. Társas jellemzői és jövőorientáltsága teszi a kockázatcsökkentés, a viselkedési kockázatok kezelésének eszközévé.

Abban az esetben, ha a bizalmi kapcsolat létrejön és működik,

- a bizalomvevő fél cselekvései a bizalomadó fél várakozásainak megfelelően fognak alakulni;
- jelentősen csökkennek (vagy megszűnnek) a várakozásnak nem megfelelő, viselkedésre visszavezethető kockázatok;
- kevesebb információ szükségeltetik, egyszerűsödnek az eljárások, áttekinthetőbbé válnak a szituációk (a helyzet komplexitása csökken);
- a döntéshozatal és az előrejelzés biztonsága növekszik.

Más szavakkal: csökkennek az endogén kockázatok miatt előforduló bizonytalanságok s jelentősen nő az olyan helyzetek száma (aránya), amelyekben a bekövetkezett kockázat befolyásolható vagy ellenőrzés alatt tartható. A viselkedéssel összefüggő belső kockázatok kezelhetővé válnak.

A kockázatközösség tagjainak viselkedéseit koordináló egyik forma, a bizalom vezérlő funkciót lát el azáltal, hogy az egyes tagok viselkedéseit egymással összhangba hozza. A bizalom a bizalomadó részéről előteljesítés annak reményében, hogy organizációs elvként szabályoz-

¹³² Tanja RIPPERGER, 1998:38. oldal. Vö. még Niklas LUHMANN, 1989, valamint Oliver E. WILLIAMSON, 1975.

za a bizalomvevők cselekvéseit és vezérli a viselkedéseket, koordinációs és kontrollmechanizmusként hat az emberek közötti kapcsolatokra és a kockázatközösségi tagok viselkedéseire.

3.2.1.2. Intézményi bizalom mint koordinációs elv

A viselkedés koordinációjának másik fajtája az intézményi bizalom, amely a megbízhatóság szinonimája és Niklas Luhmann rendszerbizalomnak nevezi. Az intézményi bizalom tárgya már nem a konkrét személyek és ezek viselkedései, hanem maga a funkciórendszer. Például a háziorvos felkeresése egyaránt lehet az orvosba vetett bizalom jele vagy kifejezheti az egészségügyi rendszer megbízhatóságát. Hasonlóképpen a bizalom tárgya lehet a társadalombiztosítási rendszer vagy egyes intézményeinek megbízhatósága. Ezekben az esetekben a funkciókra, a működésekre vonatkozik a bizalom. Megbízhatónak tartom-e egyáltalán és mennyire tartom megbízhatónak a rendszert? A megbízhatóság „külső” dologgal, a feladatrendszerrel kapcsolatban merül fel. Egy „külső” rendszer „áraszt” magából megbízhatóságot. A rendszer emergenciája nyomán alakul ki „külső” megbízhatósága, jön létre viszonyulás a rendszerhez.

Az említett példák azt mutatják, hogy a megbízhatóság elsődlegesen tapasztalat eredménye. Attól függ, hogy adott rendszert megbízhatónak tartják-e vagy sem, hogy milyen tapasztalatokat szerzett az ember a rendszer működéséről. Ennek nyomán dönt az intézmény mellett vagy utasítja el (tanúsít bizalmatlanságot vele szemben).

Míg a bizalom a személyes kapcsolatok szintjén jelenik meg és vált ki döntéseket, addig a megbízhatóság szisztematikus viszonyulást jelent, amelynek másik végén a rendszer és annak működése (termékek és azok hatásmechanizmusa) áll.

A megbízhatóság jól lehatárolható, azonosítható társadalmi képződményt (például szervezetet) vélelmez, amelyben intézmények (például

norma- és szabályrendszerek) és teljesítmények vannak. A bizalom címzettjei a társadalmi képződmények, intézmények vagy ezek teljesítményei, rendszerjellemzői. Teljesítőképességére, működésére, átláthatóságára, működése nyomán megjelenő biztonságára, emergenciájára tekintettel nevezhető adott címzett megbízhatónak vagy nem megbízhatók.

3.2.2. Az opportunista viselkedés modellje

Az előző pontban a rendszerimmanencia érvényessége szempontjából vizsgáltuk a viselkedési kockázatokat. A kollektív döntés tárgyalása során jelen pontban a cselekvő sajátos személyközi viselkedésformájára helyezzük vizsgálódásunk súlypontját.

Játékelméleti megközelítésben a cselekvő a döntés során kooperatív, opportunista és nem-kooperatív viselkedést tanúsíthat. A koordináció szempontjából említett viselkedési formák közül az oportunizmus jelenti a legnagyobb veszélyt a megelőlegezett bizalomra. Ezért az opportunista viselkedés oldaláról közelítve tárgyaljuk a problémakört.

Az oportunizmus gazdasági vonatkozásban az önérdék követését jelenti. Oliver S. Williamson szerint az egyszerű önérdékkövetéssel szemben az opportunista viselkedést adott esetben az önérdék akár ravaszsággal, csellel való érvényesítése jellemzi. Az opportunista minden lehetőséget, alkalmat megragad saját érdekeinek érvényesítése céljából.

Az opportunista viselkedés a társadalombiztosításban a viselkedési kockázatok között veendő számításba, előfordulása a közös tudás hiányára és az információk aszimmetrikus eloszlására vezethető vissza.

Döntéselméleti szempontból az opportunista viselkedés egyrészt a döntés előtt a kooperáció kialakításánál, másrészt adott intézményi

tagság során olyan cselekvésekben jelenik meg, amelyek együttműködést kívánnak. Az előbbinek az *ellentétes szelekció*, az utóbbinak a *morális kockázat* feleltethető meg. De az opportunista viselkedési forma felmerülhet és érvényesülhet minden olyan esetben, amikor a tökéletlen információk a választás kimenetére befolyással vannak. Ezért opportunista viselkedést lehet vélelmezni a megbízó-ügynök kapcsolatban (*PAT* – Principal-Agent Theory) is.

Vegyük szemügyre közelebbről a problémát. Tételezzük fel, hogy **B** bútorkészítő (megbízó) elkészít egy szekrényt; megbízza **V** vásárolót (megbízott, ügynök), hogy adja el a szekrényt. **B** **V**-től együttműködést vár. Az információk aszimmetrikusan oszlanak meg: **B** nem tudja, hogy **V** együttműködik-e, illetőleg hajlandó-e megfelelő erőfeszítésre az eladás sikere érdekében. Nincs kizárva, hogy **V** opportunistásként viselkedést tanúsít. A problémát az opportunistásként viselkedés gazdasági meghatározása jelenti.

Az opportunistásként viselkedés gazdasági szempontból egy 2×2 -es mátrixon modellezhető. Opportunistásként viselkedés modelljében az első lépéseket **B** bútorkészítőnek kell megtenni: előteljesítésként elkészíti a bútort, illetőleg azzal, hogy elmegy **V** vásárolóhoz, hogy megállapodjon vele. Ha **B** bútorkészítő a kooperációt választja, **V** vásárolónak három lehetősége van:

- **K** kooperációt választja vagy
- **O** opportunistásként viselkedést tanúsít, vagy
- **N** nem kooperál (ez utóbbival most nem foglalkozunk).¹³³

¹³³ Kooperáció hiánya esetén az előteljesítés (megállapodás) elmarad.

		V vásárolzó	
		K p	O 1-p
B bútorkészítő	K q	$\frac{1}{2}; \frac{1}{2}$ $R; R$	$0; 1+m$ $S; T$
	N 1-q	-	$\frac{1}{4}; \frac{1}{4}$ $P; P$

3-1. táblázat
Az opportunistaviselkedés mátrixa

ahol: $T > R > P > S$

Magyarázat: Opportunistaviselkedés esetén V vásárolzó csak saját érdekeit nézi: a kooperáció hozadékát teljesen kisajátítja. Kooperáció esetén viszont a hozadék összege egyenlően oszlik meg: ha 1 PE a teljes összeg, akkor $1 - 2 \times 1/4 = 1/2$. Ez szolgál alapul az $1/4$ -ed hozadék kiszámításához. Ha a rendelkezésre álló 1 PE-et mindketten fair módon akarják egymás között megosztani, akkor mindketten $1/2 - 1/2$ arányban részesülnek az 1 PE-ből. Ha viszont B bútorkészítő az előteljesítést választja, V vásárolzó viszont opportunistaviselkedést tanúsít, a teljes összeg az övé, amit növel a rendelkezésére álló m pénzmennyiség.

A fentiekből látható, hogy V vásárolzó viselkedését m PE nagysága határozza meg: akkor mutat O opportunistaviselkedést, ha $m > -1/2$ PE-nél, mivel az O opportunistaviselkedés jobb a K kooperációnál. B bútorkészítő esetében fordított a helyzet: ha $m < -1/2$ -nél, a bizalom tökéletes; fordítva viszont nincs bizalom, mert opportunistának tartja V vásárolzót. $m = 1/2$ eset B bútorkészítő számára közömbös.

3.2.2.1. Típusbizonytalanság

Viselkedési kockázatok esetében problémát egyrészt a szerződő fél megbízhatósága, másrészt az ellenőrzés vagy biztonsági intézkedések megléte jelenti. Tehát két tényezőtől függ az előteljesítés kockázata.

A szerződő fél viselkedésében megnyilvánuló esetleges bizonytalanságot – jellege miatt - típusbizonytalanságnak nevezzük. Típusbizonytalanság döntési hibára vezethető vissza: a döntéshozó (továbbiakban:

DH) abban hibázik, hogy a) előteljesítést nyújt, miközben a másik fél nem viszonzozza a teljesítést, vagy b) a DH nem teljesít, holott a másik fél szívesen viszonzná.

3.2.2.2. Megfigyelhetőség problémája

A típusbizonytalanság mellett a kockázat bekövetkezését befolyásolja a másik fél megfigyelhetősége. A megfigyelhetőség hátterében a teljesítés kockázata húzódik, amely a bizalom (amennyiben személyekről van szó), illetőleg a megbízhatóság (amennyiben intézményesülésről van szó) formájában merül fel. Minél kevésbé megbízható adott személy, annál kockázatosabb vele ügyletet kötni, illetőleg minél nagyobb a bizalom adott személy iránt, holott megbízhatatlan, annál kockázatosabb a vele kötendő ügylet.

A) A szerződő fél viselkedése nem megfigyelhető.

A kockázat mértékét befolyásolni lehet a megfigyeléssel. A szerződő felek viselkedésével kapcsolatban a következő feltételezésekkel élünk:¹³⁴

- a) jelöljük p -vel annak valószínűségét, hogy V vásároló megbízható, s $(1-p)$ -vel, hogy opportunista viselkedést tanúsít;
- b) jelöljük q -val, hogy B bútorkészítő a kooperációt, pontosabban az előteljesítést választja és $(1-q)$ -val, hogy a nem lépést választja;
- c) B bútorkészítő kockázatsemleges.

B bútorkészítő akkor választja az előteljesítést, ha a következő egyenlőtlenség teljesül:¹³⁵

$$3-(2) \quad p \cdot R + (1-q) \cdot S \geq P.$$

¹³⁴ Vö. Dieter SCHMIDTCHEN, 2000: 13. skk. oldalak

¹³⁵ A jelölések: R (reward for mutual cooperation) – kölcsönös kooperáció jutalma; S (sucker's payoff) – egyoldalú kooperáció (balek) kifizetése; P (punishment for mutual defection) – kölcsönös dezertálás büntetése; T (temptation to defect) – egyoldalú dezertálás megkísérlése.

B bútorkészítő kifizetésének legalább azzal a kifizetéssel kell egyenlőnek lennie, amelyet akkor érne el, ha nem kooperálna (nem nyújtana előteljesítést); azaz: ha az előteljesítés várható értéke nagyobb mint annak hiánya.

Annak valószínűsége, hogy **V** vásároló nem opportunist, p , amelynek értékét megkapjuk:

$$3-(3) \quad p \geq \frac{P-S}{R-S} = \frac{\text{veszteség}}{\text{nyereség} + \text{veszteség}} = \frac{l}{g+l}.$$

Adott személy a cselekvést (előteljesítést) akkor választja, ha ennek elmaradásával járó veszteség meghaladja a nyereséget; illetőleg ha a kooperáció valószínűsége nagyobb mint az opportunist viselkedés valószínűsége [3-(4) egyenlőtlenség]:

$$3-(4) \quad \frac{p}{1-p} \geq 1;$$

$$3-(5) \quad \frac{p}{1-p} \leq 1.$$

$$3-(6) \quad k = \frac{p}{1-p} = \frac{l}{g}.$$

A 3-(5) egyenlőtlenség esetén a bizalmatlanság nagyobb mint a bizalom. Ebben az esetben **B** bútorkészítő hazardírozik.

A 3-(6) egyenlőség a k küszöbérték aritmetikai képletét mutatja. Ha a 3-(5) képlet koefficiense a k küszöbértéknél nagyobb, akkor indokolt (elővételezhető) a megelőlegezett bizalom és ezen alapuló cselekvés. Egyébként racionálisan nem elővételezhető a bizalom, illetőleg a másik fél (**V** vásároló) megbízhatósága.

B) A szerződő fél viselkedése megfigyelhető

Egy szerződő fél viselkedését megfigyelhetőnek nevezzük, ha az egyik (esetünkben **B**) fél akkor dönt az előteljesítés mellett, ha a másik (**V**) fél viselkedését a tranzakció során megfigyelheti, s ennek eredményétől teszi függővé döntését.

E változatra tipikus példaként az orvos-beteg kapcsolat hozható fel. **V** orvosnak dönteni kell, hogy a hozzá forduló **B** személy beteg-e vagy sem. A megfigyelés c költségbe kerül.

Mind **B** beteg, mind **V** orvos viselkedése kétféleképpen alakulhat. Tarthatnak a megbízhatók csoportjába vagy a nem-megbízhatók csoportjába. **B** beteg esetében ez utóbbi azt jelenti, hogy színleli a betegséget, **V** orvos esetében pedig, hogy $1-p$ valószínűséggel a nem-megbízhatók, vagyis a „táppénzes” orvosok csoportjába sorolható.

Tegyük fel, hogy **V** orvos megbízható, amit **B** beteg q valószínűséggel tud megállapítani, az ellenkezője tehát $1-q$ valószínűséggel igaz. **B** beteg diagnózisának megbízhatósága q , illetőleg $1-q$ valószínűségértéket vesz fel.

B beteg reakciója a diagnózis eredményére attól függ, milyen stratégiát választ. A reakció stratégiája hoz létre kapcsolatot a diagnózis és a cselekvés valószínűségei között. **B** beteg feltételes és feltétlen reakció stratégiát választhat, illetőleg bizalmat tanúsíthat.

B beteg megbízhatónak tartja a **V** orvost, ha a következő egyenlőtlenség teljesül:

$$3-(7) \quad q \cdot p \cdot \gamma \geq (1-q)(1-p) \cdot l, \quad \text{ahol: } \gamma = g - c;$$

$$3-(8) \quad \frac{q}{1-q} \geq \frac{1-p}{p} \cdot \frac{l}{\gamma}.$$

A 3-(8) egyenlőtlenséget a megbízhatóság feltételének szokták nevezni.

Abban az esetben, ha a $q=1-q$ egyenlőség teljesül, az eredmény 1 (egy), amelyre a 3-(4) és 3-(5) egyenlőtlenségekkel kapcsolatos megállapítások szerint értelmezendő a típusbizonytalanság és a bizalom.

3.2.3. A kollektív döntés komplex modellje

A társadalombiztosítás mint intézmény elviekben minden biztosításra jelentkező személyt köteles tagsági viszonyba venni. A tagságra jelentkező biztosításkötési szándékát nem utasíthatja el. Nem diszkriminálhat például nem, hovatartozás (faj), kockázati fokozat alapján: nem vizsgálhatja, milyen kockázati fokozatba tartozik adott jelentkező viselkedési szokásai vagy életmódja alapján, nem állíthat diszkriminációs korlátokat annak ellenére, hogy a belépni szándékozók viselkedése fokozott kockázatot jelent a kockázatközösség számára (például alkoholisták, kábítószerfogyasztók, antiszociális viselkedést tanúsítók).

Koordinációs tevékenységével viszont hatni tud a tag viselkedésére: koordinációval orientációs és kooperációs késztetést válthat ki. Más szavakkal: úgy irányíthatja (vezérelheti) adott személy viselkedését, hogy az megfeleljen és kielégítse az eljárási szabályokat.

3.2.3.1. Típusjegyek

Többszereplős játék kooperációját hivatott biztosítani a koordináció formái közül a hatalom és a koalíciókötés. A társadalombiztosítás mint társadalmi kockázatközösség esetében a kooperáció nem hatalom vagy koalícióalakítás eredménye, hanem *az együttműködést az igazgatási szerv opportunisták viselkedése váltja ki és tartja fenn.*

Ezzel azt állítjuk, hogy az igazgatási szervhez olyan jogosítványokat telepítettek, az igazgatási szerv mint közösség nevében eljáró kompe-

tens szerv olyan típusjegyekkel rendelkezik, amelyek túlmutatnak a klasszikus interakciós játékelméleti megoldásokon. A létrejövő döntéselméleti változat szorosan összefügg a társadalombiztosítás funkcionalitásával.

Az igazgatási szerv típusjegyei azon alapulnak, hogy társadalombiztosítás

- a közjavak (vagy a meritorikus javak) körébe tartozik, amelynek fogyasztásából nem zárható ki senki;¹³⁶
- nem érvényes rá a szűkösség klasszikus felfogása;¹³⁷
- döntéselméleti szempontból nem tekinthető zéró összegű (konfliktusos) játéknak;
- a tulajdonjogok korlátozottak (vö. ekvivalencia elve, jogosultságok érvényesíthetősége, igényérvényesítés feltételei stb.);
- az igazgatási szerv mint a kollektív döntés egyik alanya jelenik meg;
- az igazgatási szervet opportunistá viselkedés jellemzi.

Ezek a kritériumok nem illeszthetők egy hagyományos döntési modellbe és ellentmondani látszanak a klasszikus döntéselméleti kritériumoknak is. Mégis a racionalitás kritériumait alkotják:

- megfelelnek a társadalmi kockázatközösség és intézmény funkcionalitásának, illetőleg
- kielégítik a választás intézményi posztulátumait.

3.2.3.2. A választás modelljellemezői

Az igazgatási szerv típusjegyei az egyik összetevője a kollektív döntés komplex modelljének (vö. az alábbi 3×3-as mátrixot):

¹³⁶ Természetesen vannak esetek, amikor korlátozható a jogosultsághoz jutás terjedelme, például egyéni vállalkozó járuléktartozása esetén a beszámítandó szolgálati idő: járulékkal nem fedezett időtartam nem számít szolgálati időnek.

¹³⁷ Ez a kritérium adódik a társadalombiztosítás funkcionális jellemzőiből: közjavak (vagy a meritorikus javak) körébe tartozik. Vö: BALOGH Gábor, 1999:76. skk. oldalak. A társadalombiztosítás nem fogyasztásra szánt jószág és nem versenyző termék, nem érvényesek rá a magánjavak közgazdaságtanának klasszikus elvei.

		V (biztosító, igazgatási szerv)		
		<i>K</i>	<i>O</i>	<i>N</i>
B (biztosított)	<i>K</i>	R;R	S;(T)	S;Q
	<i>O</i>	(T)	P	(T);P
	<i>N</i>	Q;S	P;(T)	P;P

3-2. táblázat
Az opportunista viselkedés komplex mátrixa

A modell alapján az egyes játékosok kifizetései a következőképpen alakulnak:

O opportunista viselkedés esetén a sorrend

$$(B) \rightarrow T > Q > R > S > P$$

$$(V) \rightarrow T > Q > R > S > P;$$

B biztosítási játék esetén a sorrend

$$(B) \rightarrow R > Q > P > S;$$

$$(V) \rightarrow R > Q > P > S$$

A komplex modell *feltételezi*, hogy mindkét alany racionálisan viselkedik: **B** biztosított viselkedése akkor racionális, ha kooperatív, **V** biztosító (igazgatási szerv) pedig akkor jár el racionálisan, ha – „hivatalból” - opportunista viselkedést tanúsít.

Kooperatív viselkedés esetén a racionalitás hipotézise a következő *opciókat* tartalmazza:

- **B** biztosítottat kockázat érte, amit kezelni akar; a kezelés akkor eredményes, ha együttműködik **V** biztosítóval; a racionalitást az eredményesség igazolja.
- **V** biztosító akkor cselekszik racionálisan, ha kooperációt vár **B** biztosítottól; a várakozás akkor teljesül, ha **B** biztosított előze-

tes teljesítést nyújt, amire **V** biztosító opportunistá viselkedéssel válaszol.

1. Az opportunistá viselkedés komplex modelljének lényege nem a dezertálás. Mindegyik fél érdeke a kooperálás. A kooperáció kiváltása és lefolyása két különböző dolog: bár mindegyik fél a kooperációban érdekelt, mást jelent az igazgatási szerv és mást a **B** biztosított esetében. **V** biztosító a kooperációt azzal kényszeríti ki, hogy opportunistá, ha önérdékét követi. Ez a társadalombiztosítás esetében azt jelenti, hogy a **V** biztosító kooperációra ösztönöz azáltal, hogy α) önérdékét érvényesíti és β) **B** biztosított kooperatív viselkedésére épít. A kooperáció szükségszerűen létrejön, mivel **V** biztosító önérdéke a társadalombiztosítás funkcionalitásának fenntartása. Ha **B** biztosított kooperatív viselkedést tanúsít, a cél megvalósul. Minden más esetben (például: ha **B** biztosított viselkedése opportunistá vagy nem-kooperatív) az együttműködés elmarad.

2. Létrejön a kooperáció, ha **B** biztosított *egyoldalúan* választja a kooperációt – miként a **B** biztosítási játék sorrendje mutatja. Ugyanis mindketten akkor járnak jól, ha kooperálnak: **B** biztosított szabálykövető viselkedést folytat, **V** biztosító (igazgatási szerv) pedig teljesíti funkcionalitását.

3. Opportunistá viselkedés nemcsak **V** biztosító (igazgatási szerv) racionális viselkedésének feltétele, hanem a megbízhatóság feltétele is: **V** biztosító opportunistá viselkedésével váltja ki a másik fél kooperációját mint előzetes teljesítést ahhoz, hogy a biztosítási ügylet a kockázat típusa szerint végbemenjen.

3.3. A kollektív döntés egyéb sajátosságai

A kollektív döntés politikai jellegű. Ez azt jelenti, hogy a döntéshozók preferenciái és identitásai ellentmondásosak, konfliktusban állnak egymással, amit fel kell oldani. A feloldás eszköze olyan döntési mechanizmusok bevezetése, amelyek alkalmasak említett konfliktusok

megszüntetésére. A racionális döntéshozatal kutatói szerint a konfliktusok feloldására a hatalom (hatalmi különbségek) érvényesítése vagy a koalíció létrehozása alkalmas.

1. A hatalom pozicionális különbségeken alapul és küzdelmet jelent, amelyben „az eredményt a szembenálló felek relatív ereje határozza meg.” *James G. March* szerint a hatalmat tanulmányozók két modellt alkalmaznak. „A hatalom kényszermodelljei (force models) a döntéshozatalt a résztvevők kívánságainak súlyozott kombinációjaként vázolják fel. [A kényszermodell jellemzője, hogy a súlyokat a résztvevők eltérő hatalmi ereje határozza meg.] A hatalom cseremodelljei (exchange models) a választásokat az önkéntes cserék eredményeként látják. A 'hatalom' fogalmát a 'cserében megtestesülő előny' (trading advantage) fogalom szinonimájaként használják.”¹³⁸

A hatalom kényszermodellje a társadalombiztosítás minden olyan intézményesülésében (intézményében) megjelenik, ahol szavazásra kerül sor. A *kényszermodell* elemei explicit formát öltenek és kimutathatók a BEFI-struktúra valamennyi fő elemében: a biztosítás elbírálása során, az ellátások, jogosultságok megállapításakor, a finanszírozás intézményében. Tipikus példaként említhető a kényszermodell érvényesülése

- az *önkormányzatiságban* (önkormányzat összetételében): minél nagyobb súlyt képvisel adott önkormányzati frakció, annál inkább az ő választása határozza meg a döntési eljárás sorrendjét, a döntés eredményét;
- *piaci viszonyokban*: minél nagyobb piaci részesedéssel rendelkezik adott pénztár (biztosító intézet), annál nagyobb befolyása van a piaci folyamatok alakítására;
- társadalombiztosítási *társadalmi státuszban*: például teljes körű biztosított *versus* részbiztosított, *ex lege versus* önkéntes biztosított esetében, továbbá a szavazati jog és jogosultság-katalógus vonatkozásában, ellátás-járulék összefüggés alakulásában.

¹³⁸ James G. MARCH, 2000:149. oldal.

2. A szakirodalom azonban inkább preferálja a hatalom *cseremodelljeit*, mivel ezek „azt sugallják, hogy a döntéshozatalt egy nagy biztosítási szerződésként is felfoghatjuk, amelyben ma szívességeket teszünk, jövőbeli viszonzott szívességekhez való jogért, opcióért cserébe. ... A szívességek kölcsönös biztosításának szerkezete (...) megerősíti a rendszert és olyan közösséget épít, amely az önkéntes szívességnyújtást magasabbra értékeli, mint a kölcsönösség megkövetelését.”¹³⁹

A szívesség a társadalombiztosításban járulék-jogosultság kapcsolatként jelenik meg. Bár ennek a kapcsolatnak egyes elemei szolidaritást fejeznek ki (például adott generáción belül szolidarisztikus elemeknek tekinthetők a degressziók), valójában mély gazdasági-pénzügyi motívumrendszer¹⁴⁰ húzódik a háttérben: önkéntes biztosítást kötök, hogy csökkentssem az elismert kockázathoz fűződő esetleges terheimet; növelt összegű biztosítást kötök, hogy javítsam ellátásom színvonalát; duális biztosítás tagja leszek, mert cserébe magasabb színvonalú ellátást kapok.

A jelenbeli cselekvéseket a jövőhöz fűzött remény váltja ki: ha *most* teljesítek, ígéretet kapok, hogy a *jövőben* ezzel legalább *egyenértékű* (ekvivalencia-elven alapuló) viszontszolgáltatást kapok jogosultság formájában.¹⁴¹ Az egyenérték képlékeny fogalma miatt a cseremodell résztvevői a jelenben magasabb szinten (=többet) teljesítenek. A jövő ugyanis leértékeli a múltbeli teljesítéseket. Erre a pszichológiai benyomásra vezethető vissza az értékállóság körüli vita: mennyivel egyenértékű egy jelenben befizetett összeg a jövőben, illetőleg disz-

¹³⁹ James G. MARCH, 2000:159. oldal.

¹⁴⁰ Vö. még a biztosíthatóság pénzügyi-gazdasági feltételrendszerét - in: BALOGH Gábor, 1996:60-61. oldal.

¹⁴¹ Vö. BALOGH Gábor- SZÜCS László, 1998: 48. oldal: „A jogosultság csak feltétele az igény érvényesíthetőségének. Az igény érvényesíthetősége (...) az ex lege adott ígéret beváltási lehetőségét jelenti, egy váltójogosultság [ami miatt több szerző a társadalombiztosítás ellátásait szünallagmatikus ellátásoknak nevezi (szünallagma – váltó)]. A váltójogosultság érvényesítéséhez a jogosultság feltételeinek be kell következniük.”

kontálva egyenértékűnek tekinthető-e két különböző nagyságú összeg.¹⁴²

Hasonló cseremodellbeli elemek érvényesülnek a pénztár- és orvosválasztás szabadságában is: melyik pénztár vagy orvos nyújt a befizetett jelenbeli összegért egyenértékű ellátást (szolgáltatást). Minél nagyobb a viszonyosság, a teljesítések időbeli különbsége, annál bizonytalanabb az egyenértékűség egzakt meghatározhatósága.

3. A bizonytalanság fogalmának bevezetése nyomán lehetőségünk nyílik a jövőbeli viszonyossághoz valószínűséget rendelni. Minél valószínűbb, hogy viszonyosságra csak később kerül sor, annál kockázatosabb a jelenbeli befizetés jövőbeli értéke. Látható, hogy a valószínűség, a kockázatosság és az időtartam egyenesen arányos elmozdulást involvál: bármelyikük változása hasonló irányú és nagyságrendű bizonytalanságot von maga után.

Mindezekre tekintettel diszkontálás helyett rendeljünk valószínűséget a jövőbeni összeghez.¹⁴³ A kockázat valószínűség formájában való megragadása és hozzárendelése egy jövőbeli viszonyossághoz, azt vélelmezi, hogy a viszonyosság bizonytalan és valószínűségeloszlásokkal kifejezhető (operacionalizálható, parametrizálható). A parametrizálhatóság általános rendezést tesz lehetővé: preferenciarend felállítását, a preferenciarend hasznosság meglétét, eloszlását és rangsorolását.

A fentiek figyelembe vételével tételként fogalmazhatjuk meg:

*a jelenben befizető tag akkor cselekszik racionálisan, ha
a hasznosság várható értékét maximalizálja,*

¹⁴² Az állam garanciális kötelezettségvállalása az értékállóság tekintetében rendkívül ambivalens: nincs vagy csak rendkívül ritka a teljeskörű értékállósági garancia. A hazai gyakorlat jelenleg a bérfizetés és az infláció (fogyasztói árindex) változásának kombinációját alkalmazza a nyugdíjak indexálásához. A kiegészítő ellátások esetében értékállósági garancia szinte teljesen hiányzik.

¹⁴³ Vö. Kenneth J. ARROW, 1979a: A megfontolás háttérében az a vezérelv húzódik, hogy biztosítás olyankor alkalmazható, amikor a kockázat statisztikai alapon csökkenthető.

szórását pedig minimalizálja.

Ezt az eljárást módszertani szempontból μ, σ - szabálynak nevezhetjük.¹⁴⁴

3.4. Másként strukturált disztribúció modellje

Az 1. Fejezetben, az intézményi szabálykövető cselekvések elemzésekor érintettük, hogy a társadalombiztosításban alkalmazott racionalitás érvényessége alapvetően három elemzési egységen nyugszik: az egyik egység a döntés-kockázat, a másik a cselekvés és a harmadik a motívum- eredmény (következmény) dimenzióknak felel meg (vö. 1-5. ábra). Egy másként strukturált disztribúciós modell esetében a hangsúlyt a következményre helyezzük, s ebből vezetjük le modell intézményi változatát.

3.4.1. Az MSD-modell alapstruktúrája

Egy MSD-modell következményalapú választást tesz lehetővé. Ez adódik a társadalombiztosítás funkcionalitásából:

- a *cselekvés* nem oka, hanem *eszköze* a jövedelembiztonság megteremtésének, illetőleg a kockázatkezelésnek mint célnak.
- Minden társadalombiztosításban megvalósuló cselekvés *motivált*.
- Az elért eredmény annak az eljárásnak következménye, amit *intézményi szabálykövetés* posztulátumának engedelmeskedve követett a cselekvő.
- Amikor a cselekvő megválasztja cselekvésmódját, értékeli az *alternatívákat*. Normál viszonyok között ez azt jelenti, hogy a következmények vagy a szituáció logikájának megfelelően választja meg cselekvési módozatát.
- A '*logikát*' fölfoghatjuk úgy, mint az alternatívák racionális megválasztását normavezérelt (szabályozott) környezetben, ille-

¹⁴⁴ Vö. Helmut LAUX, 1998: 185. skk. oldalak. A kockázati irodalom a μ, σ -elv alkalmazását döntési kritériumként elsődlegesen SEU (szubjektív várható hasznosság) maximalizálásához, tőkepiaci befektetések hatékonyságának méréséhez ajánlja. Lásd még BALOGH Gábor, 2001.

tőleg mint a cselekvés (alternatíva-választás) strukturális korlátait.

3.4.1.1. MSD-modell rendszerelemei

A fenti elemek a racionális döntés megragadását anticipálják MSD-modellszinten. A tulajdonképpeni értelemben vett döntés következményalapú és eredményorientált, amelynek rendszerelemei: cselekvés, motívum, intézményi szabálykövetés, alternatíva és logika.

Herbert A. Simon¹⁴⁵ rámutat, hogy a döntéshozó (DH) valóságos viselkedése minimálisan három ponton nem teljesíti az objektív racionalitás követelményét: egyrészt mert a tudás tökéletlen, másrészt a jövőbeli eredmények bizonytalanok (például a komplexitás miatt), harmadsorban azért, mert - bár a racionalitás megkövetelné, hogy az összes lehetséges alternatíva alapján történjen a választás - a valóságban a tényleges választás csak „releváns” alternatívák figyelembe vételével megy végbe.

A társadalombiztosítás esetében valamennyi rendszerelem, többek között a cselekvések, az alternatívák és a 'logikák' korlátozottak. Általában intézményi szabálykövető cselekvések¹⁴⁶ vezetnek a kívánt eredményre. Ha valaki eltér tőle, igényét a másik fél, az igazgatási szerv elutasítja. Az egyidejűleg több ellátásra jogosultak választási alternatívái szintén korlátozottak: adott katalógusból választhatja ki az általa preferált ellátást.

¹⁴⁵ Egy döntés „objektíve” racionálisnak nevezhető, „wenn sie (scilicet: eine Entscheidung) tatsächlich das richtige Verhalten zur Maximierung gegebener Werte in einer gegebenen Situation ist. Sie ist 'subjektiv' rational, wenn sie die Zielerreichung relativ zum tatsächlichen Wissen des Individuums maximiert. Sie ist 'bewußt' rational in dem Maße, in dem die Abstimmung der Mittel auf die Zwecke ein bewußter Prozeß ist. Sie ist 'absichtlich' rational in dem Maße, in dem die Abstimmung der Mittel auf die Zwecke absichtlich (vom Individuum oder von der Organisation) zustande gebracht worden ist. Eine Entscheidung ist 'organisatorisch' rational, wenn sie auf die Organisationsziele ausgerichtet ist; sie ist 'persönlich' rational, wenn sie auf Ziele des Individuums ausgerichtet ist” – írja Herbert A. SIMON, (1981[1975]):111-112. oldal, illetőleg 116. skk. oldal.

¹⁴⁶ Vö. 4. Fejezet. *Ügyféltípusok a társadalombiztosításban* 4.1. tanulmányfejezet statisztikai adatait és a belőlük képzett cselekvéstípusokat.

A cselekvések, a 'logikák' és választási alternatívák korlátozottsága strukturálisan áll fenn. A korlátozottság a társadalombiztosítás adott intézményének strukturális tulajdonsága, és döntés esetén strukturális korlát funkcióját tölti be.

A strukturális korlátok *egyrészt* kiiktatják vagy behatárolják a preferenciák jelentőségét és érvényesíthetőségét, *másrészt* éppen a strukturális korlátoknak köszönhető, hogy érvényesül a választás formális elméletének preferenciákra vonatkozó három kritériuma:

- a) a preferenciák konzisztensek; a preferenciák inkonzisztenciája akkor képzelhető el, ha nem zavarja a választást (például irreleváns, melyik keresetpótló ellátást választja a jogosult);
- b) a preferenciák stabilak; a preferenciák változatlanok lesznek akkor is, amikor a mostani cselekvés jövőbeli eredményei megvalósulnak („a nyugdíj nyugdíj marad”);
- c) a preferenciák exogének; „a preferenciákat, bármely folyamat alakította is ki őket, nem befolyásolják azok a választások, amelyeket maguk a preferenciák irányítanak.”¹⁴⁷

3.4.1.2. MSD-modell rendszerjellemzői

Ezen jellemzőkre tekintettel az MSD-modell az ún. *intézményi döntésselmélet* kritériumait teljesíti:

- a cselekvési feltételek,
- a cselekvők céljai és preferenciái, valamint
- a társadalmi koordináció és kooperáció

az intézményi döntésselméletnek (vö. 0-2. táblázat) megfelelően valósulnak meg.

A disztribúció stratégiai formája ennek figyelembe vételével értelmezendő: az intézményi minta, a tranzakcióosztály megválasztása hatékonysági és célszerűségi szempontok alapján következményalapú és eredményorientáltan történik. A döntés folyamatát (viselkedéseket)

¹⁴⁷ James G. MARCH, 2000:196. skk. oldal.

intézményi normák és szabályok vezérlik. Az intézményi szabályok és normák

- a politikai célszerűség,
- a kockázatstruktúra-kiegyenlítés és
- az E-F (ellátás-finanszírozás közötti) ekvivalencia elvén alapulnak.

A döntéshozók elismert viselkedési és tranzakciós mintázat alapján hoznak döntéseket. A mintázat intézményi, és a modell funkcionalitását jeleníti meg: mi a célja és feladata a modellnek.

A modell a célok és feladatok teljesítése érdekében választási mintákat strukturál és strukturális korlátokat hoz létre.

A választási minták intézményi normák és szabályok formájában hatnak és koordinálják a cselekvéseket (döntéseket, viselkedéseket), a strukturális korlátok pedig fenntartják az egyensúlyt, miközben behatárolják a döntés folyamatát és terjedelmét (jogosultsági katalógus, illetőleg a tranzakcióosztály megválasztását).

A választási minták egyúttal választási lehetőségek is: a döntéshozó adott alternatívahalmazból választja meg a megfelelő tranzakcióosztályt. A tranzakcióosztály-választás strukturálisan két részelemből áll: a) beazonosítás és b) konkrét választás aktusából. A választás együttes eredménye az általános minta. Az, hogy milyen általános mintát kap eredményül adott döntéshozó, már a mintaválasztás folyamatában eldől.

Intézményi döntéselméleti szempontból az egyes alternatívák között az egyensúlyt a politikai verseny erőssége és a kockázati struktúra tartja fenn. Minél erősebb a politikai verseny, annál hamarabb jön létre egyensúly az egyes tranzakcióosztályok között, illetőleg minél heterogénebb a kockázati struktúra, annál nagyobb szükség van kockázatkiegyenlítésre. Minél élesebb a verseny a biztosító intézetek pia-

cán, annál hamarabb valósul meg kiegyenlítőds és jön létre versenyegyensúly a felek között.¹⁴⁸

Az egyes alternatívák (tranzakcióosztályok) megválasztásában a politikai célszerűség, a kockázati struktúra kiegyenlítése és az ekvivalencia elve érvényesül. A politikai célszerűség – miként a fentiekben már kifejtettük – a megbízhatóság ismérve, illetőleg egyéni cselekvő (DH) esetében a kooperáció azon változata, amelyben a DH önérdekkövetése határozza meg cselekvését. A kockázatstruktúra kiegyenlítése a hatékony működés érdekében szükséges. Ugyanis a társadalombiztosítás a szociális biztonság intézménye, amely hatékony működésével a biztonságot tartja fenn és növeli. Minél hatékonyabb a működése, annál megbízhatóbb a rendszer.

Harmadsorban a kiválasztás folyamatában az ekvivalencia elve érvényesül. Az ekvivalens kapcsolat az ellátás-finanszírozás tekintetében jelenik meg. Intézményi döntéseméleti szempontból ez okozza a legtöbb gondot: az egyéni DH céljai és preferenciái változhatnak és nemszándékolt következményeket vonhatnak maguk után. Ez a rendszer működésekor tranzakciós költségeket okoz, illetőleg olyan többletkiadásokat eredményez, amelyek viselkedési kockázatok formájában egyensúlyhiányhoz vezetnek. Más szóval: sértik az ekvivalencia elvét. Ha sérül az ekvivalencia, deformálódik a biztonság és a piaci működés általános mintája. A probléma megoldásának egyik módszere egy másként strukturált disztribúció:

- olyan kártalanítási eljárás bevezetése, amely társadalmi kockázatok bekövetkezése esetén szelektív és restriktív technikák alkalmazásával oksági elvet érvényesít;

¹⁴⁸ Ennek a kritériumnak tulajdonítható, hogy a hazai magánnyugdíjpiacra versenyegyensúly alakult ki. Hasonlóképpen a politikai verseny erősségének tulajdonítható, hogy a kiegészítő magánnyugdíjpiac taglétszáma a kötelező belépés megszüntetését követően létszámban érdemi változást nem mutatott (mintegy 85 ezren tagolódtak vissza a társadalombiztosítás hagyományos nyugdíjrendszerébe).

- a jövedelembiztonság megőrzése érdekében szubsztitutív jövedelemeljárást alkalmaz (tulajdonképpeni ekvivalencia);
- jövedelemkiegészítési eljárás alkalmazásával differenciál (méltányossági ekvivalencia).¹⁴⁹

A probléma megszüntetésének másik módszere döntéselméleti megfontolásokat tartalmaz: az inkonzisztenciák feloldása egyrészt 1-3. táblázatban jelzett kockázatsökkentési módszerekkel, másrészt a rendszerbiztonság növelésével [az alapstruktúra alkazatainak kiteljesítésével, illetőleg struktúrarétegek kialakításával (vö. 3-2. ábra. *Többszereplős döntési modellek kétdimenziós alakzatai*)] érhető el.¹⁵⁰

3.4.2. Az alapstruktúra extenzív modellje

A társadalombiztosítás esetében preferenciának tekinthető bármely cél vagy eredmény, amit adott személy adott katalógus keretein belül el akar érni. A piaci viszonyok alakulását meghatározó preferencia kinyilvánítása nem létfontosságú a rendszer számára. Sőt, ebben az összefüggésben a preferencia kinyilvánításának hiánya¹⁵¹ sem befolyásolja érdemben a társadalombiztosítás funkcionalitását: az elérendő célt vagy eredményt.

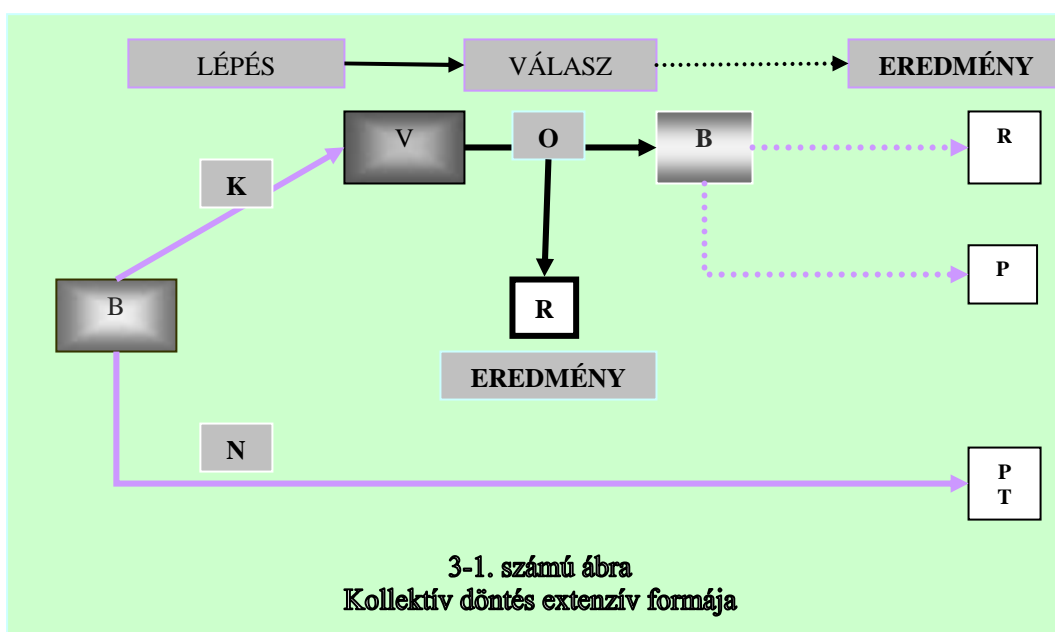
Alapvető cél és feladat tehát nem a preferenciák kinyilvánításának elérése, hanem a preferenciák és identitások esetleges inkonzisztenciáinak megszüntetése. Ehhez a kollektív döntés MSD-modelljének extenzív formája a következő játékelméleti megoldást adja:

¹⁴⁹ Vö. BALOGH Gábor, 1999:110. oldal.

¹⁵⁰ Vegyük észre, hogy az előző megoldási mód az intézményi elosztáspolitikai vonatkozásokra helyezi a hangsúlyt, a struktúrarétegző modell a viselkedési kockázatok, illetőleg a viselkedések szempontjából fedi le a problématerületet.

¹⁵¹ „Döntéselméleti megközelítésben (...) a fogyasztó vagy gazdasági alany korlátozott információkkal rendelkezik. Átfogó, pontos, minden releváns faktorra kiterjedő információk nem állnak a rendelkezésére, amelyek kétségtelenül alátámasztanák preferenciáinak helyességét, illetőleg a kinyilvánított preferenciák szerinti eredmények maximalizálását.” (BALOGH Gábor, 1999:82. oldal.) Mivel a társadalombiztosítás nem magánjóság, a preferenciák kinyilvánításának fon-

- **B** biztosított lép (kooperál vagy nem kooperál, bejelenti-e igényét vagy sem);
- ha kooperál, **V** biztosító (igazgatási szerv) lép;
- ha nem kooperál, játéknak vége (eredmény **B** számára **P**);
- **V** biztosító (igazgatási szerv) lép, lépése opportunist
- **V** opportunist viselkedése lehetővé teszi **B** válaszlépését;
- **V** opportunist viselkedése nem teszi lehetővé **B** válaszlépését; ebben az esetben a játéknak vége: az eredmény végleges (**B** számára **R**, kedvező, mert a kooperációt választotta, vagyis szabályszerűen járt el);
- **B** biztosított válaszol **V** opportunist lépésére (például nem tartja **B** a maga számára kedvezőnek **V** lépését és jogorvoslattal él).

tossága háttérbe szorul. A társadalombiztosításban nem érhető el *first best* megoldás.

Innentől a folyamat ismétlődik (ezt ábrázoljuk a szaggatott nyíllal). A lépések száma nem változik, az ismétlődési lehetőségek száma viszont elvileg megszámlálhatóan végtelen is lehet.

A kollektív döntés során **B** biztosított lépése – hasonlóan **V** igazgatási szerv válaszlépéséhez – mindig eseti és helyzeti. A köztük levő különbség az információval ellátottságban mutatkozik: **B** mindig informált **V** válaszlehetőségeit illetően, a válasz eredményét előre kiszámíthatja. **V** azonban nem tudja, milyen viselkedést tanúsít **B** biztosított, csak vélelmeket állíthat. Vélelmezheti, hogy **B** biztosított racionális viselkedést fog tanúsítani, illetőleg milyen valószínűséggel minősíthető **B** biztosított cselekvése szabálykövetőnek. Hasonlóképpen valószínűsíteni tudja, mikor tanúsít **B** biztosított opportunistá viselkedést.

A kollektív döntés modelljében **B** biztosított akkor tanúsít opportunistá viselkedést, ha a kooperációnak azt a formáját választja, amelyben a viselkedési kockázatok megjelenhetnek.

3.4.3. Struktúrarétegek

A rendszerbiztonság viselkedésorientált lehetőségét a struktúrarétegek kialakítása teremti meg. Ez azt jelenti, hogy a társadalombiztosítás kockázatközösségét alkotó személyeket azonos vagy hasonló státuszorientált jellemzők alapján biztosításimmanens típusokba soroljuk. A tipizálás eredményeként modelleket alkotunk. A modellek a társadalombiztosítás funkcionalitásának viselkedési kockázatok alapján történő kezelését hivatottak megjeleníteni.

A modellek a kockázatközösség tagságát struktúrarétegek szerint írják le. Struktúrarétegzés módszerével egy öttagú család 6 biztosítás releváns modell-variációját különíthetjük el:

- 1. modell: nincs biztosított öt eltartott (közeli hozzátartozó),

- 2. modell: egy biztosított négy eltartott (közeli hozzátartozó),
- 3. modell: két biztosított három eltartott (közeli hozzátartozó),
- 4. modell: három biztosított két eltartott (közeli hozzátartozó),
- 5. modell: négy biztosított egy eltartott (közeli hozzátartozó),
- 6. modell: öt biztosított nincs eltartott (közeli hozzátartozó).

Ezek a modellek lefedik a többszereplős döntési modellek három fontosabb változatát: egy- és többdimenziós, domináns és alárendelt, tér-időben osztott, nyitott és zárt, egyenrangú és másodrangú alakzatokat.

3.4.3.1. Modelljellemzők

Az 1. modell alárendelt egydimenziós: másodrangú, önmagában zárt, kizárólag alárendelt kapcsolatokkal jellemezhető. A 2. modell kétdimenziós: osztott - egy domináns és négy alárendelt egyenrangú önmagában zárt (következésképpen: másodrangú) kapcsolati ponttal írható le. Az egy biztosított dominálja a többi; a domináns önmagában zárt, jogkeletkeztető és -fenntartó csomópont, míg a négy alárendelt csomópont egymással egyenrangú és önmagában zárt, a domináns irányába viszont nyitott. A 3-5. modell szintén osztott, többdimenziós: a domináns és alárendelt kapcsolatok számában tér el egymástól és a 2. modelltől. A 6. modell domináns, osztott, többdimenziós: öt biztosítottja közül mindegyik önálló dimenzióval rendelkezik, domináns, egyenrangú és önmagában zárt alakzat; az osztottság tér-és időbeli: amíg a család mint kötelék fennáll, a tagok a másik jogán is jogosultságokat szerzenek.

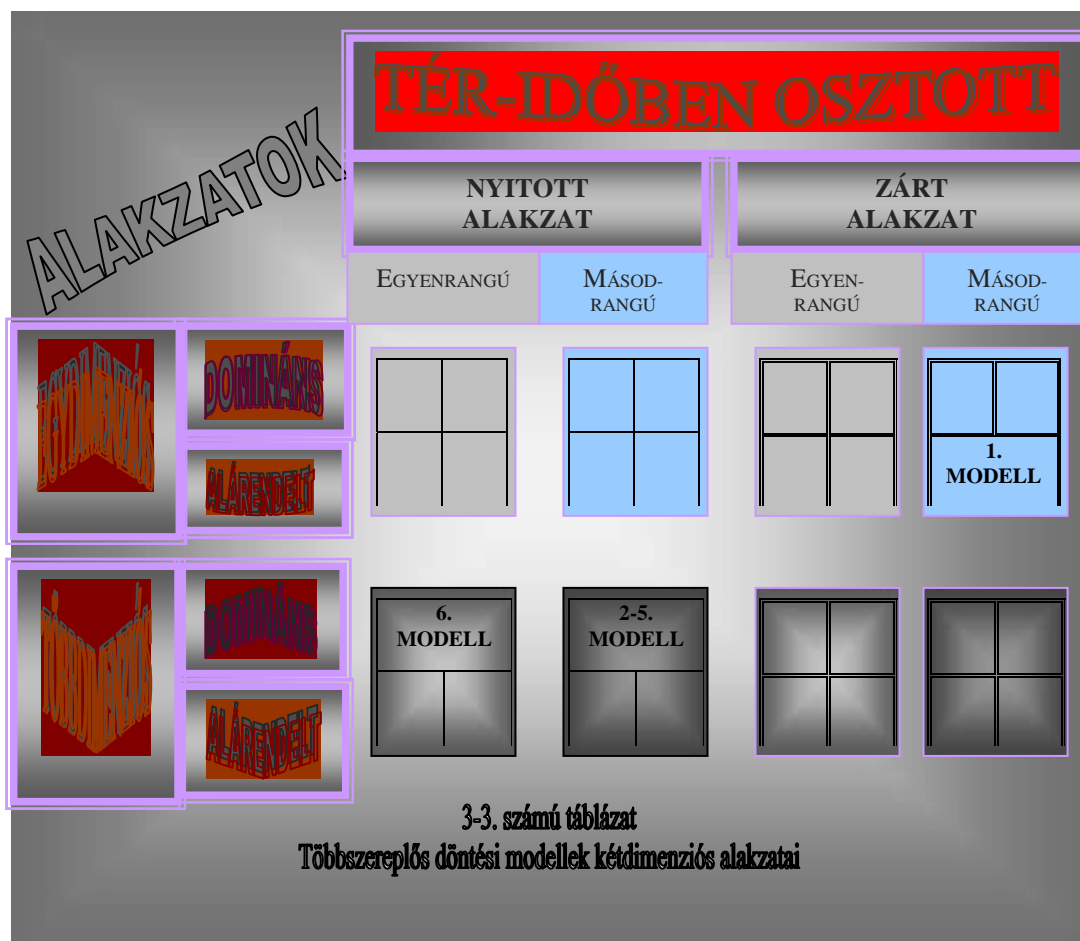
Mindegyik modell más-más gazdasági cselekvési alakzatot von maga után. Mindegyik modell vizsgálható a gazdasági racionalitás érvényessége szempontjából a szituáció vagy a következmények logikája szerint. Az alábbiakban a modellstruktúrákkal a szituáció logikája alapján foglalkozunk.

3.4.3.2. Modellstruktúrák

Az előző alponthan vázolt modellszerekezet azt a mintázatot mutatja, amely a kockázatközösség tagjainak viselkedését jellemzi. A viselkedések egy- vagy többdimenziósak, illetőleg dominánsak vagy alárendeltek lehetnek. A dimenziók azonosak a cselekvés dimenzióival, amelyek mögött motiváció, beállítódás és az elfoglalt státusz húzódik. Ennélfogva adott modellelem cselekvési dimenziója hármas determinánshalmaz alapján áll össze.

A kockázatközösségi tagság cselekvési dimenzióit a jogosultsági katalógus határozza meg. Ahány jogosultság, annyi cselekvési dimenzió és ahány cselekvési dimenzió, annyi cselekvési alakzat.

Az egyidejűleg igénybe vehető ellátások mint cselekvési dimenziók esetén az a cselekvés minősül dominánsnak, amelyet a cselekvő választott. A többi alávetett cselekvésnek tekinthető.

4. FEJEZET

ÜGYFÉLTÍPUSOK A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSBAN

Empirikus elemzés

Az előző fejezetekben a társadalombiztosítás elméleti modelljének újradefiniálására helyeztük a hangsúlyt. Jelen fejezetben az elméleti modell egyes viselkedésszociológiai vonatkozásainak empirikus megalapozását végezzük el a rendszerbiztonságot befolyásoló viselkedési kockázatok tipológiai feldolgozásával. Ehhez módszerként az ügyféltipológiát használjuk.

4. Ügyféltipológia modellje

A társadalombiztosítást jellemző ügyféltípusok azonos vagy hasonló viselkedési jegyeik alapján állíthatók össze.

1. A típusalkotáshoz ideális esetben *demográfiai* (nem, kor, családi állapot, gyermekekre vonatkozó adatok), *társadalomdemográfiai* (család, magánháztartás életformái), *társadalomgazdasági* (képzettség, foglalkozás, jövedelem, vagyon/eladósodottság, társadalmi réteghez tartozás), *földrajzi* (mint strukturális tér, politikai-adminisztratív régiók stb.), *pszichológiai* (kognitív, affektív, viselkedési), valamint az *életstílusra* vonatkozó indikátorok állnak rendelkezésre. A hazai hivatalos statisztika azonban csak igen ritkán elégíti ki ezeket az elvárásokat.

A társadalombiztosítási statisztika még kockázatközösségi tagok adott évi státuszorientált helyzetéről, valamint adott intézmény (ellátásfaj-

ták, szolgáltatásfajták) alakulásáról is elég nagyvonalúan számol be. Az egyes státuszgenerációkat rendszerint biztosítotti és jogosultsági státuszoknak megfelelően, az egyes státuszadatokat pedig nemenkénti, korcsoporti és területi (politikai-adminisztratív) bontásban tüntetik fel a kimutatások. De a társadalomdemográfiai, a pszichológiai, valamint az életstílusra vonatkozó változók szinte kivétel nélkül hiányzanak.

2. Másodsorban szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy az eddigi vizsgálódások többnyire a kockázattal szembeni beállítódásra helyezték a hangsúlyt. A beállítódás-vizsgálat feltételezi az adott személy szabad választását, önálló döntését. A társadalombiztosításban a szabadság csak igen szűk horizonton érvényesül. Ezért a kockázattal szembeni attitűd is „csupán” a cselekvő (biztosított, igénylő, jogosult) viselkedésére vonatkozó feltevéseink egyik összetevője lehet. Kizárólagos alkalmazásával nem tárható fel és interpretálható, milyen viselkedésmódok, cselekvések jellemzik a kockázatközösségi tagokat, illetőleg milyen ügyféltípusok alkotják és működtetik az intézményt.

Ezért a kockázattal szembeni attitűd helyett célszerűbb az emberi viselkedés (cselekvés) olyan mozgatóit keresni, amelyek a fogyasztói viselkedés (magatartás) kutatásában már jól bizonyítottak.¹⁵² Ezek a motiváció, a beállítódás és a réteghez tartozás (társadalmi státusz).¹⁵³ *Alapfeltevésünk* ugyanis, hogy a motiváció, beállítódás és réteghez tartozás (társadalmi státusz) figyelembe vételével a társadalombiztosításra vonatkozóan *rendszerimmanens típusok* alkothatók, szemben a gazdaságpszichológiában ismert, kockázattal szembeni attitűdből kép-

¹⁵² Vö.: A. BÄNSCH (1995), W. KROEBER-RIEL (2001), M. MERTENS (1992) stb.

¹⁵³ Az indikátorok nemcsak az egyéni szintű cselekvést határozzák meg, hanem segítségével megalkothatjuk a társadalombiztosítás intézményének ügyféltípusait.

zett (kockázatkedvelő, kockázatsemleges és kockázatkerülő) viselkedéstípusokkal.¹⁵⁴

3. Mindezen problémák ellenére a statisztikai adatok alkalmasaknak tűnnek az önálló típusalkotásra. Kétféle módon is létrehozhatunk belőlük ügyféltípusokat: az egyik esetben a statisztikai adatokból kiemeljük azokat a jellemzőket, amelyek az ügyfél és az igazgatási szerv között konfliktus (fellebbezés, peres eljárás, elutasítás stb.) formájában felmerültek, s ezen adatokra tekintettel végezzük el az ügyfelek tipologizálását, állítunk fel *klasszifikatorikus típusokat*.

A másik esetben az ideális és tényhelyzet közötti hiátus áthidalására heurisztikus módszerhez folyamodunk. Kiindulópontként intézményi szabálykövető és nem-intézményi szabálykövető cselekvéstípusokból konstruált elméleti modellt használunk. Ennek nyomán az egyes cselekvéstípusoknak *elméleti ügyféltípusok* feleltethetők meg. Ezen elméleti típusokhoz rendeljük hozzá a megfelelő statisztikai adatokat.

A típusalkotáshoz a *Magyar Gallup Intézet* (Budapest) biztosítási témakörben végzett három felmérését,¹⁵⁵ illetőleg az *Országos Egészségbiztosítási Pénztár* és az *Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság* statisztikai adatait használjuk.

¹⁵⁴ Az ügyféltípusokat a társadalmi kockázatközösség tagjainak azonos vagy hasonló viselkedési jellemzői alapján, illetőleg faktorsúlyaival alkotjuk meg. A megfelelő módszertani eljárással (faktoranalízissel) kialakított típusok a társadalombiztosítás ügyfélkörét (kockázatközösségi tagságát) reprezentálják.

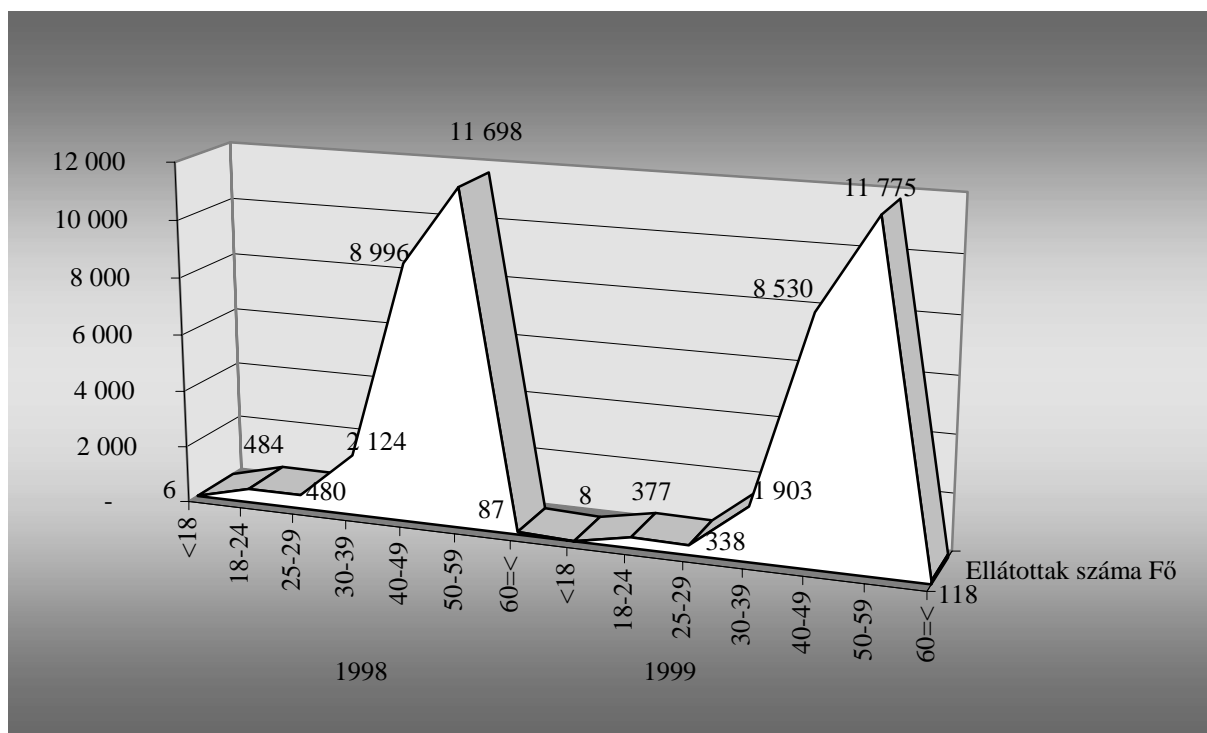
¹⁵⁵ Az 1999. és 2000. évi adatfelvételek nem típusalkotási céllal történtek. Ennek ellenére tartalmaznak olyan változókat, amelyek lehetővé teszik a típusalkotást. Viszont problémaként merül fel, hogy a három országos reprezentatív minta nagysága eltér egymástól és az adatfelvételek eltérő változókalmazt tartalmaznak. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek nem feltétlenül azonosak, illetőleg mindegyik minta esetében más-más kérdéscsoportokra válaszoltak. Éppen a választott módszerre és a minta reprezentativitásra tekintettel jó okunk van feltételezni, hogy ezek az eltérések, problémák önmagukban még nem zárják ki, inkább gazdagítják a típusalkotás lehetőségét.

4.1. Fontosabb statisztikai adatok

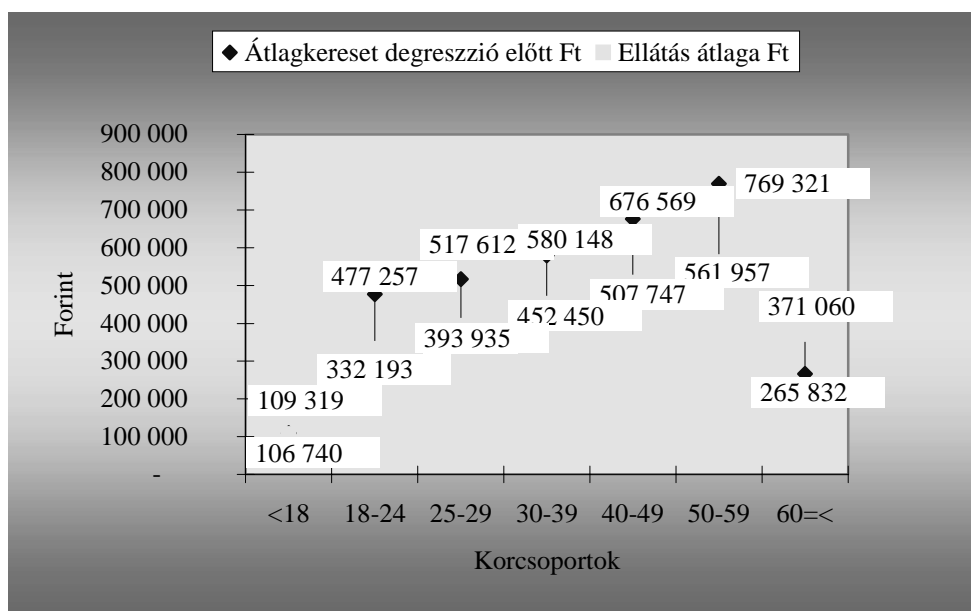
A társadalombiztosítás statisztikai adatgyűjtésének sajátosságaira tekintettel, illetőleg egyéb praktikus megfontolásokból olyan eljárásmodot követünk, amely figyelembe veszi a felmerülő problémákat. Ezért az egyes jelenségek statisztikai mintái alapján képezzük az ügyféltípusokat, pontosabban: a statisztikai mintákat értelmezve egyes viselkedési jelenségeket mint mintákat tekintünk tipikus alakzatoknak (viselkedés- vagy cselekvésmódoknak).

1. A hazai társadalombiztosítás mint intézmény *családorientáltan* épül fel: a biztosítottak mellett meghatározott ellátásokra, szolgáltatásokra azok közeli hozzátartozói is jogosultságot szerezhetnek, illetőleg meghatározott esetekben a biztosított a közeli hozzátartozót ért egészségkockázatokra tekintettel ellátást vehet igénybe. Következésképpen a kockázatközösség jogosultjainak köre mindig tágabb mint a biztosítottak köre.

A statisztikai adatokból nem állapítható meg egyértelműen, mennyien tartoznak a biztosítottak körébe, mivel az egészségbiztosítás és a nyugdíjbiztosítás kockázatközösségeinek tagjai csak részben fedik egymást. Nincs olyan objektív kritérium, amelyik alapján kimutatható lenne, hány biztosított, a közeli hozzátartozóra tekintettel pedig hány jogosult van Magyarországon. Az igénybejelentések vizsgálata nyomán is mindössze azt lehet megállapítani, mennyien szándékoztak adott időszakban adott ellátást (szolgáltatást) igénybe venni, s hány igénylő igényét tartották jogosnak vagy utasították el.

4-1. ábra
Újrokkantak létszáma korcsoporti bontásban

4-2. ábra. Éves keresetek és ellátások átlagai
korcsoporti bontásban (1998)

A mondottak alátámasztására tipikus példaként az új rokkantosságok említhetők. A 4- 1. és 4-2. ábra a teljesítő alap-

fokú határozatok alapján (a MÁV és fegyveres testületek adatai nélkül) tartalmazza az új rokkantak létszámát, depresszió előtti éves átlagkeresetét és a megállapított éves ellátásait. A statisztikai adatokból kitűnik, hogy 1998-ban az ellátottak száma 39 452 főt tett ki, 1999-ben pedig „alapfokon” 38 678 fő kapott igénybejelentésére pozitív választ. A „legrokkantabb” korcsoportokba a 40. életévüket betöltöttek tartoznak.

A 4-2. *ábra* további sajátos tendenciára hívja fel a figyelmet: a depresszió előtti átlagkeresetek és megállapított ellátások összegei a 18 év alatti populáció esetében szinte azonosak. A depresszió előtti átlagkereset és az ellátás átlaga trend 18-59 életév közöttiekénél az „ugrás után” lineárisan emelkedik, majd a 60. életév felettiekénél¹⁵⁶ megfordul. Ez annak tulajdonítható, hogy a 18 év alattiak jövedelem-színvonala nem éri el vagy kevésbé haladja meg a depresszió alsó határát, a 60 év fölötti populáció¹⁵⁷ esetében viszont - nagy valószínűséggel - a gazdasági aktivitási ráta alakulása, a kereső tevékenységet folytató rokkantak számának alakulása okozza a visszaesést és a fordított trendet (vö.: 4-2. *ábra* és 4-1. *táblázat*). Mivel a rokkantsági nyugdíj hazánkban nem vált át öregségi nyugdíjjá, valószínűsíthető, hogy fő megélhetési forrásuk a már megállapított rokkantellátás.

2. A rokkantsági statisztika számos egyéb problémára is felhívja a figyelmet. A biztosítottak (igénylők) célirányos viselkedésének (cselekvésének) sajátos vonásait jelzi vissza az igénybejelentések és az elutasítások alakulása. Amint a 4-1. *táblázaton* látható, a rokkantossítási eljárás keretében az új véleményezették száma az 1985. évi 71 335 főről 1999-re 107 152 főre emelkedett, ugyanakkor a rokkantnak nyilvánítottak aránya 60,5 százalékról 40 százalékra (43141 főről 42906

¹⁵⁶ A korhatár feletti rokkantak létszáma 1998-ban 397 431 fő, 1999-ben 343 768 fő volt. A csökkenésben szerepet játszik a korhatár módosulása is.

¹⁵⁷ A nyugdíjkorhatár feletti rokkant populáció kereső (gazdasági aktivitási) szokásaira semmiféle megbízható adat nem áll rendelkezésre. Legfeljebb feltételezhető, hogy az öregségi nyugdíjasokhoz képest jóval kevesebben folytatnak keresőtevékenységet. Ezt a feltételezést valószínűsíti a rokkantak korfájának alakulása.

főre) mérséklődött. Az elutasítottak aránya az 1985. évi 39,5 %-hoz képest 1999-re 60 %-ra emelkedett.

Év	Összes új véleményezett	Ebből: rokkantak		Összes új véleményezett	Ebből: rokkantak
		száma	az új véleményezettek %-ában		aránya 10 000 aktív keresőre
1985	71 335	43 141	60,5	143,5	89,7
1990	118 532	64 826	54,7	247,2	135,2
1995	123 479	58 305	47,2	339,6	160,3
1998	96 372	39 338	40,8	265,1	108,2
1999	107 152	42 906	40,0	281,1	112,6

4-1. táblázat
Új véleményezettek és rokkantak létszáma

Forrás: OEP Statisztikai évkönyv (1999) a MÁV adataival együtt!

Az ONYF statisztikai adatai megerősíteni látszanak a fenti megállapításokat: 1999-ben összesen 347 301 db nyugdíjbiztosítási ágat érintő igénybejelentés (indítás) történt, s „mindössze” 179 407 teljesítő határozat született. Az elutasító határozatok száma 103 989 db, azaz az igénybejelentések (indítások) 30 százalékában fejeződött be az eljárás elutasító határozattal.¹⁵⁸ Számát tekintve legtöbb elutasító határozatot (16631 db) Pest megyében (Budapesttel együtt), Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (11 282 db) és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (9435 db), valamint Baranya megyében (7 108 db) hoztak és kézbesítették.

3. Érdekes jelenség figyelhető meg az öregségi nyugdíjra vonatkozó teljesítő határozatok statisztikájában. Az 1999. évi hatállyal megállá-

¹⁵⁸ Az igénybejelentések a fegyveres testületek adatait nem tartalmazzák. A teljesítő és elutasító határozatok száma a tárgyévben hozott határozatokra vonatkozik - a szolgálati idő elismerési kérelmek nélkül - függetlenül attól, hogy az igénybejelentés korábban történt. Az igénybejelentés viszont tárgyévi igénybejelentéseket jelenti a szolgálati idő elismerési kérelmekkel együtt. Emiatt az elutasító határozatok aránya csak tájékoztató adat.

pított öregségi nyugdíjban részesülők közül a szolgálati idő függvényében számfejtették ellátását Budapest és vonzáskörzetében 64 százaléknak, miközben Ózd és vidékén, Cegléd és vidékén ez az arány csak 28 százalékot ér el. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, továbbá Szentes és vidéke, valamint Hódmezővásárhely és vidéke 17, illetőleg 18 százalékkal zárja a sort. Ugyanakkor ezeken a területeken a szolgálati idő átlaga eléri vagy meghaladja a 33 évet (szórás 7-8 év). A szolgálati idő szempontjából leghomogénebbeknek - Baranya, Somogy és Tolna megye kivételével - a dunántúli megyék mutatkoznak 6 év szórással.

Ha a szolgálati idővel kapcsolatos homogenitást nemcsak területi, hanem területenkénti és nemenkénti bontásban is vizsgáljuk, hasonló sajátosságokat tapasztalhatunk. A legkritikusabb területeknek az ún. depressziós körzetek minősülnek és az ott élő biztosítottak rendelkeznek a legkedvezőtlenebb jövedelmi és jogosultsági feltételekkel.

4. A kockázatközösség tagjai - meghatározott esetekben - az igazgatási szerv (elutasító) határozata ellen jogorvoslattal élhetnek. Megfellebbezhetik vagy kérhetik a határozat megváltoztatását. Az ONYF adatai szerint a kilencvenes években a fellebbezések aránya megnőtt: míg 1990-ben az elutasító határozatok 74,1 %-át fellebbezték meg, addig 1999-re az arány megközelítette a 87 %-ot (86,7 %), ugyanakkor a fellebbezéseknek helyt adó határozatok aránya 21,9 %-ról 11,5 %-ra csökkent. Hasonló csökkenő tendencia figyelhető meg a teljesítő határozatok megváltoztatását kérők és annak helyt adó határozatok arányában is.

Hasonlóképpen az OEP-hez beérkezett panaszok, kérelmek száma és a jogosnak ítélt panaszok, kérelmek száma között jelentős visszaesés mutatható ki: míg 1995-ben 1901 lezárt ügyből 372 db ellen éltek fellebbezési kérelemmel, s mindössze 51-et (13,7 %-ot) találtak jo-

gosnak, addig 1999-ben 553 lezárt ügyből 158 esetében éltek az ügyfelek felülvizsgálati kérelemmel, s csak 13 esetben (8,2 %) tartották jogosnak a benyújtott felülvizsgálati kérelmet.

5. A társadalombiztosítás nyugdíjbiztosítási ága 1998-tól a magánnyugdíj-pénztár rendszerével is bővült. 1999 végére a tagsági viszonyban állók száma meghaladta a kétmilliót (vö.: 4-2. táblázat).

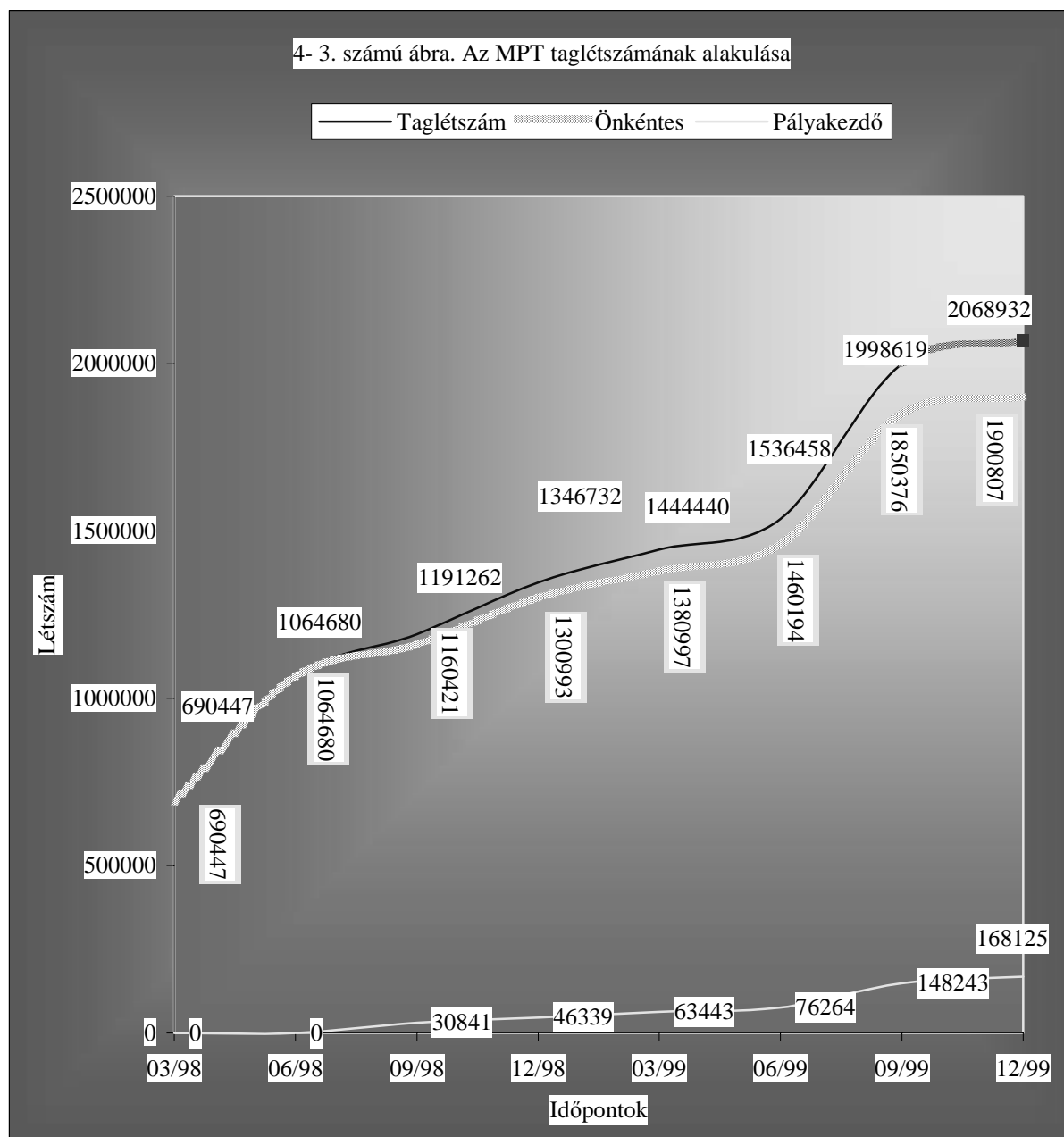
Korcsoportok	Gazdaságilag aktívak		Pénztártagok	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
15-19	52500	36800	42236	42141
20-24	315600	227300	217389	233055
25-29	333400	207100	225199	233360
30-34	293700	214000	191279	198129
35-39	267800	230400	142053	159239
40-44	315200	325900	104521	125863
45-49	314600	301100	41945	51384
50-54	229900	210300	5650	5717
55-59	127300	55100	1092	251
60-64	22100	15500	55	11
65-69	11300	7000	4	5
70-74	3600	2600	1	0

4-2. táblázat

A gazdaságilag aktívak és pénztártlétszám alakulása
korcsoporti bontásban (1999, fő)

Forrás: Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete

A magánnyugdíj-pénztár rendszerével újabb viselkedési sajátosságok jelennek meg, amelyek már latensen léteztek, de intézmény híján nem jutottak felszínre. Egyik sajátos vonás, hogy a lehetőségek megteremtésével a nyugdíjbiztosítás alaprendszeréből több mint 1,9 millióan léptek be a magánnyugdíj-pénztár rendszerébe. Igen magas volt az önkéntes belépők száma 1999. augusztusában (vö.: 4-3. ábra), tehát az önkéntes csatlakozási lehetőség határidejét közvetlenül megelőző időszakban.

További sajátosság, hogy mindezen időszak alatt az önkéntes belépők közül alig 16 ezren léptek vissza a nyugdíjbiztosítás alaprendszerébe, illetőleg 13 ezren váltottak pénztárat.

4.1.1. Statisztikai adatokból képzett ügyféltípusok

Öt pontba foglalva alapoztuk meg a társadalombiztosítás statisztikai adatokból levezethető ügyféltípusait. A statisztikai adatok szerint a kockázatközösség tagjainak túlnyomó része szabálykövető magatartást tanúsít, megfelel az intézményi eljárási szabályoknak. Ugyanakkor jelentős arányban vannak olyanok, akiket másfajta célirányos viselkedés jellemez.

Az intézményi eljárási szabályoknak megfelelő (röviden: a intézményi szabálykövető) cselekvések célirányossága „biztosítás biztonságot nyújt”, a szerzés és a piacorientáltság alakzataiban fejeződik ki. Az egyéb célirányos cselekvéseknél az önérdek minden áron való érvényesítése, a hazardírozás és a konfliktusteremtés különböző formái tűnnek elő.

Ezen jellemzők figyelembe vételével:

- intézményi szabálykövető cselekvés esetében a biztosítás- és rendszerimmanens típusok biztosításpárti, szerzésorientált és piacorientált viselkedési jegyek alapján képezhetők,
- egyéni szabályokat követő cselekvés esetében pedig a viselkedési kockázatok komponenseinek (vö.: 4-3. táblázat) felhasználásával egyéniérdek-érvényesítő (önző), hazardírozó és konfliktusos típusok alakíthatók ki. (Vö.: 4-4. táblázat)

4.1.2. Vélelmek a statisztikai adatok alapján

Cselekvés-típus	Célirányos típusok		Cselekvés-típus	Célirányos típusok
Intézményi	Biztosításpárti		NEM-intézményi	Önérdék-értvényesítő
	Szerzés-orientált			Hazardírozó
	Piacorientált			Konfliktusos

4-3. táblázat
Ügyféléltípusok alapidimenziói cselekvéstípusok szerint
(statisztikai adatok alapján)

Az intézményi szabálykövető cselekvéstípusba tartozó célirányos típusok közül a *biztosításpártiakat* a „biztosítás biztonsága” elve és a „márkahűség” jellemzi. A „biztosítás biztonsága” elv érvényesül

- egyértelműen az ekvivalencia elve miatt - az öregségi nyugdíj legkisebb összegében részesülők nagy részénél. *Márkahűeknek* azokat tekinthetjük, akik lehetőségeik ellenére a társadalombiztosítás alaprendszerében maradtak, nem léptek át magánnyugdíj-pénztárba. A *szerzés-orientáltak* előrelátásukkal, illetőleg igényességükkel tűnnek ki. Ez az önkéntes biztosítottakra, illetőleg a kiegészítő biztosítást kötők közül a pénztárváltók, a visszalépők, valamint a jogorvoslathoz folyamodók egy részére vonatkoztatható. *Piacorientáltságot* mindenekelőtt azoknál a nyugdíjbiztosítottaknál vélelmezhetünk, akik piaci versenyben álló magánnyugdíj-pénztáraknál állnak tagsági viszonyban s mint önkéntes pénztártagok váltottak magánnyugdíj-pénztárt anélkül, hogy visszaléptek volna a nyugdíjbiztosítás alaprendszerébe. De piacorientált magatartást tanúsítanak a (szerződéses) szolgáltatók is.

A célirányos cselekvések másik fajtája az intézménylogikai séma szerint nem-intézményi szabálykövető cselekvéseknek megfelelően sorolható típusokba. Esetükben nem logikai ellentétéről van szó (példá-

ul biztosításpárti - nem-biztosításpárti stb.). A biztosítottak, igénylők, jogosultak, fizetésre kötelezettek stb. nem-intézményi szabálykövető cselekvései önérdek-érvényesítő, hazardírozó és konfliktusos irányultságúak. Ennél többet a statisztika adatok nem árulnak el. Nem lehet tudni, hogy akinek másodfokon is elutasították igényét, miért fellebbezte meg előtte kétszer az elutasító határozatokat (beállítódás, motiváció vagy egyéb ok hatására tette?). Ugyanígy nem lehet megállapítani, hogy a fizetésre kötelezett miért nem teljesítette járulékfizetési kötelezettségét stb.

Viszont tényként lehet kezelni, hogy maga az igénybejelentés érdekérvényesítés céljából történik. Mivel mindig konkrét személyhez köthető, a konkrét személynek érdeke fűződik hozzá. Hasonlóképpen a kötelezettséget (például a fizetési kötelezettséget) nem teljesítő vagy elmulasztó éppen az előírás kogens jellegére és az igazgatási szerv ellenőrzési kötelezettsége miatt a lebukás veszélyével játszik, azaz hazardírozó viselkedést tanúsít.¹⁵⁹

Csak látszólag nehezebb a dolgunk a konfliktusos viselkedések alátámasztásával. A probléma feloldásában a peresügyi statisztikai adatok segítenek: az igazgatási szerv által megnyert megtérítési, nyugdíj, járulék és egyéb peres ügyek az önérdekkövetés mellett nem kis mértékben a konfliktusos cselekvés (viselkedés) jegyeit is mutatják.¹⁶⁰

4.2. Faktorelemzés

A statisztikai adatok a formális, nagyvonalú megközelítési lehetőségeknél közelebbi (mélyebb) tipológiai változatokat nem tesznek lehetővé. Ezek a szabálykövető vagy szabályellenes *szélsőséges* típusokon

¹⁵⁹ Az OEP statisztikai adatai szerint 1999-ben 115 alkalommal szabtak ki rendbírságok, 3088 fizetési meghagyást bocsátottak ki, illetőleg 2775 póttulás történt.

¹⁶⁰ Az ONYF adatai szerint 1999-ben a 12 259 pert tárgyaltak 15 437 tárgyaláson. Ebből 10 276 volt nyugdíjper. Az igazgatási szerv 5 571 pert megnyert, 1 325-öt elveszített és 3 380 még folyamatban van.

belül kialakított klasszifikatorikus típusok *közbülső* helyet foglalnak el. Bár nem tekinthetők „tisztá” típusoknak, jó esélyünk van arra, hogy tipológiánkhoz klasszifikáló kritériumként felhasználva segítségével a későbbiek során „tisztá” és „vegyes” változatokat különíthessünk el (vö.: 4-4. táblázat).

Intézményi szabálykövető cselekvés				Nem-intézményi szabálykövető cselekvés			
	B (biztonság)	Sz (szerzés)	P (piacorient.)		E (érdekérv.)	H (hazard.)	K (konfliktus)
B (biztonság)	BB	BSz	BP	E (érdekérv.)	EE	EH	EK
Sz (szerzés)	SzB	SzSz	SzP	H (hazardíroz)	HE	HH	HK
P (piacorient.)	PB	PSz	PP	K (konfliktus)	KE	KH	KK

4-4. táblázat
Cselekvéstipológia a cselekvés jellege szerint

„Tiszta” típusú cselekvéseknek minősülnek a diagonálisban elhelyezkedő típusok, a többi a „vegyes” cselekvési változatkategóriába tartozik. E szempontok figyelembe vételével az ügyféltípusokat tovább finomíthatjuk.

Az egyes cellák kitöltéséhez, illetőleg az eddigi eredmények megerősítéséhez felhasználjuk az empirikus vizsgálatokat. Bár a rendelkezésünkre álló felmérések nem típusalkotási céllal készültek, mégis tartalmaznak olyan változókat, amelyekből a statisztikai adatokhoz képest pontosabb típusokat képezhetünk.¹⁶¹ Módszerként a faktorelemzést (ML faktoranalízist) választottuk.

¹⁶¹ A nem, kor, családi állapot, 18 év alatti gyermekszám, lakóhely, iskolázottság, foglalkozás, jövedelem változókon kívül motivációt, beállítódást kimutató változókat vontunk a vizsgálatba. A lakóhely megbontása - a hivatalos statisztikai adatokkal szemben - a strukturális térre történt, tehát Budapest, megyei jogú város, egyéb város és község válaszlehetőségekkel.

A faktorelemzési eljárás megválasztásában azzal a feltételezéssel élünk, hogy

- az egyes faktorok különböző mértékben járulnak a megfigyelt változók varianciáihoz,
- az első faktor veszi fel a legnagyobb varianciaértéket;
- nem tekintettük kizáró feltételnek, ha az egyes változók egyidejűleg több faktorra is (pozitívan vagy negatívan) korrelálnak;
- csak azokat a faktorokat tekinthetjük típusalkotóknak, amelyek a szelektálás során vagy anélkül legalább elfogadható KMO-értéket vesznek fel és az illeszkedési tesztjük (goodness-of-fit test) szignifikánsnak (0,05 alatti) mutatkozik.

A faktorálás során csak az egynél nagyobb sajátértékeket vettük figyelembe. Ez nem jelenti azt, hogy rotációs eljárással kapott érték egynél nagyobb. Viszont ebben az esetben is teljesült, hogy az első faktor varianciaértéke a legnagyobb.

Az egyes faktorokat attól függően neveztük el, hogy melyik változó milyen súllyal járul hozzá az adott faktorhoz. Minél nagyobb az adott factorsúly, annál szorosabban kapcsolódik adott változó factorsúlya az adott faktorhoz. Több esetben az egyes változók ellenkező előjellel kapcsolódtak az adott faktorhoz (bipoláris faktorok).

Az egyes táblázatokban (vö.: *Függelék F. 2-4. táblázatok*) praktikus okokból csak a 0,3 fölötti érték(ek)et tüntetjük fel az egyes változóknál, illetőleg a factorsúlyokat nagyság szerinti sorrendben mutatjuk ki.

Az adatok kiértékelése során kiderült, hogy a nemi jelleg, a biztosításkötés, a lakóhely stb. szerinti szelektálással kapott értékek nem felelnek meg az elvárásainknak. Ezért olyan szelektáló változókat kerestünk, amelyek kielégítik a fenti követelményeket.

4.2.1. Faktorelemzéssel képzett ügyféltípusok

A vizsgálat eredményei - mint várható volt - részben alátámasztották, részben kiegészítették eddigi típusainkat. Az első lényeges eredmény, hogy mindegyik minta valamennyi, vizsgálatba vont változóra reprezentativitást mutatott és összességében lehetővé tette a nem, lakóhely, jövedelem stb. szerinti szelektálást, illetőleg rétegzést.

A kapott értékek csak a változók faktorsúlyaiban és az egyes változók több faktorhoz való hozzájárulásának számában térnek el a főbb (*Függelékben* feltüntetett) motivációs, valamint beállítódást visszatükröző faktorokétól. Ez azt jelenti, hogy a motiváció és beállítódás faktorai nem vagy kevésbé függnek a nemi jellegtől, a lakóhelytől stb. Így nincs lényeges különbség a község és a megyei jogú város faktorainak számában, jellegében, hasonlóképpen a biztosítással szembeni beállítódásban a nemi jelleg nem játszik lényeges szerepet. Ezen általános homogenitástól többet állítani nem lehet.

A másik általános észrevétel szintén a kockázatközösségi tagsági viszonyhoz (=a biztosítottak, illetőleg a jogosultak köréhez) kapcsolódik: az elméleti fejtegetéseinkben említett státuszorientáltság (státuszorientált helyzet) a „családpárti” és a „pallérozott” (=iskolázott) faktorokon keresztül megjelenik (*Függelék F.4.*). A „családpárti” típust alkotó változók igen magas faktorsúlyokkal homogének, a „pallérozott” típust alkotó változók a faktort bipolárisá teszik, vagyis az iskolázottsági szint és a beosztás ellentétes értékekkel járul a faktorhoz.

A *motivációk vizsgálata* során (vö.: *Függelék F2.*) kitűnik, hogy az emberek nagy része az „előrelátó” és az „ügynökfüggő” típusba tartozik. Az „előrelátó” típust nagy mértékben áthatják a közvetett ösztönzók (például az adókedvezmény), a biztosításkötéshez szükséges fedezet megléte (kedvező anyagi helyzet) s csak ezt követően jelennek

meg a befektetési és megtakarítási szándékok mint ösztönző, motiváló tényezők.

A másik faktor („ügynökfüggő”) viszont arra ural, hogy az embereket ösztökélni kell: az egyes biztosítások megkötésében komoly feladat hárul az ügynökökre, a rábeszélő képességekre, hogy az ügyfelek kősenek biztosítást. Nem véletlen, hogy hazánkban a 25 magánnyugdíjpénztárból 8 kezében koncentrálódik a magánnyugdíjpénztárpiac taglétszámának és vagyonának 80 százaléka, s ezek mögött biztosító társaságok és bankok húzódnak meg.

A társadalombiztosítás működésében és működtetésében fontos helyet foglalnak el a finanszírozási kérdések. A finanszírozás intézményi összetevővel függnek össze a „bizalmi kéz” és az „óvatos duhaj” jelzőkkel illetett típusok. A finanszírozáshoz kapcsolódó változók a kockázatközösség tagjainak piacpártiságát (piacorientáltságát) fejezik ki s jelzik, hogy a pénzbefizetés és kezelés vonatkozásában a tagsági viszonyban állók, milyen „helyet” választanának, milyen szervezeti formára bíznák szívesebben pénzeiket. Azt tapasztaljuk, hogy a „hely” tekintetében a tiszta piaci magatartás megtorpan. Az emberek, bármennyire piacorientáltak és piacpártiak, mégis nagyobb fokú pozitív bizalmat éreznek a társadalombiztosítás és az állami garanciával működő magánnyugdíjpénztárak mint a biztosító társaságok és bankok iránt.

Ezen groteszk helyzet magyarázata - részben - a beállítódásban kereshető.

A *beállítódással* kapcsolatos faktorok az ügyfél társadalombiztosításról alkotott véleményét és vele szemben támasztott elvárásait (kognitív beállítódását) is visszatükröz(het)ik. Ezért külön vizsgáltuk azokat a változókat, amelyek a társadalombiztosítás mint egész jelenlegi helyzetével és strukturális alakításával függnek össze, s külön azokat,

amelyek ágazati szinten vagy azzal kapcsolatban mutatkoznak meg. A kapott eredmény szerint a megkérdezettek többsége igen jelentős mértékben a kettős rendszer (alap és kiegészítő biztosítás állami garanciával!) mellett áll ki (1. faktor, „magánosító”). Hogy miért ez a vélemény alakult ki, a második faktor („kritizáló”) ad rá magyarázatot: a járulékok magasak, az ellátás színvonala alacsony, a társadalombiztosítás szolgáltatásainak köre szűkül.

Az *egészségkockázattal* összefüggő változók feldolgozásakor több (2, 4 és 5) faktor képezhető. A legnagyobb faktorsúlyokat azok a változók veszik fel, amelyek - az ellátások színvonalára tekintettel - a társadalombiztosítás finanszírozási területének kiterjesztését célozzák. Ezt fejezi ki az 1. faktor, amelyet „expanziópárti”-nak nevezhetünk. A második faktor még egyértelműbbé teszi a helyzetet: azokból a változókból képződött, amelyek szerint az egészségkockázatok bekövetkezésekor az érintetteknek a saját zsebükbe kell nyúlni, egy-egy kockázat anyagi megterhelést jelent. Ebből egy visszafogott piacpártiság érződik ki. Amit egyszerűbben úgy fogalmazhatunk meg, hogy „igényes vagyok, piacpárti, de ne az én zsebem érezze” (vö. a 2. és 4. faktor). S végül még egyértelműbb az ellátás intézményéhez kapcsolódás a következő faktorban, ahol az „elégedetlenkedő” típus panasa sejlik vissza a megfelelő ellátás hiánya és az alacsony színvonalú ellátások miatt.

Intézményi szabálykövető cselekvés				Nem-intézményi szabálykövető cselekvés			
	B <i>biztonság</i>	Sz <i>szerezés</i>	P <i>piacorient.</i>		E <i>érdekérv.</i>	H <i>hazard.</i>	K <i>konfliktus</i>
B <i>(biztonság)</i>	BB márkahű	BSz óvat. duhaj	BP expanziópárti	E <i>(érdekérv.)</i>	EE érdekköv.	EH anyagias	EK mérlegelő
Sz <i>(szerezés)</i>	SzB igényes	SzSz előrelátó	SzP konfrontálódó	H <i>(hazardír.)</i>	HE szerencse-játékos	HH hazardőr	HK potyautas
P <i>(piacorient.)</i>	PB bizalmikéz	PSz ügyn.függő	PP piacpárti	K <i>(konfliktus)</i>	KE „kizsebelt”	KH dezertáló	KK elégedetl.

4-5. táblázat
Ügyféltypusok a cselekvés típusa és jellege szerint
(ideáltipikus megjelenítés)

Összegezve a faktorelemzéssel készített ügyféltípusokat és beazonosítva őket a cselekvés típusa és jellege szerinti táblába, megállapítható, hogy a társadalombiztosításra vonatkozó típuslista teljessé vált és a rendelkezésünkre álló *survey*-minta változóiból a konstruált lehetséges viselkedéstípusok túlnyomó része lefedhető (vö. 4-5. táblázat).

5.FEJEZET

KÖVETKEZTETÉSEK

Ha röviden és tömören össze akarjuk foglalni elméleti és empirikus vizsgálódásunk fontosabb eredményeit, akkor valamennyi tárgyalt problémára a következő választ kapjuk.

5.1. Összefoglaló áttekintés

- a) A társadalombiztosítás mint intézmény szabályok alapján működik. A szabályok regulatív funkciót töltenek be: szabályozzák, illetőleg vezérlik az ember mint cselekvő viselkedését (cselekvési mód megválasztását) adott szituációban. A szabályozottság és vezérlés következtében a viselkedés szabályvezéreltté, illetőleg ha a szabály a viselkedést determinálja, szabálykövetővé válik (*szabályvezérelt vagy szabálykövető viselkedés*).
- b) Más szempontból: a szabályok esetkonstrukciókra (vö.: kockázatokra) vonatkoznak, helyzettípusokat (vö.: jogosultság feltételei) alakítanak ki, amelyekhez a cselekvők hasonlítani tudják helyzetüket. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szabályok diszpozíciók, amelyek lehetővé teszik, hogy a cselekvők adott helyzettípusba kerülve el tudjanak igazodni és szabályos viselkedést tudjanak tanúsítani.

- c) Ha a viselkedés a szabályszerűség jegyeit mutatja és ez a társas (társadalmi) viselkedésben is megnyilvánul, akkor társas (társadalmi) intézménnyé emelkedik. Mivel a társadalombiztosítás társadalmi kockázatközösség s a kockázatközösségi viselkedést szabályszerűség jellemzi, a *kockázatközösségi viselkedés társadalmi intézményként funkcionál*.
- d) Elméleti fejtegetéseinkben a hangsúlyt az intézményi szabálykövető és nem-intézményi szabálykövető cselekvésre helyeztük. Az intézményi és nem-intézményi szabálykövető cselekvések feltételezik, hogy a szabályok viselkedést determináló tényezők (vö.: a/ pont). Ha az ember a szabályoknak megfelelően viselkedik, cselekszik, illetőleg cselekvését viselkedési szabályszerűségek jellemzik, attól cselekvése még nem feltétlenül válik a társadalombiztosítás szempontjából intézményi szabálykövetővé. Hogy mikor intézményi szabálykövető vagy nem-intézményi szabálykövető adott cselekvés, attól függ, hogy koordináció eredményeként az egyéni és intézményi, az alanyi vagy tárgyi (szubjektív és objektív) cél egyezősége létrejön-e. Az egyezésnek a jogosultság érvényesítésekor a tárgyi követelményeknek megfelelően, a tagsági kapcsolatoknál pedig az emberi és társadalmi követelményeknek megfelelően kell megvalósulnia.
- e) Az egyéni és intézményi cél megkettőződése célkonfliktust idéz elő. A célkonfliktus feloldása állandó mérlegelést kíván, s ebben

döntő tényezőként jelenik meg a szabálykövetés, pontosabban a cselekvő intézményi eljárásnak megfelelő szabálykövető viselkedése (cselekvése).

- f) Ha adott kockázatközösség tagjai intézményi eljárási szabályok szerint cselekszenek, vagyis a cselekvők (igénylő, igazgatási szerv) szabálykövető viselkedése adott intézményi eljárásnak megfelel, akkor a szabálykövető viselkedés logikája szerint a cselekvők viselkedése nem idéz elő célkonfliktust.

5.2. Ügyféltípusok kiértékelése

Az intézményi eljárásnak megfelelő szabálykövető viselkedés kötelezettsége miatt kizárható olyan viselkedéstípus dominanciája vagy túlzott érvényesülése a társadalombiztosításban, amely nem biztosítás- és rendszerimmanens.

Nemcsak elméleti, hanem statisztikai és empirikus vizsgálódásaink is megerősítik abbéli vélekedésünket, hogy a társadalombiztosítás rendszerimmanens típusai nem a kockázattal szembeni attitűdből képzett típusok.

Az egyes ügyféltípusokat motiváló tényezők, valamint beállítódásuk úgy fejezik ki biztosítás iránti elkötelezettségüket (duális rendszer fenntartása iránti igényüket), hogy az koherensen illeszkedik a társadalombiztosítás intézményi környezetébe.

- g) A kockázattal szembeni attitűdből képzett viselkedéstípusok egyéni szabálykövető viselkedést tanúsítanak, cselekvésük során alkalmazott eljárások vagy szabályok individuális szabályszerűségeken alapulnak. Az említett viselkedéstípusok a kockázatvállalási hajlamra épülnek, egydimenziósak (vö.: „én és a kockázathoz viszonyulás” dimenziója), ezért kevésbé képesek a társadalombiztosításban található ügyféltípusokat biztosítás- és rendszerimmanensen lefedni. Bár - bizonyos mértékben¹⁶² - hozzájárulnak a kockázatközösségi tagok viselkedési kockázatifajtáinak feltárásához és megértéséhez, de nem teszik biztosítás- és rendszerimmanens módon értelmezhetőbbé őket, illetőleg az intézményi környezetet és az intézmény szerveződési struktúráit.
- h) Az új véleményezettek és rokkantak alakulásával foglalkozó statisztikai adatok nem elhanyagolható jelenségre utalnak: a kockázatközösség tagjainak túlnyomó többsége intézményi szabálykövető viselkedést tanúsít az igényérvényesítéshez. Viszont észlelhető ettől eltérő viselkedéstípus megjelenése is: itt egyrészt az igénylők önérdékérvényesítő (anyagias) viselkedésükre, másrészt potyautas törekvésükre gondolunk. Bár megbízható orvosi statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre, a különböző ellenőrzések jegyzőkönyvei nyomán erősen valószínűsíthető az ér-

¹⁶² Ezzel a megszorítással azt jelezzük, hogy minden ügyféltípusnál fellelhetők a kockázattal szembeni attitűd jegyei. A társadalombiztosítás ügyféltípusainak megalkotásakor és elemzésekor - a választott módszertől függően - viselkedésre

dekellentétet reprezentáló megbízó-megbízotti kapcsolat felbukkanása is.

- i) A nyugdíjstatisztikai adatok arra utalnak, hogy az öregséginyugdíj-megállapítás módszere, az öregségi nyugdíj legkisebb összegének intézménye miatt az alacsony jövedelemmel vagy relatíve kevés szolgálati idővel rendelkező igényjogosultak kedvezőbb anyagi helyzetbe jutnak, mintha adott intézmény nem lenne. Számukra a biztosítás nagyobb anyagi biztonságot nyújt, mint amennyit egyénileg „fel tudtak halmozni”.
- j) A faktorelemző eljárásból kitűnik, hogy az emberek általában megbízhatóbbnak tartják pénzük „állami” kezelését, mintha azal biztosító társaságot vagy bankot bíznának meg. Tehát piac ide, piac oda, ha a piacon veszíthetnek, ezt a kockázatot jobb, ha az állam viseli, nem pedig ők: minden szerzési-piaci alaporientáció ellenére domináns a *biztonságos* befektetés és pénzkezelési igény. S ebben a vélekedésben nagy szerepet játszik a családpártiság, illetőleg a pallérozottság (vö. a faktorok transzformációja sorrendjét). Az „óvatos duhaj” típusok egyértelműen ezen beállítódást támasztják alá.
- k) Igen jó súlyokkal szerepelnek a családpárti és az expanziópárti faktorok. Ezek a megkérdezettek egyértelmű elvárásait mutatják.

vonatkozó feltevésként (ahogy a célirányos viselkedési kockázatok esetében tettük), szempontként, szelektáló vagy rétegező tényezőként vehetők figyelembe.

Komoly igény mutatkozik a társadalombiztosítás (egészségbiztosítás) fokozott bővítésére, illetőleg súlyponti kérdésnek tekintik a családoorientáltság megőrzését.

- 1) A megkérdezettek nagy része igen jelentős mértékben a kettős rendszer (alap és kiegészítő biztosítás állami garanciával!) mellett áll ki. Ez egyfajta biztosításpolitikai állásfoglalásnak is tekinthető a „profiltisztítás” ellen és megoldási javaslatként a duális rendszer mellett.

1. számú MELLÉKLET

M1. Virtuális szervezet

Az információs és kommunikációs technikák (a *továbbiakban*: IKT) térhódításával párhuzamosan növekszik az igény a szervezeti forma ezen társadalmi-gazdasági környezetnek megfelelő kiépítése iránt.¹⁶³

M1.1. Szervezeti megújulás

Az eddigi szervezetszociológiai és menedzsmentkutatások számos esetben meggyőzően bizonyítják, hogy a hagyományos szervezeti formák nem nyújtanak kielégítő teljesítményt egy IKT-n alapuló társadalmi-gazdasági környezetben. A XX. század végi szervezeti formációk látványosan szakítottak a hagyományos alakzatokkal és eddig nem járt utakat kerestek. Az útválasztásban alapvetően a piaci bizonytalanságot és a termékek bonyolultságát tekintették iránymutatónak. Ennek megfelelően a piac biztonsága és a termék komplexitása szempontjából építették ki szervezeti struktúráikat és választották meg stratégiáikat.

A szervezeti megújulás három dimenzióban követhető nyomon:

- az ügymenetet és a vállalkozás struktúráját illetően *modulokat* alakítanak ki, amelyekhez döntési kompetenciákat telepítenek és eredményérdekeltséget rendelnek, ezáltal használva ki a viszonylag kisebb, áttekinthető egységekben rejlő előnyöket (rugalmas alkalmazkodóképesség, eredményérdekeltség - vö. profit-centerek, ügyfélorientáltság stb.);
- a különböző vállalkozások együttműködésük javítása és az értéktéremtés láncolatában rejlő kockázatok csökkentése érdekében stratégiai *hálózatokat* alkotnak: a kooperációk átfogják a logisztika, a marketing és a technológia területét; vertikálisan kiterjednek az értéktéremtés valamennyi szintjére, a beszállítóktól a fogyasztókig (ügyfelekig), adott ágazaton belül horizontálisan a kutatási és fejlesztési együttműködésekig, illetőleg diagonálisan együttműködés valósul meg a különböző ágazatokba tartozó vállalkozások között; a

¹⁶³ Vö. BALOGH Gábor, 2002b. Megjelent *eVilág* 2003/4. szám:2-7. oldal.

hálózatosodás szimbiotikus együttélést tesz lehetővé; s végül

- a szervezetek *virtualizálódása* megy végbe, azaz a moduláris szervezeti egységek vállalaton belüli és vállalatok közötti dinamikus hálózatosodása az alkalmazkodóképesség és interaktivitás növelése érdekében.

Azokat a vállalkozásokat, amelyek szervezeti alakzatukat ezeknek a (verseny)stratégiai dimenzióknak megfelelően építik ki, hibrid szervezeti formáknak nevezzük. Legismertebb *hibrid formák* ősmintája a) a japán keirecu. A hibrid formák közé tartozik b) a stratégiai szövetség, c) a hollow ('üres') szervezet, d) a menedzsment holding, valamint e) a holonikus vagy virtuális szervezet. A szakirodalom e címszó alá sorol egyéb új (hálózati) szervezeteket (szerveződési alakzatokat) is, mint például a fraktális gyárat, az *outsourcingot*, a távmunkát és az elektronikus piacot.

M1.2. Ami virtuális

Értelmezésünk szerint – s ez több-kevesebb hasonlóságot mutat a kontinentális, főként a német szakirodalom főáramlatával - virtuális vállalkozásoknak¹⁶⁴ tekinthetők az olyan szervezetek, amelyek céljaikat információs és kommunikációs technikákra alapozott szervezeti struktúrában valósítják meg. Más megközelítések inkább azt emelik ki, hogy a virtuális vállalkozások a *hagyományos* vállalkozási tevékenységeket *nem hagyományos* térbeli, időbeli, dologi és fizikai korlátok között végzik.

A két felfogás jól tükrözi a „virtuális” többféle értelmezési lehetőségét: míg az utóbbi a hagyományos tevékenységet folytató szervezetet új korlátok közé helyezi, addig értelmezésünk szerint nem új korlátok jelennek

¹⁶⁴ "Eine virtuelle Organisation setzt sich aus mehreren, voneinander rechtlich unabhängigen Parteien (Organisationen und / oder Einzelpersonen) zusammen, die unter Einbringung ihrer spezifischen Kompetenzen räumlich verteilt miteinander kooperieren, um eine Leistung zu erbringen. Die virtuelle Organisation verzichtet weitgehend auf institutionalisierte Strukturen, nutzt aber umfassend fortgeschrittene Informations- und Kommunikationstechnik. Die Zusammensetzung der die virtuelle Organisation konstituierenden Parteien wandelt sich ständig, weist aber in der Regel einen stabilen, "nicht virtuellen" Kern auf, der die virtuelle Organisation gegenüber dem Leistungsabnehmer vertritt." (Romeo Benzoni és Grazyna Grzegorzewski: *Virtuelle Organisation*, 2001. (Kézirat))

meg, hanem a szervezeti struktúra ráépül a meglevő információs és kommunikációs technikára és 'virtualizálódik'.

Még egyértelműbben: felfogásunk szerint

- vannak vállalkozások,
- vannak célok, amelyeket meg akarnak valósítani;
- a célok megvalósításához infrastruktúraként használják az információs társadalom technikáit és
- ezen infrastruktúrákra alapozva választják meg és építik ki szervezeti struktúrájukat.

Tehát a 'virtuális' számára hármastényeződimenziót nyitunk: a) szervezeti célok, b) infrastrukturális adottságok (környezet) és c) szervezeti struktúrák.

Ebben a megközelítésben a 'virtuális' fogalma korlátozottabb mozgásteret engedélyez (*szűkebb értelem*), és egyenértékű az alkalmazkodó képességgel és az interaktivitással, amelyet az infrastruktúra biztosít és a szervezeti struktúrán keresztül fejeződik ki. Ami egy vállalkozásban virtuális, nem a termékekre, még csak a szolgáltatásokra sem vonatkoztatható, hanem azt a struktúrát jellemzi, amely a vállalkozás társadalmi-kulturális szervezetét alkotja: fenntartja a vállalkozás integrációját, elősegíti a cél hatékony elérését és kifejezi adott vállalkozás tér-időbeli relációját (kapcsolatrendszer) környezetével.

A 'virtuális' *tágabb értelemben modellfeltevés*. Ez azt jelenti, hogy a szervezeti struktúrának nincsenek határozott kontúrjai; ami virtuális, – úgy mond - '*megfoghatatlan*'. Lényeges tulajdonsága, hogy képes leküzdeni a *teret és az időt*, vagyis hiperdinamikus és gyors reakcióképesség, valamint szervezeti egységeit időleges és heterogén munkacsoportok jellemzik. További tulajdonsága, hogy nincs konkrét helyhez kötve, ami miatt a *tér* jelentőségét veszti: az információs és kommunikációs technikákban rejlő sebesség legyőzi, szinte nullává redukálja teret. A térhez kötöttség hiánya és

a gyors reakcióképesség miatt lényegesen javul a vállalkozás versenyképessége.

Bár a virtuális nem kötődik konkrét helyhez, mégis 'piacteret' hoz létre, amely

- interaktív (eladó és vevő között szinkron kapcsolat valósul meg),
- fokozottabban összpontosít az ügyfelek igényeire (ügyfélirányultság),
- technikai megoldásai révén javítja a piac áttekinthetőségét,
- heterogén termékstruktúrát tesz lehetővé,
- a termékek hiperdiverzifikációját valósítja meg,
- érzékenyen reagál a keresletingadozásokra,

és nem utolsó sorban a virtuális nyomán csökkennek a költségek.

Utóbbi felfogás szerint a 'virtuális' alapvető célja a minőség biztosítása, a rugalmas alkalmazkodás (reagálás) és a költségek csökkentése. Éppen ilyen jellemzői és tulajdonságai miatt ahhoz, hogy működni tudjon, bizalomra és megbízhatóságra van szükség.

M1.3. Virtuális vállalkozás jellemzői

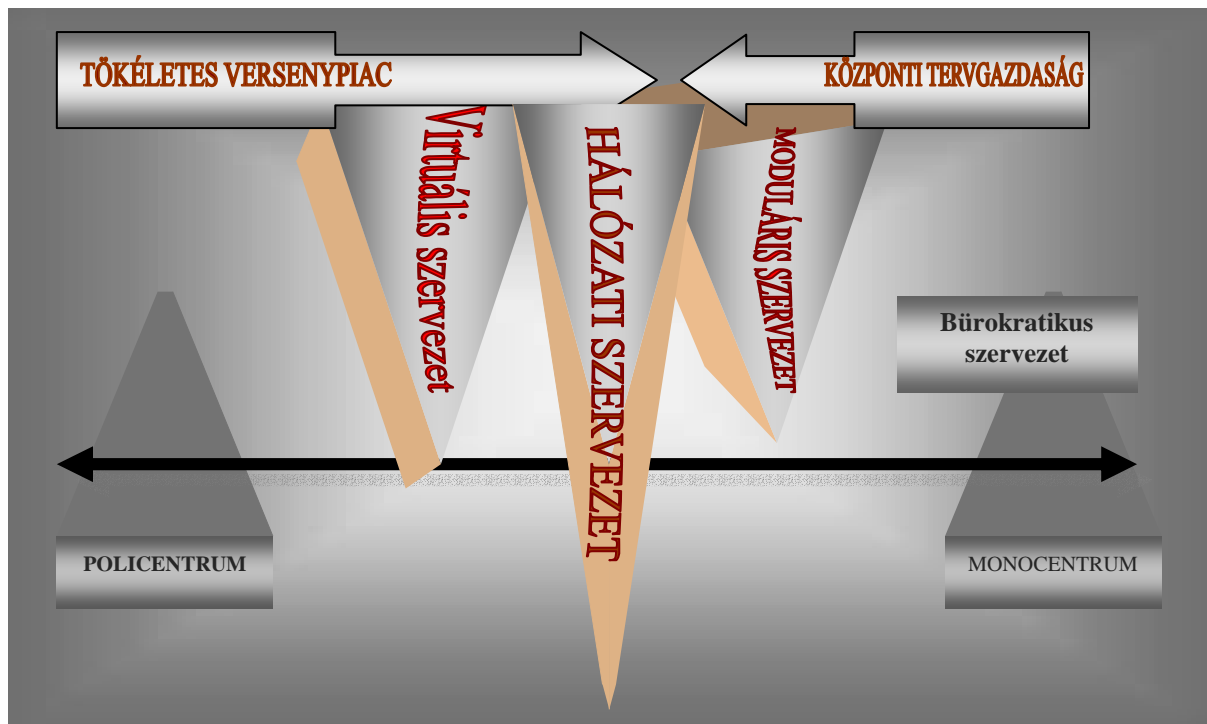
Ahhoz, hogy egy virtuális vállalkozás céljait elérje, a következő jellemzőkkel kell rendelkeznie: modularitással, heterogenitással és tér-időbeli osztottsággal.

A *modularitás* a virtuális vállalkozás nyitottságát-zártságát prezentálja. A vállalkozás moduláris egységekből épül fel, amelyek viszonylag kis, áttekinthető rendszerek decentrális döntési kompetenciákkal és eredményérdekeltséggel. Moduláris felépítettsége miatt a vállalkozás rugalmasan tud alkalmazkodni a követelményekhez: a modulok zárt megjelenést, egységes fellépést tesznek lehetővé a piacon, miközben a vállalkozás belső struktúrája továbbra is nyitott és dinamikus marad.

Egy virtuális vállalkozás moduláris egységei hálózatba rendeződnek. A hálózat a viszonylag önálló egységek tevékenységét hangolja össze, azaz: a moduláris egységek tevékenységeit koordinálja. Az egyes egységek mint adott hálózat csomópontjai eltérő kompetenciákkal és különböző profilokkal rendelkeznek. Más szóval: *heterogének*. A hálózat ezeket a heterogén kompetenciákat és profilokat szimbiotikus kapcsolatba hozza egymással, aminek következtében az egyes kompetenciák és profilok kiegészítik egymást. Azaz: a moduláris egységek heterogenitása *komplementaritás* elvével párosul. Ebben rejlik a vállalkozás rugalmassága, más szervezeti formákkal szemben mutatkozó előnye.

Mint harmadik jellemzőt kell megemlíteni a virtuális vállalkozás *tér-időbeli osztottságát*. Egy ügyfél számára a szolgáltató konkrét helye irreleváns. Maga a szolgáltató áttekinthetetlen „fekete dobozként” jelenik meg. Ezért az ügyfél arra összpontosít, hogy, amire szüksége van, azt megfelelő minőségben, méltányos áron (lehetőleg olcsóbban mint hagyományos piaci struktúrában) és minél hamarabb megkapja. A minőség, a megbízhatóság, a költségek és a rugalmasság tudja őt meggyőzni a szolgáltató hatékonyságáról. Tehát a nyújtott szolgáltatások (árak) jellemzői (tulajdonságai) közvetítik a virtuális vállalkozás átláthatóságát, transzparenciáját.

Nemcsak az ügyfelek, hanem a virtuális vállalkozások szempontjából is fontos a transzparencia megléte: egy virtuális vállalkozás tagsága és struktúrája folyton változik, állandó mozgásban van. Egyes moduláris egységeit valójában a piac koordinálja. A piaci koordináció viszont komoly tranzakciós költségekkel jár. Azért, hogy egy virtuális vállalkozás megőrizhesse rugalmasságban és innovációs képességben mutatkozó előnyeit, minimálisan olyan kontinuitást és stabilitást kell mutatnia, amely arányos ellensúlyt jelent a piaci koordináció miatt felmerülő költségekkel szemben. Ez az ellensúly – kontinuitás és stabilitás formájában - fent jelzett tulajdonságokon (tényezőkön) keresztül valósul meg.

M1-1. ábra
Releváns gazdasági és szervezeti formák ideáltipikus áttekintése

M1.4. Előnyök

A kutatások szerint a virtuális szervezet előnyei mindenekelőtt a következő ismérvekben ragadhatók meg:

- horizontális, heterarchikus struktúra (nincsenek centrumok, csak csomópontok)
- a cselekvők önállósága és függetlensége
- nagyfokú egyéni felelősség és *engagement*
- illetékességek és erőforrások megosztása
- participáció, különböző partnerek bevonása,
- áttekinthetőség (transzparencia) és magas (informális) információ áteresztőképesség
- flexibilitás, változtathatóság
- cél meghatározása közös megegyezéssel és konszenzus kialakításával
- kockázat dezentrális szórása (szóródása).

M1.5. Társadalombiztosítási vonatkoztatás

A hatékonyság hiánya, pontosabban a gazdaságossági kritériumok régóta vizsgálat tárgyát képezik a társadalombiztosításban. A költség-

hatékonysági elemzések – az utóbbi időkben – szervezeti szinten is nélkülözhetetlennek tűnnek. A hazai tapasztalati adatok szerint a profiltisztítás önmagában még nem teszi az intézményrendszert hatékonnyá. Legalább olyan fontos kritérium a megfelelő szervezeti forma megválasztása is. A nyugati és távol-keleti minták igen széles spektrumát nyújtják a szervezeti formáknak. A választék a klasszikus bürokratikus szervezeti struktúráktól az asszociatív formákig terjed. A mintahalmazban közös, hogy a tevékenységi kör és a tevékenység jellege, a tulajdonképpeni funkció, valamint a tulajdonviszonyok és a kooperáció határozza meg a választandó szervezeti formát és struktúrát: mire, milyen tevékenység végzésére legyen alkalmas adott szervezet, a tulajdonjogokat kik milyen formában és mértékben gyakorolják, illetőleg a cél elérése érdekében melyik kooperációs forma (struktúra) a legmegfelelőbb.

A társadalombiztosítás intézményként koordinációra és kooperációra épül. A koordináció célja az egymástól jogilag független személyek (alanyok) összefogása (*hálózat*), akik az elismert kockázatokkal szemben védekezési formáikat kötelező erővel (vagy megállapodás alapján) összehangolják (*kölcsönös függőség*). A kooperáció célja és feladata a koordináció eredményeként intézményesített alakzat tagjainak együttműködését kialakítani és fenntartani, azaz: olyan szervezeti forma létrehozása és működtetése, amely alkalmas társadalmi kockázatközösség tagjainak együttműködését intézményesíteni és fenntartani. Más szóval: a tagokat adott cél és feladat megvalósítására integrálni és a kapcsolatot stabilizálni. A helyes szervezeti forma megválasztásában tehát fontos kritériumnak számít az integráció foka és a kapcsolat stabilitása.

FÜGGELÉK

F1. A biztosításkötés motivációi

Reprezentatív minta: országos

„A” reprezentatív minta nagysága: 993 fő

Szelektálás kritériuma: a megkérdezett elérhető

Motivációk	Pearson-féle khi-négyszet teszt			Szimmetrikus mérések*			Eset-szám
	Érték	Szabadságfok	Aszimp.szign. (2-sided)	Phi	Cramer's V	Kontingencia-együttható	
KEDVAH	56,469	4	,000	,275	,195	,266	744
CSGONDOSK	116,977	4	,000	,397	,280	,369	744
NYGONDOSK	80,235	4	,000	,328	,232	,312	744
TANTAKAREK	62,328	4	,000	,289	,205	,278	744
MEGTAKARIT	58,097	4	,000	,279	,198	,269	744
BEFEKTETES	54,896	4	,000	,272	,192	,262	744
ADOKEDVEZ	57,835	4	,000	,279	,197	,269	744
ÜKTAJANL	104,315	4	,000	,375	,265	,351	743
ÜKRABESZ	238,396	4	,000	,566	,401	,493	743
EGYEB**	14,023	4	,007	,137	,097	,136	743

* A szimmetrikus mérések approx. szignifikanciája: ,000

** EGYEB változó szimmetrikus mérések approx. szignifikanciája: ,007

F1.1. Regressziós modell-összesítés

Eljárás: Enter

Függő változó: BIZTKOTES

Prediktorok: (Konstans), KEDVAH, NYGONDOSK, TANTAKAREK, MEGTAKARIT, BEFEKTETES, ADOKEDVEZ

Szelektálás kritériuma: a kért elérhető

	R		R	Adjusted	Std. Error
Modell	Selected	Unselected	Square	R Square	of the Estimate
1	,223	,284	,050	,041	,80

Change Statistics				
R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
,050	5,494	7	736	,000

F2. Faktorelemzés

Reprezentatív minta: országos

„A” reprezentatív minta nagysága: 993 fő

Módszer: Maximum likelihood

Rotációs módszer: Varimax Kaiser normalizációval

Esetszám: 743 fő

Változók száma: 8

KMO: ,895

Bartlett-teszt: Approx. khi-négyzet 4775,072; szf. 45; szignifikancia: ,000

Illeszkedés jósága-teszt: khi-négyzet 97,412; szf. 26; szignifikancia: ,000

Kezdeti sajátértékek variancia-százaléka: 71,402 %

Kumulatív variancia: 65,239 %

Rotált faktor-mátrix

	Faktorok	
	1.	2
ADOKEDVEZ	,885	
KEDVAH	,821	
BEFEKTETES	,791	
MEGTAKARIT	,765	
TANTAKAREK	,744	
NYGONDOSK	,738	
CSGONDOSK	,605	
EGYEB		,917
ÜKRABESZ		,808
ÚKTAJANL		,797

1. faktor: GONDOSKODÓ/ELŐRELÁTÓ

2. faktor: ÜGYNÖKFÜGGŐ

F3. Faktorelemzés - Beállítódás a „B” minta alapján

Reprezentatív *minta*: országos

„B” reprezentatív minta nagysága: 600 fő

Módszer: Maximum likelihood

Rotációs módszer: Varimax Kaiser normalizációval

Esetszám: 597

Változók száma: 5

KMO: ,564

Bartlett-teszt: Approx. khi-négyzet 117,479; szf. 10; szignifikancia: ,000

Kezdeti sajátértékek variancia-százaléka: 52,533

Kumulatív variancia: 33,068 %

Rotált faktor-mátrix

	Faktor	
	1. faktor MAGÁNOSÍTÓ	2. faktor KRITIKUS
Mbizi. tevékenységet fokozni kell	,998	5,979E-02
Mbizi.a tb-t egészítse ki	,268	6,838E-02
Tb. szolg. körének szűkül	,133	,532
TB járulék magas-szolg. alacsony	5,008E-02	,465
Eü.-t államilag javítani kell	2,542E-02	,240

F3.1. Egészségbiztosítás - Rotált faktor-mátrix (4 faktor)

Szelektálás kritériuma: TBSZOLGSZUKUL - „igen”

B reprezentatív minta nagysága: 600 fő

Esetszám: 473

Változók száma: 16

KMO: ,862

Bartlett-teszt: Approx. khi-négyzet 2782,092; szf. 120; szignifikancia: ,000

Illeszkedés jósága: khi-négyzet 153,070; szf. 62; szignifikancia ,000

Kezdeti sajátértékek variancia-százaléka: 59,674

Kumulatív variancia: 45,608 %

Változók*	Faktorok			
	1. Faktor EXPANZIÓPÁRTI	2. Faktor „KIZSEBELT”	3. Faktor ELÉGEDETLENKEDŐ	4. Faktor IGÉNYES
Térítéses orv. ellátást a bizt. finanszírozza	,859			
Műtéteknél anyagi szolgáltatást kapjon	,827			
Gyógyszereket a bizt. finanszírozza	,814			
Jövedelemcsökkenését a bizt. kompenzálja	,784			
Kórházi kezelés esetén napi térítést kapjon	,628			
Külföldi kezelést a bizt. finanszírozza	,580			
Igényesebb kórházi szobát kapjon	,522			,481
Betegség megnöveli a kiadásokat		,788		
Hosszabb munkakiadás jövedelemcsökkenést okoz		,623		
Nem kap megfelelő orvosi ellátást			,664	
Kórházak színvonala alacsony		,415	,497	
Színvonalasabb orv. ellátást kapjon	,597			,620

* Csak ,3 feletti értékeket jelezzük.

F3.2. Egészségbiztosítás - Rotált faktor-mátrix (2 faktor)

Szelektálás kritériuma: TBSZOLGSZUKUL - „igen”

B reprezentatív minta nagysága: 600 fő

Esetszám: 475 fő

Változók száma: 12

KMO: ,877

Bartlett-teszt: Approx. khi-négyzet 2628,743; szf. 66; szignifikancia: ,000

Illeszkedés jósága: khi-négyzet 262,349; szf. 43; szignifikancia ,000

Kezdeti sajátértékek variancia-százaléka: 58,731

Kumulatív variancia: 50,274 %

Változók*	Faktorok	
	1. Faktor EXPANZIÓPÁRTI IGÉNYES	2. Faktor ELÉGEDETLENKEDŐ KIZSEBELT
Térítéses orv. ellátást a bizt. finanszírozza	,849	
Gyógyszereket a bizt. finanszírozza	,810	
Műtéteknél anyagi szolgáltatást kapjon	,792	
Jövedelemcsökkenését a bizt. kompenzálja	,791	
Színvonalasabb orv. ellátást kapjon*	,681	
Kórházi kezelés esetén napi térítést kapjon	,662	
Külföldi kezelést a bizt. finanszírozza	,602	
Igényesebb kórházi szobát kapjon	,594	
Betegség megnöveli a kiadásokat*		,755
Hosszabb munkakiadás jövedelemcsökkenést okoz		,670
Kórházak alacsony színvonalúak*		,600
Nem kap megfelelő orvosi ellátást		,494

* A duális változók a négyfaktoros mátrixban ,3 feletti értéket vettek fel.

F4. Faktorelemzés - Rotált faktor-mátrix.

„C” reprezentatív minta nagysága: 804 fő

Esetszám: 804 fő

Változók száma: 11

KMO: ,619

Bartlett-teszt: Approx. khi-négyzet 1593,423; szf. 55; szignifikancia: ,000

Illeszkedés jósága: khi-négyzet 64,907; szf. 17; szignifikancia ,000

Kezdeti sajátértékek variancia-százaléka: 60,601

Kumulatív variancia: 45,827 %

Rotált faktor-mátrix

	Faktorok			
	1. faktor <i>CSALÁDPÁRTI</i>	2. faktor <i>BIZALMIKÉZ</i>	3. faktor <i>ÓVAT. DUHAJ</i>	4. faktor <i>PALLÉROZOTT</i>
HAZTLETSZ	,887			
18EVALATT	,809			
SZOBASZAM	,667			
MPTPENZKEZ		,963		
TBPENZKEZ		,332		
TBBEFIZ			,615	
BIZTTARSBEFIZ			-,430	
TB+BEFIZ			,403	
BANKBEFIZ			-,365	
ISK				,929
BEOSZTAS				-,311

FÜGGELÉK – TÁBLÁZAT

<p><i>Szituáció logikája</i> a cselekvés szempontjából releváns objektumokat, feltételeket vagy állapotokat tartalmazza.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • A helyzet objektív feltételei a cselekvő számára 'adottak' mint feltételek, jogok, erőforrások feletti rendelkezések és mások érdekei, amelyeket a cselekvő közvetlenül nem kontrollálhat. • A helyzet szubjektív feltételei: a cselekvő kognitíve a szituáció objektumaira orientálódik. Tisztában van azzal, hogy adott helyzetben állnak rendelkezésére eszközök, amelyek a cselekvőt érdeklik, de nincs kizárólagos kontrollja felettük
<p><i>A szelekció logikája</i> a cselekvő cselekvési alternatíva választásának kritériumait tartalmazza.</p>	<p>A szelekció logikájába tartoznak</p> <ul style="list-style-type: none"> • a cselekvők preferenciái • érdekek, célok és alternatívák, amelyeket a cselekvő ismer, • a preferenciák és célok konzisztensek és tranzitívok; • a cselekvő a haszna maximalizálására törekszik; • a cselekvő ismeri döntésének és mások döntésének a következményeit.
<p><i>A transzformáció és aggregáció logikája</i> azt fejezi ki, hogyan jönnek létre egyéni cselekvésekből kollektív hatások és hogyan alakítják a kollektív hatások az egyéni döntéseket az erőforrások allokációjának vagy disztribúciójának segítségével társadalmi egésszé.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • A cselekvők interdependenciája feltételezi, hogy a cselekvők diszpozíciói másokétól függenek vagy függetlenek (például tökéletes oligopol cserepiac). • Evolutív interdependencia azt jelenti, hogy a cselekvési alternatívák szelektálása, amelyeket a cselekvők közül sokan alkalmaznak, természetes szelekció vagy tanulási folyamat hatására valósul meg (például a nagyvállalatok piaci stratégiáinak hasonlósága stb.). • Kollektív döntési folyamatok a csoportokban és a szervezetekben ösztönzők vagy kényszer hatására jönnek létre (például hierarchiák, cselekvési jogok, választási döntések hatására). • S végül az aggregáció logikája jelenti az egyéni cselekvések intézményileg definiált aggregációját.

F. T. 1-1. táblázat
A szociológiai magyarázó modell logikáinak
cselekvésméleti jelentése és értelmezése

Felhasznált irodalom

- Az 1996-1998-as új rokkantsági nyugdíjasok: Három év adatainak összehasonlítása, Budapest: NyBF Stat. Főo., 1999.
- Az 1999-es új rokkantsági nyugdíjasok összetételének vizsgálata, Budapest: NyBF Stat. Főo., 2000.
- ABELL, Peter [1992]: *Is rational choice theory a rational choice of theory*, in: COLEMAN, James S. et al., 1992:183-206. oldal
- ARROW, Kenneth J. [1970a]: Insurance, Risk and Ressource Allocation, in: Uő: *Essays in the Theory of Risk-Bearing*, Amsterdam/London: North-Holland, 1970:137-143. oldal.
- ARROW, Kenneth J. [1970b]: The Economics of Morális kockázat, Further Comment, in: Uő: *Essays in the Theory of Risk-Bearing*, Amsterdam/London: North-Holland, 1970:220-222. oldal.
- ARROW, Kenneth J. (1979a): Döntés kockázat vállalásával: a különböző elméleti irányzatok, in: Uő: *Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979:335-366. oldal.
- ARROW, Kenneth J. (1979b): Információ és gazdasági viselkedés, in: Uő: *Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979:367-382. oldal.
- ARROW, Kenneth J. (1979c): Napirendi kérdések a szervezetekben, in: Uő: *Egyensúly és döntés. Válogatott tanulmányok*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979:383-399. oldal.
- AUGUSZTINOVICS Mária (szerk.) [2000]: *Körkép reform után: tanulmányok a nyugdíjrendszeréről*, Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- BADELT, Christoph [1987]: *Altruismus, Egoismus und Rationalität*, in: HEINEMANN, Klaus (szerk.), 1987:54-72. oldal.
- BAECHLER, Jean [1992]: *Groupes et sociabilité*, in: BOUDON, Raymond (szerk.), 1992:57-96. oldal.
- BALOGH Gábor [1996]: *Társadalombiztosítási ismeretek: bevezetés a társadalombiztosítás-tanba*, Zsámbék: Corvinus Kiadó.
- BALOGH Gábor [1999]: *Bevezetés a társadalombiztosítás gazdaságtanába*, Budapest: Osiris.
- BALOGH Gábor [2000]: Társadalombiztosítás, in: *Kézikönyv a korszerű személyügyi munkához*, 8. Fejezet, Budapest: Weka Kiadó
- BALOGH Gábor [2001]: Társadalombiztosítás felsőfokon, in: *Emberi erőforrás-menedzsment - felsőfokon*, Budapest: Management, 2001:9. fejezet.
- BALOGH Gábor [2002a]: *Új társadalomelmélet 1-3. Fejezet*, (Kézirat, .ppt-verzió) Budapest
- BALOGH Gábor [2002b]: *Viselkedési kockázatok a társadalombiztosításban*, (Kézirat) Budapest.
- BALOGH Gábor - KOVÁCS Martin [2001]: *A gazdaság társadalmi dimenziói*, Budapest: Osiris Kiadó-BIP.
- BALOGH Gábor - SZŰCS László [1998]: *Alkalmazott társadalombiztosítás-tan*, Budapest: Osiris Kiadó.
- BAUMANN, Bernd [1993]: *Offene Gesellschaft, Marktprozeß und Staatsaufgaben: Möglichkeiten und Grenzen ökonomischer Theorien zur*

- Erklärung der Funktionsweise offener Sozialsysteme und zur Legitimation staatlichen Handelns in Offenen Gesellschaften*, Baden-Baden: Nomos.
- BÄNSCH, Axel [1995]: *Käuferverhalten*, München/Wien: R. Oldenbourg, 1995⁶.
- BECKER, Gary S. [1997]: Az emberi viselkedés ökonómiai megközelítése, in: LENGYEL György - SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Gazdasági rendszerek és intézmények szociológiája*, Budapest: Aula Kiadó, 1997:13-27. oldal.
- BECKER, Gary S. [1998]: Preferenciák és értékek, in: LENGYEL György - SZÁNTÓ Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*, Budapest: Aula Kiadó, 1998:101-128. oldal.
- BELL, Daniel [2001]: Az információs társadalom társas keretrendszer, in: *Információs társadalom*, 2001/1:3-33. oldal.
- BERTALAN László (Szerk) [1987]: *Magyarázat, megértés és előrejelzés*, Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- BINMORE, Ken G. [1994]: *Just playing: game theory and the social contract II*. Cambridge etc.: The MIT Press.
- BOGNÁR Géza - GÁL Róbert Iván - KORMAI János [1999]: *Hálapénz az egészségügyben*, Budapest: TÁRKI, Társadalompolitikai Tanulmányok 17.
- BOOM, Anette [1993]: *Nationale Regulierung bei internationalen Pharma-Unternehmen: Eine theoretische Analyse der Marktwirkungen*, Baden-Baden: Nomos.
- BOUDON, Raymond [1979]: *La logique du social. Introduction a l'analyse sociologique*, Paris: Hachette.
- BOUDON, Raymond [1992]: *Action*, in: Ugyanő (szerk.), 1992:21-56. oldal.
- BOUDON, Raymond (szerk.) [1992]: *Traité de sociologie*, Paris: PUF.
- BOUDON, Raymond - BOURRICAUD, François [1994]: *Dictionnaire critique de la sociologie*, Paris: PUF, 1994⁴.
- BRENNER, Yehojachin Simon [1987]: *Interesseorientiertes Handeln in modernen Gesellschaften*, in: HEINEMANN, Klaus (szerk.), 1987:73-96. oldal.
- BUCHANAN, James M. [1992]: *Piac, állam, alkotmányosság* (Válogatott tanulmányok), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BUCHANAN, James M.- MUSGRAVE, Richard A. (2000[1999]): *Public Finance and Public Choice. Two contrasting visions of the state*, Cambridge/London: MIT Press.
- BUCHANAN, James M. - TULLOCK, Gordon [1962]: *The calculus of consent: Logical foundations of constitutional democracy*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- BUKODI Erzsébet - RÓBERT Péter [1999]: A nők munkaerő-piaci részvétele és a gyermekvállalás, in: *Statisztikai Szemle*, 1999. április:201-224.
- CLEGG, Stewart R. (szerk.) [1990]: *Organisation theory and class analysis: New approaches and new issues*, Berlin: de Gruyter.
- CLUBB, Jrome M. - SCHEUCH, Erwin K. (Eds.) [1980]: *Historical Social Research: The Use of Historical and Process-Produced Data*, Stuttgart: Klett-Cotta.
- COASE, Ronald H. [1937]: The Nature of the Firm, in: *Economica*, N. S. Vol. 4. 1937:386-405.
- COLEMAN, James S. [1994]: *Foundations of social theory*, Cambridge: Belknap, [(1990) 1994²].

- COLEMAN, James S. - FARARO, Thomas J. [1992]: *Introduction*, in: Ugyanők (szerk.), 1992:ix-xxii. oldal.
- COLEMAN, James S. - FARARO, Thomas J. (szerk.) [1992]: *Rational choice theory - Advocacy and Critique*, London: Sage.
- CSABA Iván - GÁL Róbert Iván [1997]: A bőség zavara: tökéletlen fogyasztói információ és verseny a háziorvosi szolgáltatások piacán, in: *Közgazdasági Szemle*, 44:673-686. oldal.
- CSONTOS László (Vál.) [1998]: *A racionális döntések elmélete*, Budapest: Osiris.
- CSONTOS László [1999]: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*, Budapest: Osiris.
- DEGELE, Nina [2002]: *Einführung in die Techniksoziologie*, München: Wilhelm Fink Verlag.
- DEUTSCH, Morton (1980[1969]): A csoport kialakulása, in: *Csoportlélektan*, Budapest: Gondolat Könyvkiadó 103-127. oldal.
- DÉZSY, Josef - SCHWANZER, Hans [1993]: *Einführung in das Krankenanstaltenmanagement: Der Betrieb Krankenhaus und seine Stellung im Gesundheitswesen*, Wien/New York: Springer.
- DIETL, Helmut [1993]: *Institutionen und Zeit*, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- DiMAGGIO, Paul J. POWELL, Walter W. [1983]: The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields, in: *American Sociological Review*. 1983. Vol. 48. (April):147-160. oldal.
- DIMMER, Klaus [én]: *Die optimale Versicherungsentscheidung als risikopolitisches Problem: Eine Analyse auf der Grundlage des erweiterten Modells der einzelwirtschaftlichen Versicherungsnachfrage*, Karlsruhe
- DREPPER, F. - SCHWEFEL, H. P. [1983]: *Ein einfaches dynamisches Investitionsverflechtungsmodell mit nichtlinearen Eigenschaften*, Kézirat, KFA Jülich GmbH., (Ferienkurs), 1983:XXX/1-16.
- DURKHEIM, Émile [1978]: *A társadalmi tények magyarázatához*. Válogatott tanulmányok, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ECKEL, Dieter [1970]: *Rationales Handeln. Maximierung und Optimierung als Entscheidungskriterien in der Mikroökonomie*, Berlin: Duncker und Humblot.
- EICHENHOFER, Eberhard [1997]: *Sozialrecht*, Tübingen: MohrSiebeck, [(1995), 1997].
- EISENFÜHR, Franz - WEBER, Martin [1999]: *Rationales Entscheiden*, Berlin etc.: Springer, 1999³.
- ELSTER, Jon: *Racionális döntések*, in: PÁPAI Zoltán et al., 1991:27-44. oldal.
- ELSTER, Jon [1983]: *Subversion der Rationalität*, Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- ELSTER, Jon [1995]: *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban*, Budapest: Osiris Kiadó.
- ESSER, Hartmut [1993]: *Soziologie*, Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- ESSER, Hartmut [1999]: *Soziologie. Spezielle Grundlagen. Band 1: Situationslogik und Handeln*, Frankfurt/Main: Campus Verlag.

- ESSER, Hartmut [2000]: *Soziologie. Spezielle Grundlagen. Band 5: Institutionen*, Frankfurt/Main: Campus Verlag.
- FORRAI Gábor – SZEGEDI Péter (Szerk.) [1999]: *Tudományfilozófia* (Szöveggyűjtemény), Budapest: Áron Kiadó.
- FRIEDBERG, Erhard [1992]: *Organisation*, in: BOUDON, Raymond (szerk.), 1992:351-388. oldal.
- FUTÓ Iván (Szerk.) [1999]: *Mesterséges intelligencia*, Budapest: Aula Kiadó.
- FÜSTÖS László [1991]: *Látens változós modellek*, Budapest: OMIKK-TÁRKI.
- GÁBOS András - JANKY Béla [1998]: Önkéntes átlépés a magánnyugdíjpénztárakba, in: *Társadalmi riport* 1998:493-519.
- GÁL Róbert Iván [1998a]: *Az önkéntes nyugdíjpénztárak piaca*, Budapest: TÁRKI. Társadalompolitikai tanulmányok 3.
- GÁL Róbert Iván [1998b]: *Az önkéntes nyugdíjpénztárak*, in: *Társadalmi riport* 1998:318-329.
- GÁL Róbert Iván - SIMONOVITS András -SZABÓ Miklós - TARCALI Géza [1998]: Korosztályi számlák, in: *Társadalmi riport* 1998:433-457.
- GARUD, Raghu- KUMARASWAMY, Arun- LANGLOIS, Richard N. [2003]: *Managing in the modular age. Architectures, Networks and Organisations*, Blackwell Publishing.
- GÄFGEN, Gérard [1990]: *Gesundheitsökonomie: Grundlagen und Anwendungen*, Baden-Baden: Nomos.
- GREEN, Donald P. – SHAPIRO, Ian [1994]: *Pathologies of rational choice theory. A critique of applications in political science*, New Haven/London: Yale University Press.
- HARDIN, Russel [1998]: *A kollektív cselekvés mint megegyezéses, N szereplős fogolydilemma*, in: CSONTOS László (szerk.), 1998:191-207. oldal.
- HARSING László [1999]: *Bevezetés a tudományelméletbe*, Miskolc: Bíbor Kiadó.
- HAYEK, Friedrich A. von [1995]: Társadalombiztosítás, in: Ugyanő: *Piac és szabadság* (Válogatott tanulmányok), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995:395-419. oldal.
- HAYEK, Friedrich A. von [1995]: Igaz és hamis individualizmus, in: Ugyanő: *Piac és szabadság* (Válogatott tanulmányok), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995:439-464. oldal.
- HEINEMANN, Klaus (szerk.) [1987]: *Soziologie wirtschaftlichen Handelns*. in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 28., Opladen: Westdeutscher Verlag.
- HEMPEL, Carl G. [1971]: Typologische Methoden in den Sozialwissenschaften, in: TOPITSCH, Ernst (Hg.): *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln/Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1971:85-103.
- HEMPEL, Carl G. – OPPENHEIM, Paul (1999[1948]): *A tudományos magyarázat logikája*, in: FORRAI Gábor – SZEGEDI Péter (Szerk.), 1999:109-127. oldal.
- HIRSCHMAN, Albert O. [1995]. *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* Budapest: Osiris Kiadó.
- HIRSHLEIFER, J. - RILEY, J.G. [1998]: *A bizonytalanságban hozott döntések elemei*, in: CSONTOS László (szerk.), 1998:25-61. oldal.

- HOLLIS, Martin - VOSSENKUHL, Wilhelm (szerk.) [1992]: *Moralische Entscheidung und rationale Wahl*, München: R. Oldenburg.
- HOLZMANN, Robert (szerk.) [1988]: *Ökonomische Analyse der Sozialversicherung: Ergebnisse für Österreich*, Wien: Manz.
- Jahrbuch für Neue Politische Ökonomie*, (JbNPÖ) 1983:2., 1989:8., 1993:12. és 1994:13. Band, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- JANKY Béla [1999]: *A magánnyugdíj-pénztárak tagsága*, Budapest: TÁRKI, Társadalompolitikai tanulmányok 18.
- JANKY Béla [2000]: *Az egészségbiztosítás lehetséges reformja és a közvélemény*, Budapest: TÁRKI, Társadalompolitikai tanulmányok
- JANKY Béla - TÓTH István György (szerk.) [1999]: *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*, Kutatási beszámoló, Budapest: TÁRKI.
- JANKY Béla - TÓTH István György [2000]: Kockázatvállalásról döntéselméleti megközelítésben, in: *Társadalmi riport 2000*:298-322.
- JANOSKA-BENDL, Judith [1965]: *Methodologische Aspekte des Idealtypus: Max Weber und die Soziologie der Geschichte*, Berlin: Duncker und Humblot.
- JOHNSON, David B. [1999]: *A közösségi döntések elmélete*, Budapest: Osiris Kiadó.
- JUNGERMANN, Helmut [1991]: A racionalitás fogalmának kétféle értelmezése, in: PÁPAI Zoltán et al., 3-18. oldal.
- JUNGKUNZ, Dietmar [1995]: *Unerwünschte (legale und illegale) Verhaltensweisen im Betrieb der Gesetzlichen Krankenversicherung unter besonderer Berücksichtigung des ambulanten ärztlichen Sektors*, Univ. Diss., Idstein: Schutz-Kirchner.
- KAHNEMAN, Daniel - TVERSKY, Amos [1998]: *Kilátáselemlet: a kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése*, in: CSONTOS László (szerk.), 1998:82-112. oldal.
- KELLY, Jerry S. [1988]: *Social choice theory. An introduction*, Berlin: Springer Verlag.
- KINDLER József [1991]: *Fejezetek a döntéselméletről* (Kézirat), Budapest: Aula Kiadó.
- KITTERER, Wolfgang - SEIDL, Christian [1988]: *Ausgestaltungsformen der Sozialversicherung und ihre ökonomischen Wirkungen*, in: HOLZMANN, Robert (szerk.), 1988:53-100. oldal.
- KLEINE, Andreas [1995]: *Entscheidungstheoretische Aspekte der Principal-Agent-Theorie*, Heidelberg: Physica.
- KLUGE, Susann (1999): *Empirisch begründete Typenbildung. Zur Konstruktion von Typen und Typologien in der qualitativen Sozialforschung*, Opladen: Leske + Budrich.
- KNUDSEN, Christian [1993]: *Modelling rationality, institutions and precesses in economic theory*, in: MÁKI, Uskali et alii (szerk.), 1993:265-299. oldal.
- KOCSONDI András [1976]: *Modell- módszer. A modellek helye és szerepe a tudományos megismerésben*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KORNAI János [1998]: *Az egészségügy reformjáról*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- KÖSZEGI, Sabine (1999): *Vertrauen, Kontrolle und Risiko in virtuellen Organisationen*, Wien: Working Paper 9903 OP. 1-40. oldal, [Sabine.Koeszegi@univie.ac.at]
- KREPS, David M. [1991(1990)]: *Game Theory and Economic Modelling*, Oxford: Clarendon Press.
- KROEBER-RIEL, W. (2001[1980]): *Konsumentenverhalten*, München Vahlen Verlag.
- KUHN, Thomas [1984]: *A tudományos forradalmak szerkezete*, Budaepst: Gondolat
- LATOUR, Bruno [1995]: *Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie*, Berlin: Akademie Verlag.
- LATOUR, Bruno [1996]: *On Actor-Network Theory. A Few Clarifications Plus More than a Few Complications*, in: *Soziale Welt* 47:369-381.
- LAUX, Helmut [1998]: *Risikoteilung, Anreiz und Kapitalmarkt*, Berlin etc.: Springer Verlag.
- LAVILLE, Frédéric [1998]: *Modélisations de la rationalité limitée: de quels outils dispose-t-on?* in: *Revue économique*, Vol. 49. No. 2.:335-365. oldal
- LAZARSFELD, Paul F. [1971]: *Wissenschaftslogik und empirische Sozialforschung*, in: TOPITSCH, Ernst (szerk.): *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln/Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1971:37-49.
- LEIPOLD, Helmut [1989]: *Neue Ansätze zur Weiterentwicklung der Ordnungstheorie*, in: *Jb fNPÖ*, 1989:13-29. oldal.
- LUHMANN, Niklas [1989]: *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*, Stuttgart:Ferdinand Enke Verlag, 1989³.
- LUHMANN, Niklas [1991]: *Soziologie des Risikos*, Berlin/New York: de Gruyter.
- MACKSCHEIDT, Klaus [1985]: *Über die Belastbarkeit mit Sozialversicherungsbeiträgen aus der Sicht der Steuerwiderstandsforschung*, in: SCHMÄHL, Winfried (szerk.) 1985:27-54. oldal.
- MAHR, Werner [1977]: *Das moralische Risiko in Individual- und Sozialversicherung*, Vortrag:Das Prinzip und seine Tragweite, in: *Zeitschrift für die gesamte Versicherungswissenschaft*, 1977. 66:205-240.
- MALSCH, Thomas (Hg.)[1998]: *Sozionik*, Berlin: Ed. Sigma.
- MANSBRIDGE, JANE J. (Ed.) [1990]: *Beyond self-interest*, Chicago: University of Chicago Press.
- MARCH, James G. (2000): *Bevezetés a döntéshozatalba. Hogyan születnek a döntések?* Budapest: Panem Kiadó.
- MARSH, Stephen (1994): *Formalising Trust as a Computational Concept*, PhD Thesis, University of Stirling [http://www.ai.iit.nrc.ca/~steve/Publications.html]
- MATURANA, Humberto R. (1982): *Erkennen. Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit. Ausgewählte Arbeiten zur biologischen Epistemologie*, Braunschweig und Wiesbaden.
- MÄKI, Uskali - GUSTAFSSON, Bo - KNUDSEN, Christian (Ed.) [1993]: *Rationality, institutions and economic methodology*, London/ New York: Routledge.

- McCLELAND, David (1961): *The Achieving Society*, New York and London: Van Nostrand.
- MERTENS, Michael [1992]: *Kundentypologien im Versicherungsgeschäft mit Privatkunden*, Bergisch Gladbach/Köln: Eul.
- MILLER, David L. [1985]: *Introduction to collective behavior*, Belmont (California): Wadsworth.
- MÜLLER, Christian [1993]: *Agency-Theorie und Informationsgehalt: Der Beitrag des normativen Principal-Agenten-Ansatzes zum Erkenntnisfortschritt der Betriebswirtschaftslehre*, Kézirat Nr. 195, Duisburg.
- NAGY, Julius - HEGER, Christoph [1987]: Katastrophe und Chaos, Verbindungslinien, hergestellt mit Hilfe der mathematischen Chaostheorie, in: FRIEDRICHS, Jürgen (Hg.): *Technik und sozialer Wandel*. 23. Deutscher Soziologentag, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1987:721-724.
- NEUDECK, Werner [1988]: *Zur ökonomischen Analyse der österreichischen Krankenversicherung: Marktversagen und Arzthonorierung*, in: HOLZMANN, Robert (szerk.), 1988:131-152. oldal.
- NEWHOUSE, Joseph P. et al. [1981]: Some Interim Results from a Controlled Trial of Cost Sharing in Health Insurance, in: *The New England Journal of Medicine*, 1981. 305:1501-1507.
- NORTH, Douglass C. (1992[1990]): *Institutionen, institutioneller Wandel und Wirtschaftsleistung* (Eredeti: Institution, Institutional Change and Economic Performance), Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- NYÍRI Kristóf (Szerk.) [2002]: *Mobilitátság – mobilmegismerés*. Tanulmányok, Budapest: MTA Filozófiai Intézet.
- OPP, Karl-Dieter [1987]: *Marktstrukturen, soziale Strukturen und Kooperation im Markt*, in: HEINEMANN, Klaus (szerk.), 1987:280-299. oldal.
- OPP, Karl-Dieter [1993]: *Politischer Protest als rationales Handeln* in: RAMB, Bernd-Thomas - TIETZEL, Manfred (szerk.), 1993:207-246. oldal.
- ORTHMAYR Imre [1990]: Osztálytudat és kollektív cselekvés, in: *Világosság*, 1990/11:851-857. oldal.
- ORTHMAYR Imre [1997]: Módszertani individualizmus, in: *Szociológiai Szemle*, 1997/3:3-32. oldal.
- PARETO, Vilfredo [1955]: *Allgemeine Soziologie*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul-Siebeck).
- PAULY, Mark V. [1968]: The Economics of Moral Hazard, in: *American Economic Review*, 1968. 58:531-537.
- PAULY, Mark V. [1974]: Overinsurance and Public Provision of Insurance: The Role of Moral Hazard and Adverse Selection, in: *Quarterly Journal of Economics*, 1974. 88:44-62.
- PAULY, Mark V. [1983]: More on Moral Hazard, in: *Journal of Health Economics*, 1983.2:81-85.
- PÁPAI Zoltán - NAGY Péter (szerk.) [1991]: *Döntésméleti szöveggyűjtemény* (Kézirat), Budapest: BKE.
- PETRUSEK, Miroslav (1972): *Szociometria. Elméletek, módszer és technikák*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- PFAFF, Anita: B. [1999]: Veränderte Erwerbsbiographien und ihre Auswirkungen auf die Sozialpolitik, in: SCHMÄHL, Winfried et al. (szerk.): *Wandel der Arbeitswelt: Folgerungen für die Sozialpolitik*, Baden-Baden, 1999:31-60.
- PICOT, Arnold - DIETL, Helmut - FRANCK, Egon [1999]: *Organisation: Eine ökonomische Perspektive*, Stuttgart: Schäffler-Poeschel, 1999².
- PONDAVEN, Claude [1994]: *Économie des décisions publiques: décentralisation, déréglementation, fiscalité*, Paris: Vuibert.
- POPPER, Karl R. [1989]: *A historicizmus nyomorúsága*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PREISENDÖRFER, Peter (1995): Vertrauen als soziologische Kategorie. Möglichkeiten und Grenzen einer entscheidungstheoretischen Fundierung des Vertrauenskonzepts, in: *Zeitschrift für Soziologie*, 4 (24), 1995:263-272. oldal.
- RAMB, Bernd-Thomas [1993]: *Die allgemeine Logik des menschlichen Handelns*, in: RAMB, Bernd-Thomas - TIETZEL, Manfred (szerk.), 1993:1-32. oldal
- RAMB, Bernd-Thomas - TIETZEL, Manfred (szerk.) [1993]: *Ökonomische Verhaltenstheorie*, München: Vahlen.
- RAMMERT, Werner (Hg.) [1998]: *Technik und Sozialtheorie*, Frankfurt/Main: Campus.
- RAMMERT, Werner [2000]: *Technik aus soziologischer Perspektive*. Band 2., Opladen: Westdeutscher Verlag.
- RASMUSEN, Eric [1990]: *Games and information: an introduction to game theory*, Cambridge: Basil Blackwell, (1989), 1990².
- RAWLS, John [1997]: *Az igazságosság elmélete*, Budapest: Osiris Kiadó.
- RIECK, Christian [1993]: *Spieltheorie: Einführung für Wirtschafts- und Sozialwissenschaftler*, Wiesbaden: Gabler.
- RIPPERGER, Tanja [1998]: *Ökonomik des Vertrauens. Analyse eines Organisationsprinzips*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- RITTER, Gerhard A. [1983]: *Sozialversicherung in Deutschland und England. Entstehung und Grundzüge im Vergleich*, München.
- ROLF, Gabriele- SPANN, P. Bernd- WAGNER, Gert (Hg.) [1988]: *Sozialvertrag und Sicherung. Zur ökonomischen Theorie staatlicher Versicherungs- und Umverteilungssysteme*, Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- RÓBERT Péter - NAGY Ildikó [1998]: *Újraelosztó állam vagy öngondoskodó polgár?* Budapest: TÁRKI. Társadalompolitikai tanulmányok 8.
- RÜHL, Andreas [1990]: *Gesundheitssicherung und demographische Entwicklung*, Univ. Diss., Frankfurt/Main etc.: Peter Lang.
- SARANTAKOS, Sotirios [1994]: *Social research*, Hampshire: Macmillan, (1993), 1994².
- SCHÄFER, Hans-Bernd [1993]: *Ökonomische Analyse des Rechts*, in: RAMB, Bernd-Thomas - TIETZEL, Manfred (szerk.), 1993:149-180. oldal.
- SCHILLO, Michael (1999): *Vertrauen und Betrug in Multi-Agenten-Systemen. Erweiterung des Vertrauensmodells von Castelfranchi und Falcone um eine Kommunikationskomponente*, Diplom-Arbeit, Universität des Saarlandes. [<http://www.vitosphere.de/schillo/research/index.html>]
- SCHMÄHL, Winfried (szerk.) [1985]: *Versicherungsprinzip und soziale Sicherung*, Tübingen: Mohr Siebeck.

- SCHMIDTCHEN, Dieter (2000): *Vertrauen und Recht: eine ökonomische Analyse*, Universität des Saarlandes: CSLE Diskussionsbeitrag 2000-4, [http://www.uni-sb.de/rewi/fb2/csle].
- SCHULENBURG, Johann-Matthias Graf von der [1987]: *Selbstbeteiligung. Theoretische und empirische Konzepte für die Analyse ihrer Allokations- und Verteilungswirkungen*, Tübingen: Mohr.
- SCHÜTZ, Alfred [1993]: *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*, Frankfurt/Main: Suhrkamp (stw. 92.).
- SEMJÉN András - SZÁNTÓ Zoltán - TÓTH István János [2001]: *Adócsalás és adóigazgatás: Mikroökonómiai modellek és empirikus elemzések a rejtett gazdaságról*, Budapest: MTA KTK.
- SIMON, Herbert A. [1965]: Mathematical constructions in social science, in: BRAYBROOKE, D. (szerk.): *Philosophical problems of the social sciences*, New York: Macmillan, 83-98. oldal.
- SIMON, Herbert A. [1979]: Rational decision making in business organizations, in: *American Economic Review*, 69:493-513. oldal.
- SIMON, Herbert A. (1981): *Entscheidungsverhalten in Organisationen. Eine Untersuchung von Entscheidungsprozessen in Management und Verwaltung*, Landsberg: Management Buchclub. (Eredeti: Administrative Behavior. A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organisation, (1975³ [1945]).)
- SIMON, Herbert [1982]: *Korlátozott racionalitás* (Válogatott tanulmányok), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SPICKER, Paul [1995]: *Social policy. Themes and approaches*, London etc.: Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf.
- SPRONDEL, Walter M. - SEYFARTH, Constans (szerk.) [1981]: *Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns*, Stuttgart: Enke Verlag.
- Statisztikai Évköny* (OEP, NyBF), 1995-2001.
- STIGLITZ, Joseph E. [2000]: *A kormányzati szektor gazdaságtana*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó- KERSZÖV.
- SZÁNTÓ Zoltán [1998]: *A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány: metateoretikus vázlatpontok*, in: CSONTOS László (szerk.), 1998:7-24. oldal
- SZÁNTÓ Zoltán [1999]: *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*, Budapest: Aula Kiadó.
- SZÁNTÓ Zoltán - TÓTH István György [1999]: Dupla vagy semmi, avagy kockáztassuk-e a talált pénzt? Kísérlet a kockázattal szembeni attitűd mérésére kérdőíves adatfelvételi módszerrel, in: SZÁNTÓ Zoltán: *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*, Budapest: Aula, 1999:131-185.
- SZÍVÓS Péter - TÓTH István György (Szerk.) [2000]: *Növekedés alulnézetben*, Budapest: TÁRKI. TÁRKI Monitor jelentések 5. fejezet, Háztartás Monitor 2000.
- Szociológiai Szemle*, 1992-2002. számai
- SZTOMPKA, Piotr (1999): *Trust. A Sociological Theory*, Cambridge: University Press.
- TERHORST, Elmar (2000[1999]): *Wahlfreiheit und Wettbewerb in der Privaten Krankenversicherung. Versicherungstechnische Grundlagen, vorhandene*

- Beschränkungen und reformpolitische Lösungsansätze*, Univ. Diss., Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- THOMPSON, Grahame - FRANCES, Jennifer - LEVACIC, Rosalind - MITSHELL, Jeremy [1996]: *Markets, hierarchies and networks: the coordination of social life*, London: Sage, [(1991), 1996⁴]
- TOPITSCH, Ernst [1971]: Sprachlogische Probleme der sozialwissenschaftlichen Theoriebildung, in: Ugyanó (szerk.) *Logik der Sozialwissenschaften*, Köln/Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1971:17-36.
- TÓTH Margit - SZÁNTÓ Zoltán (szerk.) [én]: *Játékelméleti modellek a szociológiában* (Kézirat), Budapest: BKE.
- TÖNNIES, Ferdinand (1981[1931]): *Einführung in die Soziologie*, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- TÖNNIES, Ferdinand [1983]: *Közösség és társadalom*, Budapest: Gondolat.
- ULMANN-MARGALIT, Edna [1998]: *Koordinációs normák*, in: CSONTOS László (szerk.), 1998:161-190. oldal.
- ULRICH, Carsten [1995]: *Die Auswirkungen des Moral Hazard auf die GKV-Versicherten: Akzeptanzverlust oder Handlungsoption?* Bremen: ZeS-Arbeitspapier Nr. 7/1995.
- VANBERG, Viktor [1987]: *Markt, Organisation und Reziprozität*, in: HEINEMANN, Klaus (szerk.), 1987:263-279. oldal.
- VANBERG, Viktor [1993]: *Rational choice, rule-following and institutions: an evolutionary perspective*, in: MÁKI, Uskali et alii (szerk.), 1993:171-202. oldal.
- VASKOVICS László [2000]: *A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései*, Akadémiai székfoglaló 1999. november 15., Budapest: MTA.
- VINCZE János [1991]: Fejezetek az információ közgazdaságtanából, in: *Közgazdasági Szemle*, XXXVIII. évf. 2-3- szám
- VIVIANI, Jean-Laurent [1994]: Incertitude et rationalité, in: *Revue française d'économie*, Vol. IX. No. 2:105-146. oldal
- WAGNER, Gerd [1985]: *Zur Meßbarkeit eines versicherungsgemäßen Risikoausgleichs und der Umverteilung in der gesetzlichen Rentenversicherung*, in: SCHMÄHL, Winfried (szerk.), 1985:141-203. oldal.
- WASSERMAN, Stanley - FAUST, Katherine [1994]: *Social network analysis: methods and applications*, Cambridge: University Press.
- WEBER, Max [1987]: *Gazdaság és társadalom I.*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- WELLMAN, Barry - BERKOWITZ, S.D. [1991]: *Social structures: a network approach*, Cambridge: Cambridge University Press, (1988), 1991³.
- WESTERMAYER, Till (2000): *Trust in Bots. Zur Rolle von Vertrauen und Reputation bei Multiagenten-Systemen*, Freiburg im Breisgau: Studienarbeit - Kézirat, 1-63. oldal. [till@tillwe.de]
- WIESE, Harald [2002]: *Entscheidungs- und Spieltheorie*, Berlin etc.: Springer.
- WILLIAMS, J. Clifton - HUBER, George [1986]: *Human Behavior in organizations*, Cincinnati: South-Western Publishing.

- WILLIAMSON, Oliver E. (1975): *Markets and Hierarchies. Analysis and Antitrust Implications*, New York: Free Press.
- WILLIAMSON, Oliver E. [1985]: *The economic institutions of capitalism*, New York: Free Press.
- WIRL, Franz [1991]: *Die Theorie der öffentlichen Firmen: Rahmenbedingungen für effiziente Versorgungsunternehmen*, Baden-Baden: Nomos.
- WISWEDE, Günter [1987]: *Über die Entstehung von Präferenzen*, in: HEINEMANN, Klaus (szerk.), 1987:40-53. oldal.
- ZINTL, Reinhard [1993]: *Clubs, Clans und Cliques*, in: RAMB, Bernd-Thomas - TIETZEL, Manfred (szerk.), 1993:89-118. oldal
- ZOLTAYNÉ Paprika Zita [2002]: *Döntéshozatal*, Budapest: Aula Kiadó.
- ZSOLNAI László [1998]: A felelős döntéshozatal modellje, in: *Közgazdasági Szemle*, XII. évf. 2:154-162. oldal.